

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

Федоренко Любов Петрівна

УДК 373.5.015.3+373.5.018.51]:159.923(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО
САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ**

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Л.П. Федоренко

Науковий керівник: Патинок Оксана Петрівна,
кандидат психологічних наук, доцент

Київ –2020

АНОТАЦІЯ

Федоренко Л.П. Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія». – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова, Київ, 2020.

Дисертація присвячена теоретико-експериментальному дослідженню психологічних особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Проаналізовано основні підходи зарубіжних і вітчизняних вчених щодо проблеми розвитку професійного самовизначення старшокласників, висвітлено організацію та результати експериментального дослідження, обґрунтовано систему психологічного супроводу підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Проаналізовано етапи розвитку професійного самовизначення й визначено, що особливої актуальності набуває ця проблема на етапі закінчення загальноосвітньої школи – у ранньому юнацькому віці. Перехід когнітивної сфери старшокласників на якісно новий рівень, завдяки провідній навчально-професійній діяльності та їх спрямованості у майбутнє, зумовлює розвиток професійного самовизначення. Базисом професійного самовизначення є особистісне як цілісне уявлення про себе, набір ціннісних орієнтацій та особистісних смислів, прийняття внутрішньої позиції дорослої людини як потреби в самоактуалізації й самореалізації, що розвиває вміння створювати психологічну перспективу, здатність будувати життєві плани. Виявлено, що провідним механізмом професійного самовизначення є рефлексія – на стадії закінчення школи учень рефлексує максимально широке коло внутрішніх та соціальних чинників, що впливають на вибір професії. Рефлексивність виступає як мегаздібність, що входить у когнітивну підструктуру психіки, виконуючи регулятивну функцію всієї системи. За результатами теоретичного дослідження встановлено, що професійне самовизначення як полімотивований процес

залежить від багатьох умов і чинників, в тому числі демографічних, тому в старшокласників сільської місцевості він має свою специфіку, яка залишилась поза увагою науковців.

Обґрунтовано структуру професійного самовизначення випускників сільських шкіл, що включає когнітивний (критерій – повнота уявлень про себе, про світ професій), емоційно-ціннісний (критерій – ціннісне ставлення до вибору майбутньої професії) та орієнтовно-поведінковий (критерій – проектування власного професійного майбутнього) компоненти.

За результатами емпіричного дослідження структурних компонентів й механізмів досліджуваного утворення були виявлені наступні психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл: вони обирають професію менш варіативно, орієнтуючись на вибір традиційних професій, уявлення про які у них досить чіткі та повні; майже не вибирають сільськогосподарські професії, оскільки розчаровані обезцінюванням праці людей на селі; орієнтуються переважно на контрактну форму навчання, оскільки вважають себе менш конкурентоздатними порівняно з міськими випускниками; планують здобути освіту за «реальними» спеціальностями, на які легко вступити та в подальшому знайти роботу; виявляють меншу наполегливість і меншу безкомпромісність щодо відстоювання власного вибору всупереч впливу значущих дорослих; більше переживають відповідальність за свій вибір та бояться осуду й сорому перед значущими іншими у випадку невдачі при вступі у ЗВО; в подальшому орієнтуються виключно на високооплачувану роботу, яка дасть можливість уникнути бідності та переїхати з сільської місцевості в місто; вибір майбутньої професії ґрунтується переважно на альтруїстичній мотивації та визначається, насамперед, сімейними цінностями; у подальшій праці низьку цінність надають можливостям творчої самореалізації та професійному саморозвитку; створюють чіткі уявлення про ідеальне професійне майбутнє, але в них не досить розвинена здатність до деталізованого планування свого майбутнього в часі й готовність протистояти значним життєвим труднощам для реалізації своїх професійних планів.

Виявлені особливості, а також достатньо високі показники низького та середнього рівнів розвитку професійного самовизначення зумовили необхідність організації спеціальної роботи психологів загальної середньої освіти з оптимізації професійного самовизначення старшокласників у сільській місцевості з урахуванням специфіки цього процесу. На основі теоретико-концептуальних положень особистісно-орієнтованого підходу розроблена система психологічного супроводу підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл, яка включала три програми: 1) робота психолога зі старшокласниками з метою ефективного подолання труднощів їх професійного самовизначення; 2) робота з батьками з метою забезпечення психологічної основи їх конструктивної взаємодії з дітьми в складний для них період професійного самовизначення; 3) активізація освітнього шкільного середовища з метою впровадження його суб'єктами освітніх технологій, що спонукатимуть школярів до здійснення обдуманого вибору професії, побудови професійної кар'єри після закінчення школи. За результатами аналізу кількісних та якісних показників контрольного експерименту було доведено високу ефективність розробленої системи заходів з оптимізації професійного самовизначення випускників сільських шкіл, яка відобразилась у значному підвищенні обізнаності досліджуваними не лише про обрану професію загалом, але й про вимоги сучасного українського соціуму до особистості фахівця, прийнятті на себе відповідальності за прийняте рішення, актуалізації особистісних мотивів вибору професії й рефлексивної самооцінки свого професійного «Я», а також прагненні до самопізнання й самореалізації. Розроблені рекомендації спрямовані на допомогу шкільним психологам, вчителям, батькам у роботі зі старшокласниками сільських шкіл з метою подолання труднощів у їхньому професійному самовизначенні і, відповідно, становлення професійної готовності.

Ключові слова: професійне самовизначення, випускники сільських шкіл, ранній юнацький вік, рефлексія, прийняття рішення, вибір професії, планування професійного майбутнього, психологічний супровід випускників сільських шкіл.

ABSTRACT

Fedorenko L.P. *Psychological features of professional self-determination of rural school graduates.* - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the candidate of psychological sciences on a specialty 19.00.07 - pedagogical and age psychology. - National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, 2020.

The dissertation is devoted to theoretical and experimental research of psychological features of professional self - determination of graduates of rural schools. The main approaches of foreign and domestic scientists to the problem of professional self-determination of high school students are analyzed, the organization and results of experimental research are highlighted, the system of psychological support of improving the efficiency of professional self-determination of rural school graduates is substantiated.

The stages of development of professional self-determination are analyzed and it is determined that this problem becomes especially relevant at the stage of graduating from secondary school - in early adolescence. The transition of the cognitive sphere of high school students to a qualitatively new level, thanks to the leading educational and professional activities and their focus on the future, determines the development of professional self-determination. The basis of professional self-determination is personal as a holistic view of oneself, a set of value orientations and personal meanings, acceptance of the inner position of an adult as the need for self-actualization and self-realization, developing the ability to create psychological perspective, ability to build life plans. It was found that at the stage of graduation the student reflects on the widest possible range of internal and social factors influencing the choice of profession. Reflexivity acts as a mechanism and at the same time a mega-ability that is part of the cognitive substructure of the psyche, performing the regulatory function of the whole system. According to the results of theoretical research, it is established that professional self-determination as a polymotivated process depends on many conditions and factors, including demographic, so high school students in rural areas, it has its own specifics, which remained unnoticed by scientists.

It is established that the structure of professional self-determination of rural school graduates includes cognitive (criterion - completeness of ideas about themselves, the world of professions), emotional-value (criterion - value attitude to the choice of future profession) and tentative-behavioral (criterion - designing their own professional future) components .

The empirical study of structural components and mechanisms of the studied education revealed the following psychological features of professional self-determination of rural school graduates: they choose a profession less variably, focusing on the choice of traditional professions, ideas about which they are quite clear and complete; almost do not choose agricultural professions because they are disappointed with the devaluation of the work of people in the countryside; focus mainly on the contract form of education, as they consider themselves less competitive compared to urban graduates; plan to get an education in "real" specialties, which are easy to enter and later find a job; show less persistence and less uncompromisingness in defending their own choices against the influence of significant adults; they feel more responsible for their choice and are afraid of condemnation / shame in front of significant others in case of failure to enter the Free Economic Zone; in the future, focus exclusively on high-paying jobs, which will avoid poverty and move from rural areas to the city; the choice of future profession is based mainly on altruistic motivation and is determined primarily by family values; in further work they give low value to opportunities for creative self-realization and professional self-development; create a clear idea of the ideal professional future, but they do not have a sufficiently developed ability to detailed planning of their future in time and a willingness to withstand significant life difficulties to implement their professional plans.

Identified features, as well as fairly high rates of low and medium levels of professional self-determination necessitated the organization of special work of psychologists of general secondary education to optimize the professional self-determination of high school students in rural areas, taking into account the specifics of this process. Based on the theoretical and conceptual provisions of the personality-oriented approach, a system of psychological support to increase the effectiveness of

professional self-determination of rural school graduates was developed, which included three programs: 1) the work of a psychologist with high school students in order to effectively overcome the difficulties of their professional self-determination; 2) work with parents in order to provide a psychological basis for their constructive interaction with children in a difficult period of professional self-determination; 3) activation of the educational school environment in order to introduce it by the subjects of educational technologies that will encourage students to make a thoughtful choice of profession, building a professional career after graduation. The analysis of quantitative and qualitative indicators of the control experiment proved the high efficiency of the developed system of measures to optimize professional self-determination of rural school graduates, which was reflected in a significant increase in awareness not only about the chosen profession in general, but also about take responsibility for the decision made, the actualization of personal motives for choosing a profession and reflexive self-assessment of their professional "I", as well as the desire for self-knowledge and self-realization. The developed recommendations are aimed at helping school psychologists, teachers, parents to work with high school students in rural schools in order to overcome difficulties in their professional self-determination and, accordingly, the formation of professional readiness.

Key words: professional self-determination, graduates of rural schools, early adolescence, reflection, decision-making, choice of profession, planning of professional future, psychological support of graduates of rural schools.

Список друкованих праць, в яких опубліковані основні результати дисертації

Статті у вітчизняних наукових фахових виданнях:

1. Оліховська Л.П. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота»*. Випуск 2 (39), 2016. С. 161-164.

2. Федоренко Л.П. Психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Вип. 7 (52), 2018. С. 143-149.

3. Федоренко Л. П. Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. VI: Психологія обдарованості. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Випуск 16, 2019. С. 369-379.

Статті у фахових наукометричних виданнях:

4. Федоренко Л.П. Труднощі професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології»*. Запоріжжя, № 2, 2018. С. 177-181.

5. Федоренко Л.П. Соціальні чинники професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». №4, 2018. С. 150-155.

6. Федоренко Л.П. Ціннісний аспект професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Запоріжжя: ЗНУ, № 2 (14), 2018. С. 144- 150.

Матеріали наукових конференцій:

7. Оліховська Л.П. Професійне самовизначення випускників шкіл з обмеженими можливостями як чинник інтеграції їх в суспільство. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації: Тези доповідей ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Хмельницький: Хмельницький інститут соціальних технологій Університету «Україна», 2014. С. 150-153.

8. Федоренко Л.П. Особливості рефлексивності учнів на кінцевому етапі їхнього професійного вибору. *Психологія людини: свідомість і реальність*: Тези доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції. Ніжин: Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2018. С. 250-252.
9. Федоренко Л.П. Уявлення старшокласників сільських шкіл про професії та їх зв'язок зі шкільними предметами. *Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі*: Матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м.Київ, 5-6 квітня 2019 року). Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. С. 152-155.
10. Федоренко Л.П. Особливості професійної готовності та професійних настанов випускників сільських шкіл. *Актуальні проблеми теоретичної та консультативної психології*: матеріали IV міжнародної інтернет-конференції (20-21 червня 2019 року)/ укл. В.В.Волошина, О.А.Ляшенко; Голов. ред. І.С. Булах. Вип. 1. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. С. 37-42.
11. Федоренко Л. П. Динаміка розвитку професійного самовизначення у випускників сільських шкіл. *Методи і технології загальної і соціальної психології та психотерапії в умовах сучасного суспільства*: Матеріали IV науково-практичної конференції з міжнародною участю (21 травня 2020 року, м. Київ). Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020. С. 225-228.

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ

ЗМІСТ

ВСТУП.....12

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ ШКІЛ

1.1. Теоретичні підходи до вивчення проблеми професійного самовизначення особистості.....19

1.2. Дослідження проблеми професійного самовизначення старшокласників у психолого-педагогічних джерелах.....34

1.3. Структура професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл.....51

Висновки до розділу 1.....63

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ

2.1. Методичний інструментарій вивчення професійного самовизначення випускників сільських шкіл.....66

2.2. Специфіка когнітивного компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл.....71

2.3. Розвиток емоційно-ціннісного компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл.....106

2.4. Аналіз орієнтовно-поведінового компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл.....121

2.5. Показники та рівні професійного самовизначення випускників сільських шкіл.....140

Висновки до розділу 2.....167

РОЗДІЛ 3

ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ

3.1. Організаційні й змістові аспекти програми підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл.....172

3.2. Динаміка розвитку професійного самовизначення у випускників сільських шкіл експериментальної та контрольної груп.....194

3.3. Рекомендації щодо підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл.....221

Висновки до розділу 3.....228

ВИСНОВКИ.....231

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....235

ДОДАТКИ.....263

ВСТУП

Актуальність дослідження. Соціально-політичні зміни, що відбуваються впродовж останніх років у суспільстві, інтеграція в світовий економічний простір та реорганізація ринку праці в Україні зумовлюють реформування української загальноосвітньої школи й перехід до профільного навчання, актуальність проблеми професійного самовизначення сучасних випускників і переосмислення шляхів активізації професійного самовизначення старшокласників.

Особливої значущості набуває дослідження означеної проблеми в сільських школах. Сьогодні сільська освіта в нашій країні потребує кардинальних змін, адже відомим є факт, що освітні послуги для сільських школярів менш доступні та якісні, аніж для їхніх однолітків у місті. Показники успішності учнів сільської місцевості та результати їх зовнішнього незалежного оцінювання суттєво відстають від тих показників, які демонструють школярі міст, що, в свою чергу, впливає на особливості професійного самовизначення сільських випускників.

У психологічних дослідженнях обґрунтовано сутність і зміст професійного самовизначення (М.Р. Гінзбург, Н.С. Пряжніков), структуру (В.В. Болучевська, В.В. Мілакова, О.В. Падалко), типи та рівні (І.П. Андрійчук, Є.І. Головаха, Ю.П. Поваренков, Дж. Холланд), його способи рефлексивної регуляції (Н.І. Пов'якель, В.В. Синявський, З.Л. Становських), етапи (Е. Гінцберг, Є.О. Клімов, Д. Сьюпер), механізми становлення особистості як суб'єкта професійного самовизначення (Г.О. Балл, В.В. Рибалка), активізацію та психологічний супровід професійного самовизначення школярів різного віку (Д.О. Закатнов, О.В. Капустіна, Н.А. Побірченко), майбутніх психологів (В.В. Волошина, Н.О. Мосол, А.Ф. Федоренко, Н.Ф. Шевченко), студентів подвійних спеціальностей (О.М. Гріньова, Л.В. Долинська), вчених, викладачів, учителів, правоохоронців (М.С. Вечірко, О.Ф. Кисла, А.В. Перепелиця, О.Ю. Пряжнікова).

Більшість дослідників розглядають професійне самовизначення старшокласника як полімотивований феномен, який зумовлюється рядом соціально-психологічних чинників – соціальний статус та освіта батьків, позитивна

успішність, демографічний чинник (В.В. Водзинська, В.Т. Лисовський); етнічна ідентичність (Р.В. Мотрук); вік, в якому здійснюється вибір, поінформованість (І.С. Кон); Я-концепція (О.О.Борисова), потреби, інтереси (М.Х. Титма); особливості ціннісно-мотиваційної сфери; самооцінка й рівень домагань молоді людини (Р.С. Кулаков), емоційний інтелект (В.В. Зарицька). Найменш вивченим серед наведених чинників професійного самовизначення є демографічний. На його важливість вказують О.І. Головаха, Ж.О. Леснянська, В.С. Люлька, А.В. Мудрик, Л.В. Повалій при вивченні впливу типу поселення, зокрема і сільського, на професійне самовизначення, однак специфіка прояву структурних компонентів вищезазначеного утворення випускників сільських шкіл порівняно з міськими не були предметом спеціального вивчення, тоді як її дослідження дозволить активізувати цей процес у школах сільської місцевості з урахуванням виявлених особливостей.

Отже, соціальна значущість і недостатнє теоретичне та експериментальне вивчення специфіки професійного самовизначення сільських школярів зумовили вибір теми дисертаційного дослідження «Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження визначена у відповідності до плану науково-дослідних робіт кафедри загальної і соціальної психології та психотерапії факультету психології НПУ імені М.П. Драгоманова за напрямком «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти». Тему дисертаційного дослідження затверджено вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова (протокол № 5 від 25 грудня 2014 року) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол № 6 від 29 вересня 2015 року).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити особливості професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл, розробити й впровадити психологічний супровід підвищення ефективності його розвитку в ранньому юнацькому віці.

Досягнення визначеної мети було конкретизовано через реалізацію **завдань дослідження:**

1. Здійснити теоретичний аналіз вивчення проблеми професійного самовизначення, його специфіки та структури у ранньому юнацькому віці.
2. Апробувати психодіагностичний інструментарій, обґрунтувати критерії, визначити показники й рівні професійного самовизначення випускників сільських шкіл.
3. Емпірично виявити та здійснити порівняльний аналіз психологічних особливостей структурних складових професійного самовизначення випускників сільських і міських шкіл.
4. Розробити й апробувати розвивальну програму підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл та визначити динаміку розвитку досліджуваного утворення.

Об'єкт дослідження – професійне самовизначення старшокласників.

Предмет дослідження – психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Теоретико-методологічною основою дослідження є: концептуальні погляди на розвиток особистості та її самосвідомості (К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Т.І. Артем'єва, К.К. Платонов, В.В. Столін, І.І. Чеснокова, Є.В. Шорохова), принцип актуалізації потенціалу особистості як детермінанти її становлення (К. Роджерс, Т.М. Титаренко), особистісно-орієнтований підхід у становленні особистості (Г.О. Балл, І.Д. Бех, З.С. Карпенко, М.В. Савчин, В.О. Татенко, В.М. Ямницький та ін.), принцип єдності свідомості, самосвідомості і діяльності (Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, С.Л. Рубінштейн), вчення про соціальну детермінованість особистості, суспільно-історичні закономірності її самосвідомості та Я-концепції (А. Адлер, Б.Г. Ананьєв, Л.І. Божович, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, А. Маслоу, К. Роджерс), положення про закономірності психічного розвитку та становлення особистості у юнацькому віці (Л.І. Божович, І.С. Кон, А.В. Мудрик, П.Р. Чамата), концептуальні підходи до аналізу проблеми професійного самовизначення

(М.Р. Гінзбург, О.Е. Голомшток, Є.О. Клімов, Д.Ф. Крюкова, Б.О. Федоришин, С.Н. Чистякова та ін.); теоретичні основи професійної орієнтації молоді (А.Е. Голомшток, Н.С. Пряжніков, Е.Ф. Зеєр).

Методи дослідження. Для досягнення мети й реалізації завдань був використаний наступний комплекс методів дослідження: *теоретичні* – аналіз, класифікація, систематизація, порівняння та узагальнення даних теоретичних та експериментальних досліджень, теоретичне моделювання; *емпіричні* – спостереження, анкетування, стандартизовані опитувальники та спеціальні психодіагностичні методики: анкета «Світ професій та мій професійний вибір» (авт. Л.П. Федоренко); «Опитувальник вимірювання індивідуального рівня рефлексивності» (авт. А.В. Карпов і В.В. Пономарьова); «Методика дослідження самооцінки за допомогою процедури рангування» (авт. С.А. Будассі); «Методика визначення ясності Я-концепції (SCC)» (авт. Дж. Кемпбелл, адапт. І.Я. Шемелюк); «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (авт. Я.С. Сунцова); методика «Ціннісні орієнтації особистості - 8» (авт. Г.Є. Леєвік); анкета «Спрямованість. Інтереси. Наміри.» (авт. Б.О. Федоришин); методика «Професійна готовність» (авт. А.П. Чернявська); «Опитувальник професійних настанов» (авт. І.М. Кондаков); *математико-статистичні* – показники асиметрії і ексцесу для дослідження нормальності розподілу вибірки, методи кореляційного аналізу, програмний пакет SPSS 17.0 для автоматизованої обробки одержаних даних, визначення достовірності відмінностей за допомогою параметричного коефіцієнта Пірсона; *розвивальні* – методи соціально-психологічного тренінгу, коучингу, кейс-технології та ін.

Експериментальна база дослідження. У дослідженні взяли участь 230 осіб, зокрема 120 старшокласників сільських (Горицький ліцей Берездівської сільської ради Славутського району Хмельницької області, Красноставська загальноосвітня школа І-ІІІ ступенів Чемеровецької селищної ради Хмельницької області, Уторопський ліцей Яблунівської селищної ради об'єднаної територіальної громади Косівського району Івано-Франківської області, Стопчатівський ліцей Яблунівської селищної ради ОТГ Косівського району Івано-Франківської області,

Пістинська загальноосвітня школа I-III ступенів Косівської районної ради Івано-Франківської області, Рідківська загальноосвітня школа I-III ступенів Магальської сільської ради Новоселицького району Чернівецької області) та 110 випускників міських шкіл (ЗОШ № 11 I-III ст. м. Івано-Франківськ, НВК № 12 м. Коростень, ЗОШ м. Чернівці, гімназія «Діалог» м. Київ).

Наукова новизна і теоретична значущість результатів дослідження полягають у тому, що:

- *вперше* було визначено зміст та сутність поняття «професійне самовизначення випускників сільських шкіл», структурні компоненти (когнітивний, емоційно-ціннісний та орієнтовно-поведінковий) професійного самовизначення випускників шкіл; обґрунтовано критерії (повнота уявлень про себе, про світ професій; ціннісне ставлення до вибору професії; проектування власного професійного майбутнього) їх розвитку; виокремлено показники та рівні (високий, середній, низький) розвитку професійного самовизначення випускників сільських шкіл; емпірично здійснено порівняльний аналіз особливостей становлення структурних компонентів професійного самовизначення сільських та міських випускників та визначено специфіку цього процесу у випускників сільських шкіл; проаналізовано та виокремлено психологічні труднощі (недостатня повнота уявлень про світ професій, низький рівень рефлексивності та здатності планувати власну професійну кар'єру, перебільшений оптимізм, менший вияв рішучості, обґрунтованості, реалістичності та схильності до самостійності й незалежності у виборі професії, порівняно з міськими випускниками тощо) розвитку професійного самовизначення сучасних сільських школярів; розроблено теоретичну модель психологічного супроводу випускників сільських шкіл щодо підвищення ефективності їх професійного самовизначення та доведено його дієвість.

- поглиблено та уточнено знання про зміст професійного самовизначення старшокласників та специфіку його розвитку в сучасних випускників загальноосвітніх шкіл;

- набуло подальшого розвитку знання про психотехнологію підготовки сільських випускників до професійного самовизначення.

Практична значущість дослідження полягає у тому, що запропонований психологічний супровід старшокласників, який включає роботу з усіма суб'єктами (батьками, вчителями, психологом) освітнього середовища, може бути використаний вчителями, психологами та методистами районних відділів освіти з метою підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Розроблений та апробований тренінг підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл, методичний арсенал та розроблена авторська анкета рекомендуються для впровадження в діяльність профконсультативних центрів та психологічних кабінетів. Результати та висновки дослідження доповнюють психологічний доробок з проблеми професійного самовизначення старшокласників і використовуються автором та можуть бути використані викладачами різних ЗВО, які готують фахівців для роботи в сільських школах, у навчальних курсах «Загальна психологія» (тема «Особистість»), «Психологія розвитку та педагогічна психологія» (тема «Психологія ранньої юності»), «Практична психологія в системі освіти».

Апробація та впровадження результатів дослідження. Основні теоретичні та практичні положення обговорювалися та дістали схвалення на IX Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації (Хмельницький, 2014 рік), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Соціальне становлення особистості в умовах суспільних трансформацій: наукові підходи та сучасні практики» (Київ, 2017 рік), III та IV науково-практичних конференціях з міжнародною участю «Методи і технології загальної і соціальної психології та психотерапії в умовах сучасного суспільства» (Київ, 2018 рік, 2020 рік), II Міжнародній науково-практичній конференції «Коучинг в освіті: від реформ до еволюції» (30 жовтня 2018 року, НПУ імені М.П. Драгоманова), VIII Міжнародній науково-практичній конференції «Психологія людини: свідомість і реальність» (Ніжин, 2018 рік), Міжнародній науково-практичній конференції «Педагогіка та психологія:

виклики і сьогодення» (м. Київ, 2019 рік), IV Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції «Актуальні проблеми теоретичної та консультативної психології» (м. Київ, 2019 рік), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми девіантної поведінки: історія, теорія, практика» (м. Київ, 2019 рік), на засіданнях кафедри загальної і соціальної психології та психотерапії факультету психології, звітно-наукових конференціях НПУ імені М.П. Драгоманова.

Результати теоретичного й емпіричного дослідження *впроваджено* у навчально-виховний процес Уторопського ліцею Яблунівської селищної ради об'єднаної територіальної громади Косівського району Івано-Франківської області (довідка № 2 від 29.01.2020р.), Рідківської загальноосвітньої школи I-III ступенів (довідка № 09 від 02.02.2020 р.), Ковалівського ліцею Коломийської районної ради Івано-Франківської обл. (довідка № 05-02/12 від 03.02.2020 р.)

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження викладені у 11 одноосібних наукових статтях і тезах автора, серед яких 3 – у фахових наукометричних виданнях України, 3 – у вітчизняних фахових виданнях, 5 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаної літератури (285 найменувань, з них 20 іноземною мовою) та додатків. Основний текст дисертації викладено на 212 сторінках. Робота містить 25 таблиць, 11 рисунків на 18 сторінках. Загальний обсяг дисертації 311 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ

1.1. Теоретичні підходи до вивчення проблеми професійного самовизначення особистості

Феномен професійного самовизначення особистості надзвичайно складний і багатогранний. Теоретичні підходи в розумінні сутності професійного самовизначення розкривають різні аспекти особистісного зростання й самореалізації.

Цей феномен був предметом дослідження вчених на різних етапах розвитку психологічної науки ХХ сторіччя. Можна виділити три основні позиції в трактуванні науковцями проблеми професійного самовизначення особистості в той період.

Перша позиція (у рамках суб'єктного підходу) характеризується дослідженням професійного самовизначення особистості в контексті аналізу проблем її життєвого самовизначення (К.О. Абульханова-Славська [1], Б.Г. Ананьєв [5], С.Л. Рубінштейн [205]). Головною особливістю такого трактування є ідея процесуальності самовизначення, яка нерозривно пов'язана з аналізом рівнів соціальної детермінованості даного процесу. Науковці, які здійснювали дослідження у цьому напрямі, вказували на взаємозв'язок професійного й особистісного самовизначення, зокрема на те, що особистісне самовизначення є основою професійного [121, 195, 248].

На думку Б.Г. Ананьєва, головне для особистості, що здійснює вибір, – визначення себе відносно мети і цінностей, саме ціннісні орієнтації є «ядром самовизначення» [5].

Вибір власного життєвого шляху багато у чому зумовлює система цінностей. Вибір людиною цінностей моралі і культури, які набувають форми мотиву, визначає спрямованість її діяльності. Розглядаючи спрямованість «...як системоутворюючу властивість особистості, яка визначає її психологічний склад», Б.Ф.Ломов довів, що «саме у цій властивості відображені цілі, в ім'я яких діє

особистість, її мотиви, її суб'єктивне ставлення до різних аспектів дійсності: вся система її характеристик» [131].

Цікавим у цьому контексті є розуміння М.С. Пряжніковим феномена професійного самовизначення, який також вважав, що це не лише вибір професії. Він співвідносив професійне самовизначення з «самоорієнтацією» людини, вбачав його сутність у пошуку особистісного сенсу в обраній трудовій діяльності та знаходження сенсу в самому процесі самовизначення. М.С. Пряжніков зазначив: «Сутність професійного самовизначення можна визначити як пошук і знаходження особистісного сенсу в трудовій діяльності, яка обирається, опановується та вже виконується, а також – знаходження сенсу в самому процесі самовизначення». Мета професійного самовизначення – формування внутрішньої готовності самостійно й усвідомлено планувати, корегувати і реалізовувати перспективи свого розвитку (професійного, життєвого і особистісного) [195].

Відповідно до другої позиції (в межах культурно-історичного й діяльнісного підходів) професійне самовизначення розглядалося в контексті вивчення вікових закономірностей психічного та особистісного розвитку людини в підлітковому і юнацькому віці, оскільки вважалося, що особистісне та професійне самовизначення є центральним компонентом соціальної ситуації розвитку старшокласників (Л.І. Божович [25], Є.І. Головаха [47], Д.Б. Ельконін [66], І.С.Кон [104], Д.Й. Фельдштейн [232] та ін.). Зокрема, у дослідженнях Л.І. Божович було доведено, що саме самовизначення є мотиваційним центром старшокласників, який визначає їх діяльність, поведінку і ставлення до навколишньої дійсності [24].

Надалі, таке бачення професійного самовизначення підтримувалося значною кількістю науковців, які за допомогою своїх досліджень розширили та доповнили уявлення про його психологічну сутність. Так, М.Р. Гінзбург вказував на те, що професійне самовизначення є основним новоутворенням особистості періоду юності [46], Д.М. Кухарчук вважав, що професійне самовизначення відбувається в певний віковий період і його можна розглядати як певний акт особистісного вибору професії [121], В.Ф. Сафін акцентував увагу на прив'язаності цього феномену до певного вікового періоду й вважав, що фіналом

професійного самовизначення є початок трудової діяльності [208]. С.М. Чистякова розглядала професійне самовизначення як готовність до вибору професії й визначила її як стійку цілісну систему професійно важливих якостей особистості (позитивне ставлення до обраного виду професійної діяльності, наявність необхідних знань, умінь, навичок тощо) [249].

Третя позиція дослідників щодо вивчення професійного самовизначення пов'язана з розробкою проблеми формування особистості як суб'єкта професійної діяльності та з дослідженням становлення самосвідомості фахівця. У цьому ракурсі професійне самовизначення розглядалося в контексті аналізу професійного становлення особистості. Відповідно, професійне самовизначення є процесом почерговості виборів, кожен з яких є важливою життєвою подією, визначаючи наступні сходинки професійного розвитку особистості. Отже, професійне самовизначення – це процес, який не зводиться до одномоментного акту вибору професії, а здійснюється впродовж всього професійного життя особистості [48, 218].

Так, Д.О. Леонтьєв, в рамках мотиваційно-операційного підходу, розглядав професійне самовизначення як складний динамічний процес формування особистістю системи своїх основоположних ставлень до професійно-трудового середовища, розвитку й самореалізації духовних і фізичних можливостей, формування адекватних професійних намірів і планів, реалістичного образу себе як фахівця [126].

За А.К. Марковою, авторкою концепції професіоналізму й задачно-особистісного підходу до побудови професіограми, професійне самовизначення – це визначення людиною себе щодо вироблених у суспільстві (й прийнятих даними людиною) критеріїв професіоналізму [140].

Згідно суб'єктно-діяльнісної концепції професійної діяльності Є.О. Клімова професійне самовизначення визначалося не просто як «самообмеження», а як один з найважливіших проявів суб'єкта професійної діяльності, як активний пошук можливостей його розвитку, як діяльність людини, що набуває певного змісту залежно від етапу її розвитку як суб'єкта праці. Автор вважав, що цей

феномен може розглядатися на двох взаємозалежних рівнях: гностичному (у формі перебудови свідомості, включаючи самосвідомість) та практичному (у формі реальних змін соціального статусу, місця людини в системі міжособистісної взаємодії). Вчений стверджував: «Професійне самовизначення – це діяльність людини, що приймає той або інший зміст, це, насамперед, образи бажаного майбутнього, особливості усвідомлення себе й свого місця в системі ділових міжособистісних відносин» [99].

На думку А.О. Деркача, в контексті системного підходу, процес розвитку особистості в професійній діяльності здійснюється на основі найбільш повного використання нею своїх здібностей та індивідуально-психофізіологічних можливостей. Цей процес не може бути обмеженим якимось одним етапом, він займає весь період активної трудової діяльності [57]. Так, В.В. Мілакова довела, що професійне самовизначення, будучи найбільш актуальним у підлітковий період і період ранньої юності, здійснюється впродовж всього професійного життя людини [146].

Грунтовніше тлумачення цього поняття знаходимо у працях засновника наукової школи, де досліджується цілісний і безперервний процес становлення особистості в професійно-освітньому середовищі, й послідовника компетентнісного підходу до модернізації професійної освіти, Е.Ф. Зеєра. Він зауважував, що професійне самовизначення є самостійним і усвідомленим узгодженням професійно-психологічних можливостей людини зі змістом та вимогами професійної праці, а також знаходження сенсу виконуваної діяльності в конкретній соціально-економічній ситуації [78]. Науковець вважав, що це вибіркове ставлення індивіда до світу професій в цілому й до конкретної обраної професії, ядром якого є усвідомлений вибір професії з урахуванням своїх особливостей і можливостей, вимог професійної діяльності і соціально-економічних умов. Сутність професійного самовизначення розглядалася Е.Ф.Зеєром як професійне становлення особистості, яке здійснюється протягом усього професійного життя: особистість постійно рефлексує, переосмислює своє професійне буття і самостверджується в професії. Актуалізація професійного

самовизначення особистості ініціюється різного роду подіями, такими як закінчення загальноосвітньої школи, професійного навчального закладу, підвищення кваліфікації, зміна місця проживання, атестація, звільнення з роботи та ін. Як підкреслює Е.Ф. Зеєр, перед особистістю постійно виникають проблеми, що вимагають від неї визначення свого ставлення до професій, іноді аналізу і рефлексії власних професійних досягнень, прийняття рішення про вибір професії або її зміну, уточнення або корекцію кар'єри, вирішення інших професійно обумовлених питань. Весь цей комплекс проблем пояснюють поняттям – професійне самовизначення [78].

Отже, відповідно до третьої позиції наукового трактування професійного самовизначення - це процес розвитку суб'єкта праці. Основною детермінантою правильного вибору постає професійний інтерес чи професійна спрямованість [13, 88]. Такий смисловий контекст, в свою чергу, зумовив необхідність вивчення психологічних особливостей професійного самовизначення особистості на різних стадіях її професійного становлення науковцями (І.І.Басхаєва [13], В.В. Белоусова [14], Н.С. Касаткіна [94], В.В. Мілакова [146] та ін.).

У більшості сучасних досліджень професійне самовизначення науковці розглядають і як вибір професії, і як становлення фахівця. Процес включає вибір професії на основі аналізу, оцінку внутрішніх ресурсів суб'єктом вибору й співставлення їх із вимогами професії, а також наступне його формування як професіонала та суб'єкта праці [27, 51, 95].

Аналізуючи різні теоретичні підходи дослідників ХХ сторіччя до проблеми професійного самовизначення, В.О.Бодров зазначив, що цей феномен розглядали як: а) серію завдань, які суспільство ставить перед особистістю, що формується, і які дана особистість повинна вирішити за певний період часу (соціологічний підхід); б) процес поетапного прийняття рішень, за допомогою яких особистість формує баланс між власними уподобаннями, інтересами, цілями і вимогами трудової діяльності, потребами суспільства тощо (соціально-психологічний підхід); в) як процес формування індивідуального стилю життя, частиною якого є професійна діяльність (диференційно-психологічний підхід) [23].

Більшість науковців сходяться на думці, що професійне самовизначення – це основне новоутворення старшого шкільного віку. Водночас, це не просто одноразовий вибір професії, а тривалий пошук себе в професійній діяльності та різнопланове пізнання себе в ній. Цей феномен доречно розглядати як одну зі сторін цілісного життєвого індивідуального самовизначення (О.М. Борисова [28], Є.О. Клімов [98], Т.В.Кудрявцев [115], А.К. Маркова [140], М.С. Пряжніков [195], В.В. Чебішева [243], А. В. Чемякина [244] та ін.).

Вітчизняною психологічною науковою школою також були здійснені ґрунтовні дослідження проблеми професійного самовизначення у традиційних, розглянутих вище, напрямках.

Зокрема, наукове цілеспрямоване дослідження проблеми професійного самовизначення здійснювалося в контексті його взаємозв'язку з іншими видами самовизначення особистості та особливостями її становлення. Так, Г.С. Костюк [113] і Є.І. Головаха [47], підкреслювали значну роль професійного самовизначення у формуванні особистості. І.П. Манохою здійснено аналіз цього феномену з позицій професійного потенціалу особистості [139]. А.В. Нежута стверджувала, що професійне самовизначення є важливою характеристикою соціальної та психологічної зрілості особистості, її потреби в самореалізації та самоактуалізації [156]. Відповідно, життєва позиція особистості, її світоглядні установки, ідеали й соціальні цінності є тим підґрунтям, яке визначатиме професійну стратегію та професійне самовизначення особистості. Зокрема, ряд науковців вважали, що на успішність професійного самовизначення впливатиме дотримання особистістю таких принципів: вона повинна творити власне професійне життя; усвідомлювати свої майбутні можливості та сприяти їх розвитку; бути активною й відповідальною при виборі професії та визначенні шляхів її реалізації; ставити реалістичні цілі та досягати необхідного результату у процесі оволодіння майбутньою професійною діяльністю; визнавати помилки при професійному самовизначенні й цілеспрямовано працювати щодо їх усунення тощо (О.І. Вітковська [38], Н.І. Литвинова [129], О.Л. Мерзлякова [145], Н.А. Побірченко [178], В.В. Синявський [210]). Слід відмітити, що у радянський період

у більшості досліджень українських науковців різні аспекти проблеми професійного самовизначення особистості розглядалися, переважно, у контексті здійснення профорієнтаційної та профконсультативної роботи зі школярами (Б.О. Федоришин [231]). Цікавою у цьому аспекті є позиція науковців щодо механізмів становлення особистості як суб'єкта професійного самовизначення. У працях Г.О. Балла [12], П.С. Перепелиці [174], В. В. Рибалки [203] вказувалося на те, що важливим для людини є сформованість у неї активної профорієнтаційної позиції, у котрій через специфічну профінформаційну діяльність вона перетворює себе, формує себе як суб'єкта професійного самовизначення.

Таке традиційне бачення професійного самовизначення, як вікового новоутворення відображене і в інших дослідженнях, де його розглядали як проблему підліткового віку (А.І. Войтко [40], В.А. Худін [239]), як центральне психічне новоутворення ранньої юності (К.М. Варнавських [34], Р.Ф. Пасічняк [168], М.І. Піддячий [175], О.Л. Туриніна [225]), як активну діяльність старшокласника, спрямовану на самореалізацію, центральною ланкою якої є вибір професії (О.І. Вітковська [38], О.М. Павлютенков [166]).

Велика кількість вітчизняних досліджень присвячена проблемі організації й активізації професійного самовизначення школярів, зокрема, особливостям моделювання, психологічного супроводу професійного самовизначення учнівської молоді (Н.А. Побірченко [180]), управління її професійним самовизначенням (І.Д. Бех [18], В.М. Мадзігон [134], М.М. Тименко [220]), професійною орієнтацією та становленням професійних самосвідомості та самоідентичності (Ж.П. Вірна [37], І.О. Корнієнко [108]), дослідженню психологічних детермінант професійного самовизначення старшокласників (Р.С. Кулаков [118]).

Значний внесок у вивчення цієї проблеми зробили представники педагогічної науки. Зокрема, ними досліджувалися такі її аспекти: формування готовності старшокласників до професійного самовизначення в позашкільних закладах (В.В. Мачуський [143]), педагогічні умови забезпечення професійного самовизначення учнів на уроках трудового навчання (І.В. Жерноклеєв [72]),

умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення в міжшкільних навчально-виробничих комбінатах (М.І. Піддячий [175]), підготовка старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії в процесі профільного трудового навчання (О.В. Мельник [144]), педагогічні умови активізації професійного самовизначення старшокласників у навчально-виховній діяльності школи (О.В. Капустіна [90], О.Ф. Кисла [95]).

У сучасній вітчизняній психологічній науці професійне самовизначення також трактується як процес розвитку суб'єкта праці на різних етапах його професійного розвитку. У цьому руслі досліджувалися такі проблеми: особливості формування готовності студентів до професійно-управлінського самовизначення (О.П. Щотка [260]), професійне самовизначення студентів подвійних спеціальностей (О.М. Грінцова [51], Л.В. Долинська [60]), професійного самовизначення майбутніх психологів (У.Л. Мороховська [149]), вчених, викладачів, учителів, правоохоронців (Н.М. Варнавських [34], М.С. Вечірко [35], О.Ф. Кисла [95], А.В. Перепелиця [174], О.Ю. Пряжнікова [198]).

Г.К. Радчук, у межах аксіологічного підходу, розглядала професійне самовизначення як детермінанту професійного становлення особистості. Вона наголошувала на тому, що самовизначення виступає не лише певним актом або стадією професійного становлення, а є його сутнісною основою, неперервним процесом пошуку й набуття людиною смислів своєї професійної діяльності, відкриття та реалізації свого «Я» як фахівця, здійснення вибору в проблемних ситуаціях, котрі ставить перед ним професійна діяльність, що постійно змінюється й ускладнюється [201].

Узагальнюючи різні підходи до поняття професійного самовизначення у вітчизняних дослідженнях, М.С. Вечірко виділив такі: соціологічний, який характеризує професійне самовизначення як результат входження в соціальні структури й сфери життя, тим самим підкреслюючи його завершеність і ретроспективність; психологічний – розглядає професійне самовизначення як процес прояву механізмів входження індивіда в будь-які структури, що говорить про продовження та перспективність. Останнє дозволяє розглядати

самовизначення як процес і результат вибору особистістю власної позиції, мети і засобів самоздійснення у конкретних життєвих обставинах, основний механізм набуття й прояву людиною внутрішньої свободи; соціально-психологічний підхід розглядає особистість як суб'єкт соціальних відносин і взаємодій; педагогічний підхід дає можливість з'ясувати зміст і методи професійного самовизначення особистості [35].

О.І. Вітківська трактувала професійне самовизначення як цілісний, інтегративний процес, у якому реалізуються основні життєві цінності людини і конкретизуються аспекти її життєвого, особистісного, соціального самовизначення. Це вибір молодою людиною напряму й змісту свого подальшого розвитку, сфери й засобів реалізації індивідуальних якостей і здібностей, соціального середовища для втілення своєї життєвої мети та моральних цінностей; це її свідома внутрішня діяльність, спрямована на власну самореалізацію і особистісне зростання, яке здійснюється шляхом усвідомлення своєї «реалізаційної спрямованості», прийняття рішень, що визначають напрям самоактуалізації і подальшого розвитку особистості, а також шляхом пошуку оптимальних і прийнятних для особистості засобів реалізації цих рішень і узгодження всіх елементів індивідуальної профорієнтаційної ситуації. Центральною ланкою процесів самовизначення виступає вибір як свідома активність особистості та моральний вчинок. В основі здійснення вибору знаходиться процес розв'язання внутрішніх і зовнішніх протиріч [38].

Отже, особливістю сучасних вітчизняних досліджень професійного самовизначення є увага дослідників до його взаємозв'язку з особистісним, життєвим, соціальним і іншими видами самовизначення, впливу на професійне самовизначення особистості оточуючого середовища та її активної життєвої позиції. У сучасному розумінні професійне самовизначення розглядається українськими науковцями як процес формування особистістю ставлення до професійної діяльності та до себе як до суб'єкта майбутньої професійної діяльності, а також спосіб його реалізації через довготривалий процес узгодження внутрішньо-особистісних цілей, нахилів, здібностей з об'єктивними

можливостями їх реалізації та умовами, які створюють конкретні види діяльності та соціально-професійні потреби.

Представники зарубіжної психологічної школи, які займалися вивченням професійного самовизначення, розглядали його як процес вибору професії. Так, у своїй теорії компромісу з реальністю Е. Гінцберг звернув особливу увагу на той факт, що вибір професії – це процес, який відбувається не миттєво, а протягом тривалого періоду. Він включає в себе серію «проміжних рішень», сукупність яких і призводить до остаточного рішення. Кожне проміжне рішення важливе, тому що воно надалі обмежує свободу вибору. Точні вікові межі періодів професійного самовизначення важко встановити, так як існують великі індивідуальні варіації. Зокрема, окремі молоді люди визначаються у виборі ще до закінчення школи, до інших зрілість професійного вибору приходить лише до 30 років, а деякі продовжують змінювати професії упродовж усього життя [271]. Таким чином однією з проблем для дослідників, з цієї точки зору, була відсутність чітких рамок цього процесу.

Проливає світло на цю проблему теорія професійного розвитку Д. Сьюпера, який розумів професійне становлення особистості як розвиток її Я-концепції. Успішність цього процесу визначається відповідністю поведінки особистості задачам вікового етапу, на якому вона знаходиться. Період вибору професії і професійного самовизначення у теорії Д. Сьюпера співвідноситься зі стадією дослідження (однієї з п'яти виділених ним стадій «професійної зрілості»: 1) пробудження (до 14 років), 2) дослідження (15-25 років), 3) консолідації (25-44 років), 4) збереження (45-64 років), 5) спаду (з 65 років). Професійне самовизначення індивіда у цей період характеризується тим, що він, орієнтуючись на свої реальні професійні можливості, пробує свої сили в різних ролях. Вибір професії, на думку Д. Сьюпера, повинен проходити з урахуванням свого образу «Я», інтелектуальних особливостей, здібностей, цінностей, інтересів, ставлення до праці та професії, власних потреб, рис особистості [281].

У типологічній теорії Дж. Голланда професійне самовизначення як вибір професії полягає у визначенні самим індивідом власного особистісного типу до

якого він належить (раціонального, дослідницького, соціального, конвенційного, практичного та артистичного) й співвідношення цього типу з відповідною професійною сферою [272].

Основою професійного самовизначення у диференційно-діагностичному напрямку (Ф. Парсонс, Г. Мюнстенберг, Г. Богені та ін.) є встановлення відповідності між наявними властивостями людини і вимогами професії [4]. Саме такі вчені як А. Біне, Ф. Гальтон, Г. Мюнстерберг, Ф. Парсонс, Л. Термен та інші, розробили тести, які дозволили з'ясувати професійні здібності людини [123].

Своє трактування сутності професійного самовизначення запропонували представники теорії рішень (Х. Томе, Г. Рис, Д. Тідеман, О'Хара й інші [113]). Відповідно до цього підходу, професійне самовизначення розглядалося як процес прийняття рішень. У теорії Д. Тідеман і О'Хара професійна доля визначається послідовністю професійних позицій, які обирає особистість. Кожна професійна ситуація складається з двох періодів: 1) вироблення професійної позиції; 2) здійснення позиції – «реальний вступ у професійну ситуацію, інтеграція обраної позиції в соціальній системі, що може вести до переструктурування особистого поля» [113].

У межах психодинамічного напрямку (З. Фройд [235], У. Мозер [277] та інші) професійне самовизначення як вибір професії визначається потребами людини, фіксованими через інструментальний модус (маніпуляції, ритмічні рухи, агресія тощо), або ставленням до цих потреб, сформованим в ранньому дитинстві у взаємодії з батьками [147]. Так, З. Фройд [235] вважав, що задоволення, яке отримує людина під час смоктання, відкушування, жування, трансформується в дорослому житті в бажання обрати професію, пов'язану з обрізуванням, перепилюванням, а потреба у вивільненні оральної агресії (гризти, кусати, різати) може реалізуватись безпосередньо в процесі маніпуляції з предметами, наприклад робота з гайковим ключем, скальпелем, або в маніпуляції словами (символічна реалізація оральної агресії), наприклад, у професіях екскурсовода, диктора, учителя та ін. Сублимація агресивного впливу може проявитись у виборі таких професійних занять, як хірургія, землеробство, спортивні змагання, різьба по

дереву, живопис або драматичне мистецтво. За позицією К. Хорні [241], чоловічі задрощі до материнства можуть спонукати до вибору професій скульптора, художника, письменника та ін. А в жінок комплекс маскулінності формує потяг до професії батька, до керівних посад та інших чоловічих професій.

За трансакційним аналізом Е. Берна, ще в дитинстві закладаються основи «життєвих сценаріїв», які в дорослому житті дуже складно переробити, і які часто не дозволяють людині прожити цікаве неординарне власне життя, а змушують грати в чужі ігри [16]. Професійне самовизначення автор розглядав як самообмеження себе спеціалізацією й професією, яке, на його думку, властиве для високо структурованих особистостей і товариств. Індивідуальності, які мало обмежують себе особистісними та суспільними конструкціями, мало потребують такого додаткового конструкційного самообмеження, як професійне. Зазвичай, професійно самовизначаються лише індивідуальності, які мають відносно розвинені особистісні й цілком певні життєві плани. Плани в таких випадках бувають усвідомлені й малоусвідомлені: в першому випадку реалізація плану, зазвичай, вдала, обрана професія дійсно відповідає дійсним бажанням людини, інших людей і суспільства в цілому; в другому, за рідкісним винятком, якщо план і реалізується, то через кризи та складності. В основі теорії Е. Берна лежить сценарій, який сформувався в ранньому дитинстві (до 6 років) під впливом батьків, що й пояснює процес вибору професії та поведінку за цим сценарієм. Вирішальний вплив під час побудови професійного плану має «Дитина», зокрема, на вибір хлопчика впливає «Дитина мами», а на вибір дівчинки «Дитина батька». Сценарій батьків може бути позитивним, якщо він збігається зі сценарієм дитини, її здібностями, життєвими подіями, бажаннями, внутрішніми потребами. І, навпаки, – негативним, коли всі вищеперераховані аспекти нівелюються. Особливо деструктивний вплив на кар'єру мають такі сценарії: компенсація професійних невдач батьків; продовження батьківських кар'єрних намірів; заборона перевищувати професійні досягнення батьків [16].

Відповідно до теорії особистості в індивідуальній психології А. Адлера [3], почуття неповноцінності та прагнення до переваги впливають на вибір професії та

зумовлюють розвиток артистичних, художніх й кулінарних здібностей. Дослідник вважав, що враження раннього дитинства найбільше впливають на стиль життя. Ще в дитинстві у людини формується план життя. Спочатку визначається погляд на життя, а до 5-6-ти років формується життєвий стиль. Якщо з дитиною працювати, то надалі вона буде здатна до змін й удосконалення свого життєвого стилю, в протилежному випадку – її уявлення про майбутнє життя може застрягти у своєму розвитку [3].

Дослідження Г. Олпорта [164], А. Маслоу [141], К. Роджерса [279], в межах гуманістичного підходу, пов'язані з професійним самовизначенням, звернені до джерел активності людини. Так, за позицією А. Маслоу [141] близьким до поняття самовизначення є поняття самоактуалізації як прагнення людини самовдосконалюватися, самоздійснювати, проявляти себе в значущій для неї справі. Самовизначення є важливою складовою соціально-психологічної зрілості людини. Отже, А. Маслоу самовизначення пов'язував з самоактуалізацією, яка проявляється через захопленість значущою роботою [141].

Рушійною силою розвитку людини, на думку Ш. Бюлер, є вроджене прагнення людини до самоздійснення. Саме здатність індивіда ставити цілі, найбільш відповідні його внутрішньої суті, в яких визначається повнота, ступінь самоздійснення, Ш. Бюлер називає самовизначенням [136]. Для В. Франкла в концепції логотерапії самовизначення передбачає здатність виходити за межі самого себе і знаходити нові смисли в конкретній справі [234].

Варто зазначити, що саме провідні положення гуманістичної психології й клієнт-центрованого підходу К. Роджерса [279]: справжність, чесність; прийняття, піклування, безумовне позитивне відношення; емпатійне розуміння іншої людини, інтегрувалися у визначення й характерні особливості особистісно-орієнтованого підходу, обраного нами за основу в дослідженні професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Аналізуючи роботи зарубіжних і вітчизняних авторів, можна зробити висновок про багатоплановість досліджень у визначенні сутності професійного самовизначення згідно концептуальних позицій дослідників.

Слід згадати про дослідження, присвячені виявленню особливостей професійного самовизначення старшокласників ряду європейських країн, які розкрили специфіку професійного вибору учнями й визначили умови ефективності цього процесу в межах певної країни (Л.А. Гуцан [55], О.Г.Пономаренко [188], М.М. Тименко [220], Н.В. Фісунова [233] та ін.). Зокрема, Н.В. Фісунова, проаналізувавши особливості професійного самовизначення учнів шкіл Німеччини, зауважила, що в організації цього процесу основий акцент ставиться на формуванні творчої індивідуальності, неповторності особистості, на активне залучення школярів вже в стінах школи в усі життєві ситуації (створення шкільних міні-підприємств, проходження учнівської практики тощо). Тому на заняттях основної школи особлива увага приділяється практичним навичкам із метою підготовки учня до продовження освіти, створюються умови для переходу від теоретичної до вільної, творчої, практичної діяльності [233].

Здійснивши порівняльний аналіз організації професійно орієнтованого навчання в англійських та українських закладах середньої освіти Л.А. Гуцан засвідчила, що вітчизняна практика поступається англійській системі в цілеспрямованості, гнучкості, прогресивності та конструктивності. Важливою перевагою є також інформаційне, методичне і матеріально-технічне забезпечення закладів середньої освіти Англії. Звернення до таких категорій, як професійний успіх, побудова кар'єри, професійне проектування підтверджує наявність спільного вітчизняного та англійського теоретичного матеріалу з теми дослідження [55]. Проте практичні підходи до процесу професійної орієнтації англійських шкіл потребують додаткового вивчення та поступового впровадження відповідно до реалій розбудови Нової української школи.

Аналіз зарубіжного досвіду є для нас особливо значущим, адже наша країна готується до абсолютно нового включення учнів до суспільного виробництва у зв'язку з модернізацією вітчизняної системи освіти на засадах інноваційності та демократизму, модернізації змісту й організації навчально-виховного процесу на формування випускника як цілісної особистості, усебічно розвиненої, здатної до критичного мислення. Загальна середня освіта як основна ланка безперервної

освіти забезпечує становлення учня як особистості, закладає фундамент для успішної самореалізації людини впродовж життя. Це актуалізує питання особистісного, соціального, життєвого, професійного, морального самовизначення учнівської молоді. Так, згідно з Концепцією Нової української школи, з 2027 року впроваджується оновлена парадигма профільної середньої освіти, в основу якої покладено компетентісний підхід та інтереси учнів. Головною метою профільного навчання, яке за новими стандартами буде тривати 3 роки (10–12 класи), є допомога учневі зрозуміти свої здібності та розпочати шлях до самореалізації [106]. Так, Міністерство освіти України поставило за мету розробити засоби професійної орієнтації базової та профільної школи, розробити інноваційні навчальні матеріали й спецпроекти для профільної школи та забезпечити наповнення ними українських навчальних платформ – Prometheus, EdEra та ін. (впродовж 2019 - 2022 рр.); розробити та забезпечити реалізацію онлайн-курсів для підвищення кваліфікації вчителів старшої профільної школи (впродовж 2022 року). Необхідно відзначити, що майбутню професію та певний рівень освіти потрібно буде обирати вже на ранніх стадіях навчання в загальноосвітній школі, щоб успішно закінчити її та визначитися з подальшим здобуванням професії. Від того, наскільки молоді люди будуть підготовлені до самостійного трудового життя, як у них будуть сформовані професійні цінності, практична готовність до трудової діяльності, залежатиме їхнє благополуччя та процвітання країни.

Отже, на практиці психологи європейських країн розуміють супровід професійного самовизначення учнів як довгий і неперервний процес здійснення індивідуальної допомоги учням при виборі професії, у більшості випадків ця допомога трактується як допомога в самореалізації, а професійне самовизначення полягає в розкритті резервів особистості, її творчого потенціалу, унікальності, неповторності.

Узагальнюючи підходи до професійного самовизначення в трактуваннях зарубіжних вчених, слід зазначити, що науковці пов'язували професійне самовизначення людини з її особистісним самовизначенням, з її самореалізацією в

різних сферах життя, з самоактуалізацією, самотрансценденцією, самопізнанням. І хоча погляди на цей взаємозв'язок у представників різних наукових шкіл різняться, більшість із них зійшлися в тому, що основи професійних уподобань та життєвих сценаріїв закладаються ще в дитинстві, однак людина завжди виступає суб'єктом цього процесу. Саме вона вибудовує свою індивідуальну професійну біографію, постійно переосмислює себе та прагне до більш повної власної реалізації у практичній діяльності.

Ми схильні дотримуватися позиції, що професійне самовизначення – центральне новоутворення учнів старшого шкільного віку, яке виступає мотиваційним центром особистості, визначаючи професійний вибір та подальші сходинки професійного становлення.

1.2. Дослідження проблеми професійного самовизначення старшокласників у психолого-педагогічних джерелах

Психологічний контекст вивчення проблеми професійного самовизначення старшокласників передбачає аналіз наукових робіт, присвячених дослідженню особливостей розвитку старшокласників, які дозволяють їм саме в цей віковий період здійснювати вибір професії. Класики вікової психології переконливо показали, що в старшому шкільному віці навчально-професійна діяльність стає провідною. У навчанні формуються загальні інтелектуальні здібності, понятійне теоретичне мислення. Старшокласники починають оцінювати навчальну діяльність з позиції свого майбутнього. І саме завдяки цій діяльності у них розвивається потреба в праці, формуються елементи дослідницького уміння, професійні інтереси, здатність будувати життєві плани (К.О.Абульханова-Славська [1], Л.І. Божович [24], М.Р. Гінзбург [45], Є.І. Головаха [47], Д.Б. Ельконін [66], І.С. Кон [104], Д.Й. Фельдштейн [232] та ін.).

Особистісний розвиток старшокласників має певні особливості, які зумовлюють їхню здатність самостійно обирати свій життєвий шлях. Важливими новоутвореннями раннього юнацького віку є відкриття внутрішнього «Я», формування цілісного уявлення про себе. Саме розвиток самосвідомості

(І.М.Бушай [32], Л.С. Виготський [36], Л.В.Долинська [60], Д.Б. Ельконін [66]), здатність до інтроспекції та рефлексії (Варбан Є.О. [33]), формування усвідомленої внутрішньої позиції (В.С.Лукіна [132], Ю.Є.Смірнова [212]), самоаналіз (С.Л.Богомаз [22]) стають психологічними передумовами професійного самовизначення старшокласника.

Ряд авторів вважають, що специфіка самооцінки особистості старшокласника детермінує особливості його професійного самовизначення (І.В. Дубровіна [64], Р.С. Кулаков [118], В.І. Моросанова [148]). Так, Р.С. Кулаков довів, що психологічною особливістю становлення самооцінки юнаків і дівчат, яка зумовлює їхню здатність до професійного самовизначення, є рівномірне зростання її диференційованості та адекватності за час навчання у старшій школі. Відповідно, такі провідні конструкти самосвідомості як самооцінка та рівень домагань виступають необхідною умовою та джерелом професійного самовизначення особистості в ранній юності. Їхній взаємозв'язок забезпечує репрезентацію суб'єктивної картини бажаного професійного майбутнього. Когерентність (узгодженість) та дивергенція (неузгодженість) самооцінки, рівня домагань і готовності старшокласника до професійного самовизначення утворюють «трикутник професійного самовизначення». Взаємозв'язок складових «трикутника професійного самовизначення» визначає гармонійний, розбалансований і дисгармонійний типи професійного самовизначення особистості в ранній юності [118].

Окремі представники психологічної науки стверджували, що механізмом професійного самовизначення старшокласників є рефлексія (М.Ю. Варбан [33], О.В. Вітковська [38], О.М. Ігнатович [83], М.І. Найдьонов [154], Н.І. Пов'якель [185], В.А. Семиченко [209], З.Л. Становських [215], Т.М. Яблонська [261] та ін.). Особливий інтерес у цьому контексті викликало сучасне дослідження З.Л. Становських, яка розглядала професійного самовизначення старшокласників як триступеневий процес: спонтанного, профільного та конкретно-професійного самовизначення. На стадії спонтанного професійного самовизначення здійснюється первинна рефлексивна орієнтація у різних видах діяльності. На

стадії профільного самовизначення учнем, на основі рефлексії власних інтересів, здібностей, здійснюється первинний вибір професійної сфери, що їм відповідає. На стадії конкретно-професійного самовизначення учень рефлексує максимально широке коло внутрішніх та соціальних чинників, що впливають на вибір професії, здійснює остаточний вибір, складає професійний план [215].

Переживання кризи, рефлексія своїх можливостей призводять до корекції професійних намірів. Поступове засвоєння майбутньої соціально-професійної ролі в юнацькому віці сприяє становленню професійної ідентичності. За М.І. Попіль, професійна ідентичність – інтегративний феномен, який забезпечує людині цілісність, розвивається у ході професійного навчання та виступає показником ефективного становлення фахівця, наслідком чого є формування у нього адекватної професійної «Я-концепції» [189].

Ж.П. Вірна визначила форми професійної ідентичності: *контрастно-позитивна* відображає повну збалансованість «Я» реального та «Я» професійного – особистість усвідомлює себе і значення професійної діяльності, вміє чітко визначати й використовувати умови та засоби професійної діяльності; *контрастно-негативна* характеризує повну розбіжність в оцінюванні Я-реального, Я-ідеального та Я-професійного, неадекватне усвідомлення особистістю себе і значення професійної діяльності; *перспективно-позитивна* вказує на збіг в оцінюванні Я-реального, Я-ідеального та Я-професійного, що свідчить про ідеалізоване уявлення себе як фахівця; *перспективно-негативна* відображає збіг в оцінюванні Я-професійного та Я-ідеального й неадекватного оцінювання Я-реального і Я-професійного, Я-реального й Я-ідеального – відбувається деформація в адекватності оцінок та самоконтролю особистості під час професійної діяльності та у життєвих ситуаціях [37].

Н.Ф. Шевченко визначила, що в ранньому юнацькому віці в більшості юнаків професійна ідентичність перебуває в статусі мораторію й саме цей період може вважатися оптимальним для цілеспрямованого її розвитку [255].

Серед науковців, що досліджували проблему професійного самовизначення старшокласників, поширена думка, що професійне самовизначення в юнацькому

віці, зазвичай, є наслідком особистісного самовизначення, проявом потреби дівчат та юнаків зайняти внутрішню позицію дорослої людини, усвідомити своє місце в житті, суспільстві, зрозуміти себе й свої можливості.

Так, з позиції І.С. Кона, професійне самовизначення особистості старшокласника розглядалася як проблема самореалізації особистості, вибору й прийняття рішення та проблема її адаптації. Автор підкреслював, що суть самовизначення молодого людини полягає в чіткій орієнтації і визначенні свого місця в світі дорослих, а також у визначенні соціально й особистісно значущих цілей, досягнення яких забезпечується самореалізацією суб'єкта» [104].

Підтримував таку позицію М.Р. Гінзбург, який стверджував, що в юнацький період необхідність особистісного та професійного самовизначення значною мірою детермінується внутрішньою логікою психічного розвитку особистості й пов'язана з потребою її в самореалізації, яка є психологічною основою самовизначення на даному етапі розвитку. Саме з цієї причини в систему уявлень особистості включаються часові перспективи, які тісно зв'язані з її життєвими планами [44].

На взаємозв'язок особистісного й професійного самовизначення старшокласників М.Р. Гінзбург вказував у подальших своїх дослідженнях, вважаючи, що професійне самовизначення в старшому підлітковому й ранньому юнацькому віці базується на самовизначенні, яке відбувається насамперед в ціннісно-смысловій сфері. Починаючи зі старшого підліткового віку особистість здатна усвідомлювати свої власні цінності й активно визначати власну позицію щодо цінностей тих чи інших соціальних груп, тобто здійснювати ціннісно-смыслову орієнтацію відносно професійної діяльності [44].

Розвивала ці ідеї О.І. Вітківська, підкреслюючи, що професійне самовизначення є цілісним процесом, у якому розв'язання проблеми самореалізації здійснюється особистістю шляхом самопізнання й саморозуміння, усвідомлення своєї «реалізаційної спрямованості» та проектування її на сфери професійної діяльності. Проблема свідомого вибору здійснюється особистістю самостійно у результаті формування ціннісної вихідної позиції і розв'язання

мотиваційних протиріч. Адаптивний аспект проблеми професійного самовизначення полягає в процесах узгодження всіх елементів індивідуальної профорієнтаційної ситуації: ціннісно-сислової структури особистості, її здібностей і потреб, актуальних процесів її розвитку, обставин і ситуації, які охоплюють як соціальне середовище в цілому, так й існуючу професійну структуру [38].

С.В. Фролова довела, що професійне самовизначення старшокласників є важливою характеристикою соціально-психологічної зрілості особистості, її потреби в самореалізації й самоактуалізації, яка передбачає наявність у старшокласника наступних новоутворень: вміння бачити психологічну перспективу, внутрішню позицію й цілепокладання [236].

Натомість Є.М. Калюжна виявила, що найважливішою передумовою успішного професійного самовизначення особистості є сформованість у неї професійно-важливих якостей – окремих психічних, психологічних і фізичних властивостей, які відповідають вимогам певної професії та сприяють успішному оволодінню нею [85].

Л.В. Ткачук було виділено об'єктивні та суб'єктивні детермінанти професійного самовизначення особистості в ранній юності. Об'єктивні відображають необхідність переходу в «доросле» життя, невід'ємним атрибутом якого є професійна активність. Суб'єктивні – характеризують перехід когнітивної сфери й самовизначення на якісно новий рівень: потребу в переоцінці системи цінностей і пошуку сенсу життя; ієрархію й стабільність мотиваційної сфери, ідентифікацію з майбутньою професійною діяльністю; потребу в самореалізації та самовираженні в ній [224].

Аналізуючи психологічні передумови професійного самовизначення старшокласників, Ю.Є. Смірнова дійшла висновку, що професійне самовизначення старшокласників є свідомим актом виявлення та ствердження власної внутрішньої позиції суб'єкта щодо майбутньої професії, яка виявляється в наявності певної життєвої установки, свого світогляду, усвідомленого ставлення

до себе й світу. Дослідницею було доведено, що динаміка професійного самовизначення старшокласників не реалізується у всій якісній повноті показників цього процесу. Часто ситуація професійного самовизначення супроводжується зміною емоційно-позитивного активного ставлення учнів на негативне, пасивне; їхня орієнтація на внутрішню змістовну сторону професії до кінця навчання в школі змінюється на формальну. Отримані дані засвідчили, що професійне самовизначення особистості можливо лише при існуванні ряду психологічних передумов. Зокрема, старший школяр повинен мати набір цінностей, що супроводжується достатнім (середнім або вище середнього) рівнем самооцінки й вузьку спрямованість сфери професійних інтересів [212].

У працях Р.В. Павелкова підкреслюється те, що центром професійного самовизначення старшокласника є ціннісно-моральний аспект, розвиток самосвідомості, потреба в професійній компетентності [165].

У попередньому підрозділі нашого дослідження ми розкривали трактування професійного самовизначення науковцями як надзвичайно складного й тривалого за часом процесу. У психологічній науці існує досить багато теорій опису вікової динаміки професійного самовизначення і в кожній з них особливе місце відводиться віковому періоду, в який потрапляють старшокласники. Нам видається важливою, у контексті нашого дослідження, періодизація розвитку людини як суб'єкта праці Є.О.Клімова, який період (від 11-12 до 14-18 років) називає стадією «оптації» (optatio – бажання, вибір (лат.)). Він вказував на те, що «оптація – це не стільки вказівка на вік», скільки на ситуацію вибору професії. Це стадія підготовки до життя, до праці, свідомого й відповідального планування, вибору професійного шляху. Відповідно, людина, що знаходиться в ситуації професійного самовизначення називається «оптантом»[98]. Так, Є.О. Клімов стверджував, що процес прийняття остаточного рішення старшокласником про вибір професійного навчального закладу може уявлятися одноразовим і навіть скороминущим, але це лише удавана миттєвість подій. Насправді воно здійснюється за формулою: «миті плюс все попереднє життя» [98, с. 40].

За Е. Гінцбергом процес професійного самовизначення триває три стадії: фантазування (до 11 років), гіпотетична (від 11-ти до 17-ти років) та реалістична (від 17-ти до 21-го року). Саме гіпотетична – це та стадія, куди потрапляють учні старшого шкільного віку. Вона, за позицією автора ділиться на ряд періодів. Зокрема, період інтересу (від 11-ти до 12-ти років), коли діти роблять вибір професії відповідно до своїх інтересів та схильностей; період здібностей (від 13-ти до 14-ти років), який характеризується тим, що учень починає вибірково звертати увагу на освітні та кваліфікаційні вимоги до конкретних професій, до соціального статусу й рівня матеріальної оплати в різних професіях і співвідносити все це зі своїми здібностями. І, накінець, період оцінювання (15-16 років), коли старшокласники співставляють свої здібності, інтереси, цінності з вимогами конкретних професій, більш критично й реалістично ставляться до результатів такого порівняння. Перехідний період (близько 17-ти років) збігається із закінченням загальноосвітнього навчального закладу й полягає у переході від гіпотетичного до реалістичного вибору професії [271].

Американський психолог Д. Сьюпер запропонував свою періодизацію, побудовану на основі досліджень Е. Гінцберга, Д. Міллера й В. Фота ін. Він зауважив, що етапу, який відповідає старшому шкільному віку, передує етап зростання, коли відбувається розвиток основних інтересів і здібностей (від народження до 14 років). При цьому уявлення про майбутню професію формуються спочатку на основі фантазії (4-10 років), потім – на усвідомленні власних інтересів (11-12 років), а пізніше – на усвідомленні своїх здібностей (13-14 років). Той етап, який співпадає зі стадією оптації (за Є.О. Клімовим) називається у Д. Сьюпера етапом дослідження («розвідки») та займає період від 14 до 24 років. На цьому етапі особистість апробує свої сили в різних видах трудової й навчальної діяльності. Базуючись на результатах самоаналізу, старшокласник розглядає можливі варіанти професійної кар'єри. У цей час можливе навіть тимчасове заняття певною професією (15-17 років). Завершується цей етап апробуванням обраної професії в процесі реальної трудової діяльності приблизно в 24 роки [280].

Підтримав такий підхід голландський психолог Б. Лівехуд, який вважав, що юність (з 16-17 до 21-24 років) - це перехідна фаза: «...юність є часом, коли потрібно наполегливо працювати над нерівноцінними завданнями, в результаті чого виникає поведінка, на основі якої можна називати себе дорослим» [128]. У Е. Еріксона період, пов'язаний з формуванням «рольової ідентичності», професійного й особистісного самовизначення триває від 14 до 21 року. Він називає цю стадію найбільш складною в житті людини. Основною проблемою особистості на цьому етапі є пошук «аристократії та ідеології», тобто кращих зразків для наслідування [67].

Отже, у зарубіжній періодизації для професійного самовизначення молоді відводиться трохи більше часу, та, на нашу думку, це виправдано рядом вікових протиріч учнів старшого шкільного віку.

Проливають світло на цю проблему дослідження, в яких аналізуються труднощі професійного самовизначення старшокласників. Так, на думку Є.І. Головахи, основна проблема вибору професії в юнацькому віці полягає в тому, що в силу вікових обмежень, більшість реальних життєвих труднощів не враховується при ухваленні рішення про майбутню професію [47]. Надалі відбувається розширення кола соціальних ролей, з'являються нові цінності, які можуть вступати в конкуренцію з «юнацьким» ціннісним стереотипом, і та професія, яка здавалася раніше привабливою, почне втрачати свій первісний «романтичний ореол». Саме це приводить до ціннісного конфлікту.

С.В. Фролова зауважила, що в сучасному суспільстві спостерігається суперечливий характер процесу професійного самовизначення старшокласників. Зокрема, професійне самовизначення школярів відбувається в умовах нестабільної економічної ситуації. Багато хто з них стикається з «непривабливими сторонами» життя власних батьків: тривогою за майбутнє, постійною втомою, роздратованістю, байдужістю до проблем дітей, переживанням своєї безпорадності. Нестабільність і невизначеність життя, неясність перспектив соціального розвитку суспільства, матеріальні труднощі ведуть до того, що багато молодих людей з тривогою й побоюванням дивляться в завтрашній день.

Проблема формування професійного самовизначення сучасних старшокласників загострюється також існуючими протиріччями між: неготовністю випускників загальноосвітніх установ зробити усвідомлений, самостійний вибір професійного шляху та потребою роботодавців у професійно орієнтованій особистості фахівця, здатної до здійснення соціальних перетворень; існуючими методами формування професійного самовизначення старшокласників і відсутністю ефективних програм психолого-педагогічного супроводу професійного самовизначення учнів у загальноосвітніх установах [236].

В.В. Белоусова підкреслювала, що найбільш поширеними труднощами й помилками школярів при виборі професії є: використання неадекватних джерел інформації про професії, як наслідок, вироблення перекручених уявлень про неї; невміння систематизувати наявну інформацію, виділити в ній головне і другорядне; невміння співвіднести свої можливості з вимогами професії; переважання емоційних компонентів в процесі прийняття рішення; підпорядкування «тиску» з боку оточуючих [14].

Труднощі самовизначення можуть бути обумовлені впливом чинників соціалізації людини, в тому числі типом поселення (Є.І. Головаха [47], Ж.О. Леснянська [127], А.В. Мудрик [153] та ін.). Так, сільськими жителями, як зауважує А.В. Мудрик, час не завжди розглядається як соціальна цінність, вони нерідко не вміють його раціонально використовувати [153].

Ж.О. Леснянська стверджувала, що між людьми, соціалізація яких відбувається під впливом факторів життя в поселеннях різних типів, існують відмінності в ставленні до часу, яке впливає на особливості соціалізації, а, відповідно, на професійне самовизначення особистості. Професійне самовизначення неможливо без розвиненої часової перспективи; воно відбувається на її основі й, одночасно, визначає її зміст в майбутньому. Низький рівень розвитку часової перспективи відповідає такому ж рівню професійного самовизначення. Дослідниця доводила, що тимчасова перспектива й пов'язане з нею професійне самовизначення старшокласників сільської школи будуть проявлятися особливим чином, і що розвиток у них здатності визначати мету

свого життя, вміння бачити перспективу свого майбутнього життя, освоювати навички планування, співвідносити ближню і далеку перспективи стає особливо важливим. Встановлено, що для учнів випускних класів сільської школи характерні: середній рівень зацікавленості у виборі професії (немає усвідомлення вибору професії як значущого факту їхнього життя); часто вибір професії здійснюється або за рахунок привабливої «атрибутики» професії, її престижність, або професія вибирається під впливом батьків, друзів, що є свідченням середнього рівня відповідальності. Навіть орієнтуючись на майбутнє, учні не бажають планувати своє майбутнє професійне життя; у них не розвинена і підприємливість – вони не можуть приймати конкретні рішення щодо планування професійного шляху [127].

У ряді наукових праць висвітлюються критерії готовності учня, який закінчує загальноосвітню школу, до професійного самовизначення. Цікавими у цьому плані є дослідження А.П. Чернявської, яка визначила, що на стадії оптації при реалізації профорієнтаційних завдань доцільно орієнтуватися на п'ять основних параметрів професійної зрілості (готовності): 1) автономність оптанта; 2) інформованість про світ професій і вміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями; 3) уміння приймати рішення; 4) уміння планувати своє професійне життя; 5) емоційне включення в ситуацію рішення [247].

За І.М. Мачуською, критеріями для визначення ступеня готовності учнів до професійного самовизначення є здатність до самоаналізу, здатність до аналізу професій, наявність поінформаційних знань, адекватна самооцінка (когнітивний компонент); сформованість ієрархії мотивів вибору професії, наявність стійкого інтересу до певної професії, сформованість професійних намірів (мотиваційний компонент); наявність обґрунтованого особистого професійного плану та здійснення практичних заходів з його реалізації (практичний компонент) [142].

З.Л. Становських дійшла висновку, що ступінь суб'єктивної професійної визначеності старшокласника визначається завершеністю вибору професії, ступенем самостійності цього вибору, наявністю професійного плану, емоційною задоволеністю вибором [216].

І.І. Нечитайло виділив наступні показники сформованого професійного самовизначення старшокласника: поінформованість учня про структуру народного господарства, потреби ринку праці, зміст і умови праці з обраної професії, навчальні заклади, в яких можна отримати професію; сформованість професійних інтересів і намірів; сформованість мотиваційної сфери при виборі професії; наявність спеціальних здібностей; наявність практичного досвіду у вибраній сфері діяльності; узгодженість інтересів, здібностей і нахилів із вимогами професії; відповідний стан здоров'я, відсутність протипоказань [158].

Узагальнюючи підходи вітчизняних вчених до проблеми підготовки старшокласника до професійного самовизначення, Л. Гуцан виділяє такі основні завдання цього процесу: сформувати установку на власну активність та самопізнання, як основу професійного самовизначення; ознайомити зі світом професій, кон'юнктурою ринку праці, правилами вибору професії; забезпечити самопізнання та формування «образу-Я» як суб'єкта професійної діяльності; сформувати вміння аналізу різних видів професійної діяльності, враховуючи спорідненість їх за психологічними ознаками і подібність вимог людини; сформувати вміння співставляти «образ-Я» з вимогами професій до особистості та кон'юнктурою ринку праці й створювати на цій основі професійний план та його перевіряти; створити умови для перевірки можливостей самореалізації в різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних проб; забезпечити розвиток професійно важливих якостей особистості; сформувати мотивацію та психологічну готовність до зміни професії й переорієнтації на нову діяльність; виховувати загальнолюдські та загальнопрофесійні якості і розумні потреби [55].

Важливим для усвідомлення особливостей професійного самовизначення старшокласників є наукові роботи К.О. Абульханової-Славської [1], І.С. Булах [31], Д.О. Леонтьєва [126], С.Д. Максименка [137], Н.Ф. Шевченко [256] та ін. щодо спрямованості дітей цього віку у далеке і найближче тимчасове майбутнє та здатності його прогнозувати. Н.Ф. Шевченко зробила з цього приводу узагальнення про те, що, надзвичайно важливо сформувати у старшокласника

властивості, здібності, потреби, які б дозволили йому повною мірою реалізувати себе у майбутній трудовій діяльності. Якщо ці якості сформовані, то старшокласники мають необхідну психологічну базу для цілеспрямованого особистісного зростання у процесі свідомого професійного самовизначення [256].

Яскраво характеризують ситуацію професійного самовизначення старшокласників і якість їх професійних планів науковій праці, присвячені основним чинникам вибору професії (В.В. Зарицька [76], З.С. Карпенко [92], Є.О. Клімов [98], І.С. Кон [104], С.Д. Максименко [137], А.К. Маркова [140] та ін.).

Так, Н.С. Андреева [7] підкреслювала, що професійне самовизначення - довготривалий, динамічний, багатоплановий процес самореалізації особистості в професії, який детермінується соціально-економічними, соціально-психологічними, власне-психологічними, суб'єктно-особистісними, індивідуально-особистісними та індивідуально-демографічними чинниками.

На успішність професійного самовизначення впливають ряд умов і чинників як власне психологічного, так і соціального характеру. До соціальних відносять: соціальний статус, позитивна успішність, територіальний чинник (В.В. Водзинська [39]); локальний чинник - місце проживання, членство в формальних і неформальних групах (М.Х. Титма [222]); вік, в якому здійснюється вибір професії, рівень поінформованості й домагань молодого людини (І.С. Кон [104]). До психологічних - потреби, інтереси індивіда (М.Х. Титма [222]); особливості ціннісно-мотиваційної сфери (Г.І. Хмара [238], П.А. Шавір [251]).

Н.Є. Касаткіна конкретизувала психологічні властивості й характеристики особистості, які впливають на професійне самовизначення. Зокрема, дослідницею були названі такі як: рівень суб'єктивного контролю, ціннісні орієнтації, мотивація досягнення, самооцінка особистості, загальні інтелектуальні здібності, темперамент, характер. До соціальних умов здійснення професійного вибору було віднесено: місце проживання людини, специфіка навчального закладу, де навчається людина, освіта батьків [94].

В.В. Мілакова виділила зовнішні (престиж професії, її затребуваність, предмет праці, об'єктивна можливість вступу в конкретний вуз, вплив сім'ї) та внутрішні (індивідуально-психологічні особливості особистості, її соціально-психологічні установки, система ціннісних орієнтацій і мотивів) умови впливу на процес професійного самовизначення [146].

Узагальнюючи науковий досвід вивчення проблеми детермінації професійного самовизначення, О.І. Зеліченко [80] і О.Г. Шмельов [258] виділили систему зовнішніх і внутрішніх мотиваційних чинників професійного вибору. До зовнішніх чинників вони віднесли:

1. Тиск: рекомендація, поради, вказівки з боку інших людей, а також приклади героїв кіно, літературних персонажів і ін.; вимоги об'єктивного характеру (служба в армії, матеріальне становище сім'ї і т. д.); індивідуальні об'єктивні обставини (стан здоров'я, здібності і т. д.).

2. Тяжіння - відштовхування: приклади, що подаються безпосереднім оточенням людини, іншими людьми; звичайні еталони соціального успіху (мода, престиж, забобони).

3. Інерція: стереотипи наявних соціальних ролей (сімейні, членство в неформальних групах); звичні заняття (що виникли під впливом шкільних предметів, захоплень).

Внутрішніми мотиваційними чинниками визначено:

1. Власні мотиваційні чинники професії: предмет праці; процес праці (привабливий-непривабливий, естетичні аспекти, різноманітність-одноманітність діяльності, детермінованість-випадковість успіху, трудомісткість роботи, індивідуальна-колективна праця, можливості розвитку людини в цій праці); результати праці.

2. Умови праці: фізичні (кліматичні, динамічні характеристики роботи); територіально-географічні (близькість розташування, необхідність роз'їздів); організаційні умови (саможиттєвість-підпорядкованість, об'єктивність-суб'єктивність в оцінці праці); соціальні умови (трудність-легкість отримання

професійної освіти, можливості подальшого працевлаштування; надійність положення працівника; вільний-обмежений режим; соціальний мікроклімат.

3. Можливості для реалізації позапрофесійних цілей: можливості для громадської роботи; для досягнення бажаного соціального стану; для створення матеріального благополуччя; для відпочинку та розваг; для збереження й зміцнення здоров'я; для психічного самозбереження й розвитку; для спілкування [80, 258].

Найбільш відомою є модель чинників вибору професії Є.О. Клімова, який вказував на те, що, обираючи професію, старшокласник повинен враховувати, що він хоче (свої бажання), що він може (свої здібності) і що потрібно (у нашому розумінні – потреби ринку). Автор пропонує таку модель основних чинників, які враховує школяр обираючи професію: 1) врахування своїх схильностей; 2) врахування здібностей, зовнішніх і внутрішніх можливостей; 3) врахування престижності обраної професії; 4) врахування поінформованості про неї; 5) врахування позиції батьків; 6) врахування позиції однокласників, друзів і однолітків; 7) врахування потреб виробництва («ринку»); 8) наявність певної програми дій щодо вибору та досягнення професійних цілей - з особистої професійної перспективи [99].

С.В. Фролова при вивченні проблеми самовизначення особистості конкретизувала та розводила поняття чинники і умови, які впливають на процес професійного самовизначення старшокласників. Вона виокремила такі *чинники* (престиж професії, рівень оплати праці спеціаліста в даній сфері, положення професії на ринку праці і затребуваність даної професії в сучасних умовах, можливість отримання допомоги в навчанні; в тому числі і матеріальної, і розташування обраного навчального закладу, предмет і умови праці, думки оточуючих значущих людей, засоби масової інформації, соціально-економічні умови) і *умови* (особистісна зрілість, адекватність самооцінки здібностей та інтересів для оволодіння майбутньою професією, ступінь повноти уявлень про зміст майбутньої професійної діяльності, психолого-педагогічний супровід формуванням професійного самовизначення старшокласника). Досліджуючи

проблему детермінації професійного самовизначення, дослідниця дійшла висновку, що в більш молодшому віці школярі при виборі свого професійного шляху більше прислухаються до думки оточуючих їх однолітків і вчителів, але менше - до думки батьків. Із віком вплив оточуючих людей на учнів при виборі професії зменшується, і 16-17-річні виявляють ще більшу самостійність і усвідомленість у даному питанні, ніж 14-15 років. Вибір професії обумовлений ще й гендерними особливостями. Це відображається в тому, що дівчата проявляють більшу активність, ніж юнаки. В цілому, школярки гнучкіші в професійному самовизначенні, більш пристосовані до оточуючих їх соціально-економічних умов [236].

Р.В. Павелків підкреслював, що основу професійного самовизначення складають такі психологічні чинники: усвідомлення цінності суспільно корисної праці; загальна орієнтація в соціально-економічній ситуації в країні; усвідомлення необхідності загальної і професійної підготовки для повноцінного самовизначення і самореалізації; загальна орієнтація у світі професійної праці; виділення подальшої професійної мети (мрії); узгодження мрії з іншими важливими життєвими цілями (сімейними, особистими); знання про вибрані цілі; знання про внутрішні перепони, які ускладнюють досягнення вибраної мети [165].

Розвивала проблему вибору професії старшокласниками П.А. Гостева, яка у своєму дослідженні виділила соціально-психологічні й внутрішньо-професійні критерії професійного самовизначення. Соціально-психологічна група критеріїв включає в себе критерії міжособистісної взаємодії (пов'язані з соціальним оточенням (сім'я, школа і друзі)) і статусні критерії (суспільно значимі характеристики професії, що безпосередньо не пов'язані зі змістом конкретної професійної діяльності (престижність професії, попит на фахівців даної професії та ін.)). Внутрішньо-професійні критерії - це характеристики, пов'язані зі змістом конкретної професійної діяльності й усвідомленням своїх здібностей до цієї діяльності (вимоги, що пред'являються професією до своїх здібностей, труднощі, пов'язані з роботою і навчанням за даною професією, і ін.). Встановлено, що за суб'єктивною значущістю для старшокласників найважливішими є критерії

статусні, потім внутрішньо-професійні критерії, менш значущими є критерії міжособистісної взаємодії. Виділено два емпіричних типи старшокласників в залежності від суб'єктивної значущості критеріїв вибору професії. Перший тип соціально-орієнтований, другий - професійно-орієнтований [49].

Теоретичний аналіз чинників детермінації професійного самовизначення особистості дав змогу Р.В. Мотрук презентувати ґрунтовну та деталізовану систему, у якій всі чинники поділено на дві групи. До перших, суб'єктивних відносяться такі чинники: а) психофізіологічні: генетичні задатки, статеві, вікові особливості організму, тілесна конституція; б) ціннісно-мотиваційні: інтереси, бажання, нахили, життєві цілі, перспективи, плани, соціальні установки, ціннісні-орієнтації, потреба в самоактуалізації тощо; в) рефлексивно-феноменологічні: еґо-ідентичність, самоприйняття, самоповага, самооцінка, образ «Я», рівень домагань; г) ортобіотичні: стресостійкість, фрустраційна толерантність, внутрішня картина здоров'я; д) психодинамічні: психологічний захист, копінг-поведінка, особливості морально-вольової саморегуляції тощо. До других, об'єктивних чинників відносяться: а) економічні та соціально-політичні: ситуація в суспільстві, стан ринку та попит на професії, рівень заробітної плати; б) соціально-педагогічні: інститути соціалізації (сім'я, дитячий садок, школа, ЗВО та ін.); в) соціо- (в т.ч. етно-) культурні: звичаї, менталітет, фольклор тощо; г) екологічні: стан природного середовища, умови і режим праці; д) інтерактивно-символічні: престиж, імідж, соціальний статус, мода, реклама [152].

Р.В. Мотрук вдалося встановити, що кореляція етнопсихологічних та етнокультурних чинників традиційної ментальності спільноти опосередковано впливає і на професійне самовизначення особистості [151].

Для нашого дослідження надзвичайно важливі наукові роботи, які проливають світло на особливості професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. Так, науковці (О.М. Букреєва [30], Г.П. Клімантова [97], В.С. Люлька [133]) виявили основні проблеми розвитку цього процесу у сільських випускників. Це проблема формування активної і творчої особистості дитини у сільській школі; домінування традиційного підходу до навчання в школі, коли від

сучасних випускників ринок праці вимагає наявність нових професійних компетенцій тощо.

Цікавим нам видається дослідження Л.В. Повалій [183], у якому констатується, що найважливішим соціальним інститутом, який здійснює суттєвий вплив на формування професійного самовизначення дитини є сім'я. В свою чергу цей вплив залежать від конкретних соціально-демографічних умов. Специфічний вплив здійснюється саме у сільських родинах, оскільки сучасна сільська родина внаслідок несприятливих для неї соціально-економічних реалій опинилася в нетиповому становищі стосовно виховання дітей і не може самостійно спрямувати дитину на правильний професійний вибір. Однією з причин цього є те, що економічна ситуація відкинула більшість сімей за межу малозабезпеченості. Через неможливість знайти роботу в сільській місцевості, що забезпечувала б гідне проживання родини, багато батьків втрачає впевненість у собі та в завтрашньому дні. Внаслідок цього вплив на формування професійного самовизначення дитини буде досить специфічним [182].

Дослідницею також було виділено специфічні характеристики сільського середовища: наявність розгалуженої мережі родинної і сусідської взаємодопомоги, дружньої підтримки та традицій безкорисливої допомоги рідним і близьким, особливо у сфері освіти дітей; низький рівень правової свідомості (професійну орієнтацію зумовлюють переважно сімейні цінності); наявність дефіциту відповідальності в дитини за власне благополуччя; пасивність у досягненні поставлених цілей, що породжує безперспективність, сприйняття дискомфорту (матеріального і психолого-педагогічного) як норми життя, безініціативність, споживацькі тенденції у взаєминах дітей з батьками; відсутність культурно-освітніх центрів (ЗВО, театрів, музеїв тощо); регулярне виконання учнями сільськогосподарської роботи протягом всього періоду навчання в школі, що формує звичку працювати, бути турботливим господарем землі. У сільських школярів більше об'єктивних реальних умов для засвоєння професійної сімейної традиції, виховання спадкоємців трудових династій, продовжувачів справи своїх батьків [182].

Натомість ступінь згуртованості населення у місті набагато менший, ніж у сільській місцевості. Л.М. Вольнова [43], вказує на те, що життя у міському просторі – «анонімне», соціальний контроль сільського типу тут неможливий. Особливості великого міста зумовлюють посилення соціальної мобільності городян і разом із цим – ослаблення міжособистісних зв'язків. Влучно виразився з цього приводу американський футуролог А. Тоффлер про те, що число людей, з якими сучасний городянин вступить у контакт за тиждень, перевищує число тих, які зустрічав селянин за рік, а може і за все життя [283]. Особливості взаємодії між батьками й дітьми в місті характеризуються слабким соціальним контролем поведінки (водночас спостерігається значний самоконтроль юнаків і дівчат); наявністю різноманітних соціальних зв'язків; високою анонімністю та відповідальністю за себе. Як стверджував Р. Парк, у місті «кожен сам за себе» [278]. Урбанізація породжує серйозну внутрішню суперечність: одночасно виховується і культивується як мірило людської самооцінки – відчуття власної гідності, але в той же час вимагає презентації себе як вигідного товару, що диктується сучасною соціальною реальністю.

Як бачимо, професійне самовизначення старшокласників сільських шкіл має свою специфіку. Однак, психологічних досліджень, присвячених проблемі професійного самовизначення випускників саме сільських шкіл, вкрай мало, а наявні лише дотично висвітлюють її психологічні особливості у цієї групи учнів загальноосвітніх шкіл.

1. 3. Структура професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл

Різномісність трактування науковцями феномену професійного самовизначення зумовило неоднозначність підходів у психологічній науці до структури професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл.

Цікавою у цьому контексті є змістовно-процесуальна модель професійного самовизначення, запропонована Н.С. Пряжніковим [195], у якій виділяються такі складові професійного самовизначення: ціннісно-моральна, інформаційна,

емоційна, морально-вольова, планування та контроль-коригувальна. Для нашого дослідження важливий такий підхід дослідника, який визначив, що на кожному з етапів розвитку професійного самовизначення змінюються значущість його структурних складових. Зокрема, на першому етапі становлення основою професійного самовизначення є ціннісно-моральна складова, коли особистістю усвідомлюється цінність праці і необхідність професійної підготовки. Потім, відповідно до усвідомлення людиною соціально-економічної ситуації, прогнозується престижність обраного виду діяльності. Після цього здійснюється орієнтування в світі різноманіття професій та виділяються професійні цілі-мрії. Тільки тоді особистість виділяє найближчі професійні цілі та шляхи досягнення віддаленої мети. На наступному етапі здійснюється інформування про професії і спеціальності, відповідні навчальні заклади й місця працевлаштування, а також формується уявлення про можливі перешкоди на шляху досягнення професійних цілей та знання учнем своїх переваг, які допоможуть подолати ці перешкоди. Сутність наступного етапу - осмислення системи резервних варіантів вибору професії на випадок невдачі. Останнім етапом є початок практичної реалізації власної професійної перспективи й постійне корегування планів за принципом зворотнього зв'язку [195].

Розглядаючи професійне самовизначення особистості як динамічний процес, Є.В. Кучеренко виділив основні динамічні характеристики професійного самовизначення: уявлення особистості щодо обраної професії (вимоги, оплата, престиж) та щодо своїх можливостей (здібності, нахили, знання, уміння, навички), які поступово інтегруються в уявлення про себе як суб'єкта професійної діяльності (в майбутньому і на даний момент) на всіх психологічних рівнях: когнітивному, емоційно-мотиваційному та поведінковому. Рівень адекватності цих уявлень відзначається власною динамікою, яка, в свою чергу, впливає на мотиви професійної діяльності [122].

Ю.Л. Єремкін [69] обґрунтував три компоненти професійного самовизначення старшокласників: 1) мотиваційно-ціннісний – який включає в себе усвідомлення праці і майбутньої професії як важливої цінності життя,

усвідомлений вибір професії на базі виражених нахилів і намірів; 2) компонент ставлення – передбачає наявність у старшокласника ставлення до самого себе як до суб'єкта вибору професійного шляху; 3) регулятивно-діяльнісний компонент проявляється через достатній рівень інтелектуального розвитку, уміння створювати обґрунтовані власні професійні плани, які передбачають запасні варіанти професійної кар'єри, високий рівень інтернальності, саморефлексії, прагнення робити спроби професійних виборів [69].

У своїх наукових роботах М.С. Вечірко підкреслював, що саме «Я-концепція» найбільшою мірою впливає на успішність професійного самовизначення старшокласника, сприяє досягненню внутрішньої узгодженості особистості, визначає інтерпретацію досвіду та діяльність мотиваційної сфери, є внутрішньою програмою самопрояву, яка формується упродовж всього життя людини й тісно пов'язана з її рефлексією [35].

А.В. Мудрик характеризував професійне самовизначення старшокласника як «процес пізнання людиною самої себе, свого внутрішнього світу, аналіз власних думок і переживань; роздуми про самого себе, усвідомлення того, як сприймають і оцінюють тебе інші люди» [153].

Таку позицію розділили Л. М. Карнозова [91], А. К. Маркова [140], Н.А. Цветкова [242], які встановили, що основними складовими структури професійного самовизначення особистості є рефлексивні механізми (на кшталт аналізу себе, здібностей, професійної ситуації, в якій знаходиться людина); прийняття рішення та конкретні дії, спрямовані на отримання певної професії, місця роботи тощо [91, 140, 242].

Продовжувала дослідження у цьому напрямку З.Л. Становських, якій вдалося виявити, що професійне самовизначення старшокласника, з одного боку, залежить від широти та якісних характеристик досвіду і ступеня його усвідомленості суб'єктом, що відображено в уявленнях про себе та світ професій, з другого – детермінується рефлексивними змістами, якими оперує школяр у виборі професійної діяльності. Відповідно, дослідниця виокремила у структурі професійного самовизначення старшокласників такі рефлексивні компоненти:

1) мотиваційний; 2) когнітивний; 3) цілеутворюючий; 4) операційний; 5) результативний [216].

Найбільш поширеним в психологічній науці є підхід до структури професійного самовизначення, коли в ньому виділяють наступні компоненти: когнітивний, емоційний, вольовий (або поведінковий) (Н.С. Андрєєва [7], О.В. Падалко [167] та ін.) або ж когнітивний, мотиваційний, практичний (І.М. Мачунська [142]).

Так, О.В. Падалко вважав, що *когнітивний* компонент – це оцінка здібностей і особистісних якостей людини, її життєві цілі, ціннісні орієнтації, професійна спрямованість, рівень професійних знань та професійна свідомість. *Емоційний* компонент включає в себе потреби індивіда, трудові мотиви, інтереси, ставлення до престижу професії і оцінка її привабливості, ставлення до праці, задоволеність конкретною роботою в професії. *Поведінковий* (вольовий) компонент передбачає наявність професійних установок, диспозиції, прагнення до професійної мобільності і безпосередньо акти прийняття рішення про вибір професії, навчального закладу, місця роботи [167].

Досліджуючи проблему професійного самовизначення старшокласників, Ю.Є. Смірнова виділила: суб'єктно-особистісний компонент, який передбачає розвиток індивідуально-психологічних характеристик особистості, самоусвідомлення, самооцінки, внутрішньої особистісної позиції, установок щодо себе і оточуючих людей; ціннісно-мотиваційний компонент, який розглядається як формування цілей, смислів, цінностей, провідних мотивів, потреб старшокласника; орієнтаційно-поведінковий компонент, що формує спрямованість особистості й прагнення діяти відповідно до неї [212].

Зазвичай, практичні психологи у своїй роботі використовують таку трьохкомпонентну структуру професійного самовизначення: «потрібно», «хочу», «можу», яка запропонована С.Л. Рубінштейном [205] і розроблена Є.О. Клімовим [99]. Доповнили таке бачення структури професійного самовизначення Н.П. Ансімова [9] і І.В. Кузнєцова [116], які доводили, що перший компонент в цій структурі передбачає усвідомлення значущості суспільно-корисної праці,

уміння наповнювати особистісним змістом роботу, яку виконуєш; уміння орієнтуватися на ринку праці та професій; уміння аналізувати соціально-економічну сторону професії, зміст і умови праці, організацію окремих дій у часі та в просторі. Другий компонент включає інтереси, нахили, потреби, цінності, ідеали, цілі. І останній компонент «можу» – це знання, уміння, навички, здібності, обдарованість, особливості темпераменту, риси характеру і поведінки [9, 99, 116, 205].

Якщо розглядати професійне самовизначення старшокласників як процес інтеграції суб'єкта вибору професії в соціально-професійну структуру суспільства, що здійснюється в результаті аналізу ними своїх особливостей і співвідношенням їх з вимогами професії, то можна виділити два взаємопов'язаних між собою компоненти професійного самовизначення: професійну спрямованість і професійну самосвідомість, що включає знання особистістю вимог професії, власних індивідуальних особливостей та уміння адекватно їх співвіднести.

У свою чергу, професійна спрямованість має емоційно-когнітивний та поведінковий компоненти, змістовно-особистісні (повнота та рівень) та формально-динамічні характеристики (інтенсивність, довготривалість, стійкість, об'єктивність, специфічність, супротив, валентність, задоволеність, узагальненість).

П.І. Тарасюком було визначено, що професійна спрямованість є інтегральною динамічною якістю особистості, основу якої складає сукупність інформованості про професії, інтерес до певного виду професійної діяльності та професійно значущі мотиви. Поінформованість – це знання про окремо взятую професію та орієнтованість у світі професій. Мотиви, які складають психологічний зміст професійної спрямованості, є неоднорідними за характером зв'язку з професією і, відповідно, класифікуються як: професійно значущі (прямі), що тісно пов'язані із змістом професійної діяльності; соціально значущі; мотиви професійного зростання; матеріальної забезпеченості; пізнавальні тощо. Інтерес до певного виду професійної діяльності є умовою її успішного виконання. Інтереси можуть бути ситуативними і не нести змістовного навантаження в плані

професійної орієнтованості. Інтерес, підкріплюваний проявами постійної зацікавленості, заняттями в секціях, факультативах, вказує на наявність професійної спрямованості [218].

Під професійним інтересом М.С. Вечірко розумів безпосереднє емоційне практично-пізнавальне ставлення до професії, яке за сприятливих умов переходить у спрямованість особистості на конкретну професійну діяльність, мотиви та цілі якої співпадають [35].

У структурі професійного самовизначення, окрім професійної спрямованості та професійної самосвідомості, П.І. Тарасюк виокремив професійні плани (характеризується повнотою представлення, змістовністю і включає мету, етапи її реалізації (програма дій) із виділенням етапів оволодіння конкретними знаннями, вміннями, навичками) та наміри (означають внутрішню готовність особистості зробити вибір певного виду трудової діяльності, бажання оволодіти ним) [218]. Проблему професійних намірів (основних та резервних) аналізував у своїх дослідженнях П.О. Шавір [251].

Своє бачення професійного самовизначення запропонували Н. Н. Захаров [77] та С.Н. Чистякова [249]. У його структурі, крім професійної спрямованості та професійної самосвідомості, (яку вони розуміють як співставлення особистістю намічених цілей з своїми ідеалами, уявлень про цінності – зі своїми можливостями), виокремили професійну саморегуляцію та професійно важливі якості особистості, тобто такі, які впливають на ефективність діяльності й успішність її засвоєння. Автори зауважили, що професійно саморегулююча особистість – це суб'єкт, який усвідомлює, що він хоче (ціль, мотив), хто він є (оцінка своїх особистісних і психофізіологічних властивостей), що він може (можливості, нахили, здібності), що від нього очікує суспільство (його соціально-професійний статус) [77, 249].

В.В. Мілакова до структури професійного самовизначення включила такі групи компонентів: особистість й індивідуальність учасника професійного самовизначення (а саме: фізичні якості, індивідуально-типологічні особливості, якості особистості, мотиваційна сфера, ціннісні орієнтації тощо); зовнішню та

внутрішню діяльність учасника професійного самовизначення (рефлексивні дії щодо оцінки власних здібностей, можливостей і особистісних рис, а також прийняття рішення і конкретних дій по їх здійсненню); його прогностична діяльність (цілі, плани, ставлення до престижу професії); і його соціальну включеність (вимоги суспільства, уміння орієнтуватися на ринку праці, уміння аналізувати соціально-економічну сторону професії тощо). Процес професійного самовизначення пов'язаний з розвитком самосвідомості, включає формування системи ціннісних орієнтацій, моделювання свого майбутнього, побудову еталонів у вигляді ідеального образу професіонала [146].

До цієї структури професійного самовизначення В.В.Болучевська добавила (виділила в окрему групу) мотиваційно-ціннісну групу: мотиви професійної діяльності, ціннісні і моральні орієнтації суб'єкта професійного самовизначення [27].

Е.М.Борисова обґрунтувала такі компоненти структури професійного самовизначення: 1) *мотиваційна сфера особистості* (розглядаються мотиви особистості як основна спонукальна сила вибору професії); 2) *професійні здібності*, які утворюють комплекси професійно важливих якостей, що забезпечують просування до майстерності; 3) *індивідуально-типологічні особливості людини* – наявність певних знань, умінь і навичок, що, в свою чергу, вимагає розвитку певних психічних і особистісних, властивостей людини. Динамічна сторона відображається в тому, що будь-яка робота вимагає певної швидкості, темпу її виконання, вміння переключатися з одного типу завдань на інший, концентрації уваги, емоційної стійкості долати перешкоди і т.д.; 4) *компоненти самосвідомості особистості*: адекватні знання про себе, свої можливості, здібності, ціннісні орієнтації, які піддаються корегуванню в процесі виконання професійної діяльності; 5) *соціальний статус особистості*. Міжособистісні відносини, що складаються в професійному колективі, багато в чому визначають хід професійної адаптації людини, формування її соціального статусу [28].

Цікавим є сучасний компетентністний підхід до професійного самовизначення, запропонований С.Ю. Аверяною, яка під компетентністю професійного самовизначення розуміє можливість особистості проектувати свій подальший професійний розвиток на основі усвідомлення своїх інтересів і здібностей, мотивації вибору майбутньої професії, здатність нести відповідальність за результати самостійного вибору майбутньої професії, визначення, в зв'язку з цим, своїх освітніх цілей і задач [2].

Дослідниця виділяє сукупність компетенцій старшокласника, які відображають реальну його готовність здійснити професійне самовизначення й складають компетентність професійного самовизначення: *ціннісно-смилова компетенція* (уміння і прагнення старшокласника усвідомити взаємозв'язок професійних і життєвих цінностей, які мають загальнолюдський моральний характер); *соціально-організаційна компетенція* (визначення цілей, планування, структурування, корекція своїх дій); *предметна компетенція* (наявність фундаментальних наукових знань, практичних умінь у сфері майбутньої професійної діяльності); *комунікативна компетенція* (комунікативні уміння, які передбачають знання законів спілкування, міжособистісної взаємодії в процесі виконання професійної діяльності, досвід співробітництва); *інформаційно-дослідницька компетенція* (уміння шукати інформацію, визначати цінність отриманих знань, використовувати їх для побудови індивідуальної траєкторії професійного самовизначення); *рефлексивна компетенція* (уміння робити самоаналіз, ставити цілі, планувати, самовдосконалення і саморозвиток з метою формування особистісних якостей, що забезпечать природність до обраної професійної діяльності); *валеологічна компетенція* (наявність у старшокласників знань про здоровий спосіб життя, ставлення до здоров'я як до самоцінності і цінності для професійної діяльності, уміння організувати свою діяльність із вибору професії і побудови освітнього маршруту відповідно до принципів збереження здоров'я [2].

Розглянуті варіанти структури професійного самовизначення особистості вказують на те, що на сьогодні у психологічній науці немає єдиного підходу до визначення його основних компонентів.

Побудова нашого емпіричного дослідження особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл вимагала чіткого усвідомлення дослідницької позиції щодо структури цього феномена та вимагала її обґрунтування.

Так, вибудовуючи модель професійного самовизначення випускників загальноосвітньої школи, ми відштовхувалися від позиції З.Л. Становських, яка вважала, що на стадії конкретно-професійного самовизначення (на стадії закінчення школи) учень рефлексує максимально широке коло внутрішніх та соціальних чинників, що впливають на вибір професії [216]. Рефлексивність виступає як мегаздібність, що входить в когнітивну підструктуру психіки, виконуючи регулятивну функцію всієї системи. Рівень розвитку рефлексивності зумовлює особливості професійного самовизначення школярів. Відповідно, сутність професійного самовизначення випускника полягає в самопізнанні: усвідомленні особистістю себе, своїх здібностей, рис характеру й передбачає зіставлення нею власних індивідуально-психологічних якостей та можливостей з психологічними вимогами до професії. Відтак, окрім усвідомлення себе, випускник загальноосвітньої школи, повинен бути зорієнтованим у світі професій, усвідомлювати їх перспективність, враховувати при виборі професії ряд зовнішніх чинників, які зумовлюватимуть його майбутню професійну успішність.

Звідси, на нашу думку, обов'язковою структурною складовою професійного самовизначення випускника загальноосвітньої школи є когнітивний компонент, який передбачає інтеграцію таких суб'єктивних уявлень старшокласників: *про себе* (здібності, нахили, знання, уміння, навички, психо-фізіологічні особливості, особистісні характеристики тощо); *про світ професій* (пізнання світу професій, їх характеристик та вимог до претендентів тощо); *про зовнішні чинники* (мода, престиж, оплата, увага до порад тощо).

У своєму дослідженні ми, також, опиралися на позиції ряду науковців, які стверджували, що особистісне самовизначення старшокласників є базою для їх професійного самовизначення (К.О. Абульханова-Славська [1], І.С. Булах [31], Є.І. Головаха [47], Л.В. Долинська [60], Е. Еріксон [67], І.С. Кон [104], А. Маслоу [141], Н.С. Пряжников [197], О.Ю. Пряжнікова [198], Ю.Є. Смірнова [212] та ін.), що цей феномен зумовлюється певним набором їхніх ціннісних орієнтацій та особистісних смислів (М.Р. Гінзбург [44], В.С. Лукіна [132], А.О. Реан [202] та ін.).

Зокрема, Є.І. Головаха з'ясував, що дослідження професійного самовизначення має здійснюватися обов'язково в контексті життєвої перспективи, важливим елементом якої є ціннісні орієнтири, життєві плани і мета [47].

На думку Ю.Є. Смірної, для прийняття усвідомленого рішення про вибір професії старшокласник повинен сформувати набір ціннісних орієнтацій, які підкреслюють значущість для особистості можливості самореалізації, прояву особистісних якостей, увагу до власних потреб і цінностей [212].

Принципове значення для побудови моделі професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл має розуміння його психологічної сутності як усвідомлення особистістю себе суб'єктом конкретної професійної діяльності, що передбачає прийняття випускником свідомого рішення щодо вибору майбутньої професії, розуміння її як цінності життя, яка забезпечить можливість самореалізації, прояву особистісних якостей та задоволення власних потреб, формування адекватних професійних намірів і планів.

Саме формування особистості як суб'єкта професійного самовизначення, на думку Ю.Л. Єремкіна, є одним з основних завдань сучасної загальноосвітньої школи. Суб'єктність, з позиції науковця, – це різноманіття психологічних механізмів і особливостей відображених в таких реаліях як мислення, спонукання, здібності, характер людини, її саморефлексія й уміння передбачати результати діяльності. Суб'єктна позиція розглядалася автором як певна лінія поведінки в системі діяльності людини як суб'єкта, як прояв суб'єктності в конкретних умовах життя. Відповідно, суб'єктність старшокласника, з позиції автора, в

професійному самовизначенні включає в себе усвідомлення праці як важливої цінності життя, усвідомлений вибір професії на базі виявлених нахилів і намірів та передбачає наявність у старшокласника ставлення до самого себе як до суб'єкта вибору професійного шляху, задоволеність своїм професійним вибором, ставлення до дорослих і ровесників як до суб'єктів [69].

Відтак, ми включили у запропоновану нами модель професійного самовизначення емоційно-ціннісний компонент, який включає: сформованість ціннісних орієнтирів на професію, взаємозв'язок професійних і життєвих цінностей, які мають загальнолюдський характер та спонукають до усвідомленого вмотивованого вибору професії на базі домінуючих нахилів і намірів; емоційну врівноваженість, позитивний емоційний настрій в процесі вибору професії, задоволеність своїм професійним вибором.

При побудові моделі професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл ми відштовхувалися від розуміння цього феномена як центрального новоутворення учнів старшого шкільного віку, що є наслідком їх особистісного самовизначення та виступає мотиваційним центром, який визначає наступні сходинки їх професійного становлення (Л.І. Божович [24], М.Р. Гінзбург [45], Є.І. Головаха [47], Д.Б. Ельконін [66], І.С. Кон [104] та інші).

На думку представників гуманістичної психології, основною метою професійного самовизначення є поступове формування у людини готовності розглядати себе такою, що розвивається в рамках певного часу, простору і сенсу, постійно розширювати свої можливості і максимально їх реалізовувати (А. Маслоу [141], Г. Олпорт [164], К. Роджерс [279]).

Вивчення особливостей професійного самовизначення старшокласників здійснювалося з урахуванням позиції М.Р. Гінзбург до розуміння психологічного сьогодення старшокласника, який довів, що його вертикальною складовою є самопізнання, яке полягає в усвідомленні себе, своїх можливостей та орієнтації в ціннісно-смісловому змісті індивідуальної свідомості, а горизонтальна,

просторово-часова площина може бути охарактеризована як самореалізація (тобто реальна дія, втілення цінностей і смислів в різних видах діяльності) [45].

Відтак, орієнтовно-поведінковий компонент у структурі професійного самовизначення випускника загальноосвітніх шкіл, на цьому етапі їхнього становлення, включає в себе його вміння планувати своє професійне майбутнє та вміння приймати рішення (автономність, рішучість, раціоналізм, реалізм у прийнятті рішення) (рис.1.1.).

Рис. 1.1. Структура професійного самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл

Відповідно до розробленої нами моделі, професійне самовизначення випускників загальноосвітніх шкіл - це складноорганізована система взаємопов'язаних між собою компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного та орієнтовно-поведінкового. Когнітивна складова передбачає процеси пізнання та

самопізнання, в основі яких лежить рефлексія, що зумовлює інтеграцію суб'єктивних уявлень старшокласника про себе, про світ професій, про зовнішні чинники, які враховуються при виборі професії. Емоційно-ціннісна складова включає сформованість ціннісних орієнтирів на професію, емоційну врівноваженість, позитивний емоційний настрій в процесі вибору професії, задоволеність своїм професійним вибором. Інтеграція цих складових призводить до формування уявлення випускника про себе як про суб'єкта професійної діяльності (профідентичність), що зумовлює його устремління до самореалізації, яке є змістом орієнтовно-поведінкової складової, що включає в себе, на цьому етапі розвитку школяра, його вміння планувати своє професійне майбутнє та вміння приймати рішення (автономність, рішучість, раціоналізм, реалізм у прийнятті рішення).

Висновки до розділу 1

1. Аналіз наукової літератури дозволив виділити три основні позиції науковців щодо трактування феномену професійного самовизначення. Перша позиція характеризується дослідженням професійного самовизначення особистості в контексті аналізу проблем її життєвого самовизначення. Головною особливістю цього трактування є ідея процесуальності самовизначення, яка нерозривно пов'язана з аналізом рівнів соціальної детермінованості даного процесу. У межах другої – професійне самовизначення розглядалося в контексті вивчення вікових закономірностей психічного та особистісного розвитку людини у підлітковому і юнацькому віці, як центральне новоутворення старшого шкільного віку. Третя позиція вивчення професійного самовизначення пов'язана із розробкою проблеми формування людини як суб'єкта професійної діяльності та з дослідженням становлення самосвідомості фахівця. У цьому напрямі професійне самовизначення – це процес, який не зводиться до одномоментного акту вибору професії, а здійснюється впродовж всього професійного життя особистості.

Виходячи з предмету нашого дослідження, ми розглядаємо професійне самовизначення як центральне новоутворення учнів старшого шкільного віку, яке виступає мотиваційним центром особистості, визначаючи професійний вибір та подальші сходинки професійного становлення.

2. Здійснено теоретичний аналіз вивчення проблеми професійного самовизначення старшокласників, який дозволив стверджувати, що перехід когнітивної сфери старшокласників на якісно новий рівень, завдяки провідній навчально-професійній діяльності, зумовлює їх здатність до професійного самовизначення. Базисом професійного самовизначення старшокласників є особистісне самовизначення: цілісне уявлення про себе, набір ціннісних орієнтацій та особистісних смислів, прийняття внутрішньої позиції дорослої людини, потреби в самореалізації і самоактуалізації, яка передбачає наявність у старшокласника вміння бачити психологічну перспективу.

3. Ознайомлення з теоретичними доробками вчених, досвідом підготовки учнів в сільських школах дало змогу виявити суперечності, які гальмують вирішення проблеми розвитку професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл, зокрема, це суперечності між: соціальним замовленням на формування активної і творчої особистості учня, який прагне до постійного саморозвитку і самовдосконалення та реальним станом вирішення цієї проблеми у сільській школі; вимогами до нових професійних компетенцій і традиційним підходом до навчання в школі; необхідністю динамічно реагувати на постійне оновлення запитів ринку й недостатнім рівнем розвитку професійного самовизначення старшокласників. Як показали результати теоретичного аналізу, саме професійне самовизначення випускників сільських шкіл потребує детального вивчення, адже можна констатувати відсутність сучасних системних психологічних досліджень, присвячених цій тематиці.

4. Різноманіття бачення науковцями феномена професійного самовизначення зумовлює неоднозначність підходів у психологічній науці до його структури. Нами розроблено та обґрунтовано модель професійного самовизначення випускників, відповідно до якої професійне самовизначення

випускника загальноосвітньої школи є складно організованою системою взаємопов'язаних між собою компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного та орієнтовно-поведінкового. Саме специфіка розвитку цих компонентів є тими внутрішніми психологічними чинниками професійного самовизначення, що зумовлюють успішність цього процесу у старшокласників.

Зміст першого розділу дисертації висвітлено у таких публікаціях автора:

1. Оліховська Л.П. Професійне самовизначення випускників шкіл з обмеженими можливостями як чинник інтеграції їх в суспільство. *Соціально-педагогічна робота в закладах освіти інклюзивної орієнтації: Тези доповідей ІХ Всеукраїнської науково-практичної конференції*. Хмельницький: Хмельницький інститут соціальних технологій Університету «Україна», 2014. С. 150-153.
2. Оліховська Л.П. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». Випуск 2 (39), 2016. С. 161-164.

РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ

2.1. Організація експеримента та психодіагностичний інструментарій вивчення професійного самовизначення випускників сільських шкіл

Організація дослідження. Емпіричне дослідження здійснювалося відповідно до викладених теоретичних положень і проводилося у декілька етапів: перший етап – підготовчий, який полягав у розробці програми дослідження, підборі методик, розробці авторського опитувальника, складанні програми статистичної обробки отриманих даних і у виборі способів їх інтерпретації; другий етап – власне діагностичний, який включав емпіричне дослідження особливостей професійного самовизначення старшокласників сільських, а також міських шкіл; третій етап – інтерпретаційний, змістом якого була обробка й аналіз отриманих результатів. На етапі формувального експерименту були використані методи активного соціально-психологічного навчання, які будуть описані у третьому розділі дисертації.

Дослідженням були охоплені 120 старшокласники таких сільських шкіл: Горицький ліцей Берездівської сільської ради Славутського району Хмельницької області; Красноставська загальноосвітня школа I-III ступенів Чемеровецької селищної ради Хмельницької області; Уторопський ліцей Яблунівської селищної ради об'єднаної територіальної громади Косівського району Івано-Франківської області; Стопчатівський ліцей Яблунівської селищної ради ОТГ Косівського району Івано-Франківської області; Пістинська загальноосвітня школа I-III ступенів Косівської районної ради Івано-Франківської області; Рідківська загальноосвітня школа I-III ступенів Магальської сільської ради Новоселицького району Чернівецької області.

Для здійснення порівняльного аналізу було проведено дослідження 110 випускників таких міських шкіл: ЗОШ № 11 I-III ст. м. Івано-Франківськ,

НВК № 12 м. Коростень, ЗОШ м. Чернівці, гімназії «Діалог» м. Київ. Загалом вибірка склала 230 учнів загальноосвітніх шкіл.

Відповідно до викладених вище теоретичних положень та розробленої нами, на основі їх узагальнення, моделі професійного самовизначення випускників (див. рис. 1.1), при емпіричному дослідженні професійного самовизначення випускників сільських шкіл ми відштовхувалися від розуміння цього феномена як процесу їх самопізнання та самореалізації, що включає в себе такі взаємопов'язані компоненти: когнітивний, емоційно-ціннісний, орієнтовно-поведінковий.

Звідси, вихідним положенням емпіричного дослідження особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл є те, що це дослідження має здійснюватися обов'язково в контексті вивчення їх уявлень про себе та поінформованості про світ професій, їх ціннісних орієнтацій, а також їх професійної перспективи, важливими елементами якої є професійні плани та настанови, готовність до вибору професії.

Саме тому, основними площинами емпіричного дослідження було вивчення особливостей кожного з цих складових, які водночас зумовлюють становлення особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Методи та конкретні методики нашого дослідження визначалися завданнями дисертаційної роботи з врахуванням зазначених вище теоретичних положень. Зупинимось на їх характеристиці.

З метою дослідження когнітивного компонента професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл нами було розроблено анкету «Світ професій та мій професійний вибір» (авт. Л.П. Федоренко) [228], (Додаток А1). Запитання анкети були спрямовані на з'ясування особливостей повноти уявлень старшокласників про світ професій; вивчення того, які професії є найбільш популярними серед сільських школярів та які вони вважають найбільш

соціально-значущими; коли вперше виник інтерес до обраної ними професії; яку професію планують реально обрати, про яку професію мріють, але вважають, що вона недосяжна, а також на дослідження уявлення старшокласників сільських шкіл про зв'язок обраних ними професій зі шкільними предметами.

Процесуальність професійного самовизначення нерозривно пов'язана з аналізом соціальної детермінованості даного процесу, саме тому для дослідження уявлень старшокласників про вплив зовнішніх чинників професійного вибору старшокласниками був використаний «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (авт. Я.С. Сунцова) [217] (Додаток А8). За допомогою методики проаналізовано зовнішні мотиватори професійного самовизначення: бажання батьків, товариші/однолітки, вплив вчителя, рекомендації фахівців, успішне засвоєння шкільних предметів, позашкільна робота, сімейна традиція, художня література, представники професії, засоби масової інформації, герої кінофільмів та ситуативні чинники.

Психологічними детермінантами професійного самовизначення випускників є особливості розвитку їх самосвідомості, здатність до самопізнання. Відповідно, ми досліджували такі провідні конструкти самосвідомості як особливості рефлексії, Я-концепції, самооцінки.

Рефлексія дає можливість людині свідомо будувати власне життя. Саме тому, досліджуючи проблему професійного самовизначення старшокласників, важливо розглянути особливості становлення їхньої рефлексивності, адже у цьому віці учень рефлексує максимально широке коло внутрішніх та соціальних чинників, що впливають на вибір професії, здійснює остаточний вибір, складає професійний план [165, 215, 261].

Для дослідження особливостей становлення рефлексивності старшокласників сільських шкіл використовувався «Опитувальник вимірювання індивідуального рівня рефлексивності», розроблений А.В.Карповим та В.В.Пономарьовою [93] (Додаток А2), який дозволив визначити рівні (високий, середній, низький) рефлексивності, а також виявити особливості розвитку

чотирьох видів рефлексії – рефлексії минулого, теперішнього, майбутнього, спілкування і взаємодії з іншими людьми.

З метою визначення особливостей самооцінки випускників сільських шкіл нами була використана модифікована методика «Дослідження самооцінки за допомогою процедури рангування» (автор С. Будассі, адаптували Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов) [29] (Додаток А3). Ми виходили із часткового припущення, що суть самооцінки особистості проявляється у співставленні себе з деяким еталоном. Під впливом зовнішніх умов у даного індивіда виникає деякий еталон, і близькість до цього еталона чи віддаленість від нього (що усвідомлюється самим індивідом) визначає рівень (високий, середній та низький) самооцінки. Метою обробки результатів є визначення зв'язку між ранговими оцінками рис особистості, які входять в уявлення Я-ідеальне і Я-реальне. Міра зв'язку встановлюється за допомогою коефіцієнту рангової кореляції Ч. Спірмена.

Для дослідження уявлення школярів про себе було застосовано «Методику визначення ясності Я-концепції (SCC)», розроблена Д. Кемпбеллом та адаптована І.Я. Шемелюк [257] (Додаток А4). Дослідник визначає ясність Я-концепції як межі, в яких зміст індивідуальної Я-концепції є чітко і послідовно визначений, внутрішньо завершений і достатньо стабільний на цьому етапі розвитку особистості. Я-концепція відносно стійка, більш-менш усвідомлена, неповторна система уявлень індивіда про самого себе, на основі якої він будує взаємодію з іншими людьми і самим собою. «Ясність уявлення про себе» (Self-Concept-Clarity - SCC) відображає те, наскільки чіткі та визначені уявлення людини про себе, наскільки вони внутрішньо узгоджені й стабільні. Ця риса вважається стійкою характеристикою особистості. Опитувальник використовується для дослідження рівня усвідомленості уявлення про самого себе (за допомогою цього опитувальника встановлюються такі рівні: вкрай висока ясність Я-концепції; середня, ближче до високої; середня ясність; середня ясність, ближче до низької; вкрай низька) [257] .

Досліджуючи емоційно-ціннісний компонент професійного самовизначення випускників сільських шкіл, нами застосована методика «Ціннісні орієнтації

особистості – 8» (автор Г.Є. Леєвік), яка призначена для підлітків та юнаків 14-17 років [125] (Додаток А5). Використання цієї методики дозволило виявити динаміку саме професійних ціннісних орієнтації як цілей життя у старшокласників, таких як ціннісні орієнтації на працю, на спілкування, на пізнання, на суспільно-політичну діяльність та на матеріальні цінності. Друга група - ціннісні орієнтації на засоби досягнення цих цілей: розвиток моральних, ділових та вольових якостей.

За допомогою переведення сирих оцінок кожного досліджуваного під «зважені» елімінуються похибки вимірювання, пов'язані з індивідуальними особливостями оціночної діяльності досліджуваних. Потім проводиться аналіз прояву конкретних цінностей і узагальнених ціннісних орієнтацій. Досвід показує, що для розуміння системи ціннісних орієнтацій необхідний аналіз зазвичай десяти цінностей, які отримали найвищі оцінки та десяти цінностей, що мають найнижчі оцінки. За допомогою ключа вираховуються дев'ять узагальнених ціннісних орієнтацій. Оцінка за узагальненими ціннісними орієнтаціями складається з чотирьох «зважених» оцінок тих конкретних цінностей, які отримали найбільші бали за шкалою.

З метою уточнення цінностей, які визначають привабливість обраної професії для особистості юнацького віку в теперішньому нами було використано анкету «Спрямованість. Інтереси. Наміри.» (автор Б.О. Федоришин) [231] (Додаток А9). За допомогою цієї методики було проранговано відповідні цінності.

Досліджуючи орієнтовно-поведінковий компонент, нами проаналізовано особливості професійної готовності та професійних настанов старшокласників сільських шкіл. Ми дотримуємося точки зору, згідно з якою професійне самовизначення не зводиться до одномоментного вибору, воно починається задовго до самого факту вибору, триває й після нього, у процесі подальшого навчання й освоєння професії [231].

Для виявлення рівня розвитку готовності випускників сільських шкіл до професійного самовизначення використовувалась методика «Професійна готовність», розроблена А.П. Чернявською [247] (Додаток А6), яка дозволила

діагностувати автономність, інформованість, прийняття рішень та емоційне ставлення при виборі професії.

Із метою дослідження професійних настанов випускників сільських шкіл нами був використаний «Опитувальник професійних настанов» [105] (Додаток А7), запропонований І.М. Кондаковим, який дозволив діагностувати особливості професійних настанов старшокласників за такими шкалами: 1) рішучість – нерішучість; 2) імпульсивність – раціоналізм; 3) реалізм – оптимізм; 4) занижена самооцінка – завищена самооцінка; 5) незалежність – залежність. Інтерпретація полягає в співвіднесенні один із одним результатів, отриманих за окремими шкалами, а також із іншими даними й отримання на цій основі цілісного уявлення про структуру професійних настанов старшокласників.

Після загальної інтерпретації результатів було визначено рівні (високий, середній та низький) професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

При опрацюванні результатів дослідження проводився кількісний і якісний аналіз матеріалу з використанням методів математичної статистики. Проведено кореляційний аналіз. Достовірність відмінностей визначалась за допомогою параметричного коефіцієнта Пірсона.

Отже, використання описаних вище методик дало можливість вирішити основні завдання нашого емпіричного дослідження особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

2.2. Специфіка когнітивного компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл

Базовим компонентом професійного самовизначення старшокласників є когнітивний. Наявність у старшокласників повних і ґрунтовних знань про світ професій є необхідною для встановлення ними відповідності між вимогами різних галузей людської праці та власними здібностями, інтересами.

Успішність молодих людей у власному самовизначенні на подальших етапах професіогенезу, відсутність глибоких розчарувань в обраній професії та прагнень до її зміни залежить від переважання внутрішньої, автономної мотивації

в процесі вибору майбутнього фаху вже на стадії оптації. Згідно з результатами наукових досліджень (Г.П. Клімантова [97], Ж.О. Леснянська [127], В.С. Люлька [133] та ін.), сучасні старшокласники саме сільських шкіл часто переживають труднощі в формуванні об'єктивної самооцінки власних здібностей, навчальних компетентностей, інших життєвих ресурсів. Занадто низька самооцінка спричинює переживання ними страху невдачі при виборі бажаної, але досить складної професії, та, як наслідок, ймовірність переорієнтації старшокласників на інші, більш прості спеціальності, що лише частково відповідають їх життєвим інтересам. Занадто висока самооцінка гальмує прагнення старшокласників до розвитку власних професійно важливих якостей та підвищенні навчальних компетентностей з профільних дисциплін та знижує їх можливості при вступі до обраних ЗВО.

У ранній юності молода людина лише набуває власної ідентичності, випробовує нові соціальні ролі, конструює власні уявлення про себе. Недостатня рефлексивність та ясність «Я-концепції», суперечливість уявлень молодої людини про себе - все це в ранній юності також значною мірою ускладнює вибір старшокласниками майбутнього фаху. Тому емпіричне дослідження когнітивного компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл у нашому дослідженні включало виявлення: 1) їх поінформованості про світ професій у цілому та обраної професії, вимоги до особистості фахівця, 2) мотивації, а саме особливостей впливу зовнішніх мотивів на вибір професії, 3) розвитку рефлексії, 4) становлення самооцінки, 5) ясності «Я-концепції».

Для вивчення уявлень старшокласників сільських шкіл про світ професій та тенденції їх професійних виборів, нами було використано «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (авт. Я.С. Сунцова) [217] (Додаток А8), а також авторську анкету «Світ професій та мій професійний вибір» (авт. Л.П. Федоренко) [228], (Додаток А1). Результати емпіричного дослідження презентовано на рис. 2.1.

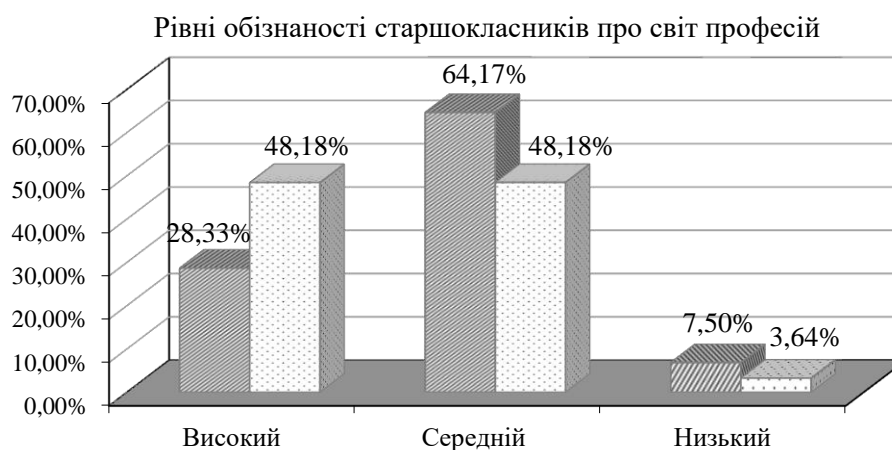

Рис. 2.1. Психологічні особливості розвитку обізнаності старшокласників сільських та міських шкіл про світ професій

Як видно з рис. 2.1, серед *старшокласників сільських шкіл* понад чверть (28,63%) старшокласників вже набули *високого рівня розвитку уявлень* щодо змісту різних професій та їх вимог до особистості фахівця. Ці респонденти вже визначили найбільш привабливі для них професії та здійснюють активний цілеспрямований пошук інформації щодо специфіки бажаного фаху. Вони дізнаються про можливості й варіанти власного вступу в різні професійні заклади освіти України для набуття необхідної кваліфікації.

Середнього рівня знань про зміст та вимоги різних професій до особистості майбутнього фахівця досягла понад половина (64,61%) випускників сільських шкіл. Досліджувані здійснюють активний, але досить вузький пошук інформації щодо конкретної, обраної ними професії. Досить мало виявляють інтерес до інших професій, оскільки впевнені в тому, що вже обрали свій майбутній фах. Вважаємо, що досить високий вияв впевненості цих старшокласників у своєму професійному виборі водночас спричинює й звуження можливостей їх вибору професії та подальшого варіативного проектування своєї кар'єри в умовах стрімких змін сучасного ринку праці.

У 6,81% старшокласників наявні досить обмежені знання щодо різних професій та їх вимог, що відповідає *низькому рівню* їх обізнаності. Вони здійснюють лише окремі ситуативні спроби пошуку інформації про різні напрями праці. У виборі майбутнього фаху орієнтуються переважно на конкретні приклади людей віку дорослості, що досягли матеріального успіху серед друзів родини,

знайомих. При цьому старшокласники майже не співвідносять власні професійні здібності з вимогами бажаного фаху та досить мало замислюються над змістовними аспектами своєї майбутньої трудової діяльності.

Результати опитування *старшокласників міських шкіл* дали можливість виявити *високий рівень* знань про сучасні професії в 48,18% досліджуваних. Ці респонденти порівняно з їх однолітками, що навчаються в сільських школах, розглядають варіанти свого подальшого працевлаштування більш широко. Вони вже виявляють прагнення до опанування декількох напрямків професійної діяльності та їх поєднання в своїй подальшій роботі (наприклад, акторське мистецтво й менеджмент з продажів, юриспруденція й психологія, менеджмент з туристичної діяльності та відеоблогер). Старшокласники більш вільно й творчо, ніж їх однолітки, що навчаються в сільських школах, примірюють на себе різні варіанти вибору майбутньої професії. Однак при цьому вони і менше орієнтуються на змістовні аспекти бажаного фаху, менше замислюються над типовими труднощами подальшої професійної самореалізації.

Середнього рівня розвитку уявлень щодо специфіки різних професій досягла майже половина (48,18%) старшокласників із міст. Вони мають реалістичні уявлення про зміст посадових обов'язків фахівців із різних професій. Вже досить чітко визначили одну чи декілька пріоритетних для себе спеціальностей. Порівняно зі старшокласниками сільських шкіл, ці респонденти менше замислюються над власним професійним майбутнім. Вони ставляться до власного професійного вибору переважно як до попереднього життєвого рішення, яке ще може бути змінене впродовж найближчих років. Більше концентрують свою увагу на підвищенні власних можливостей зі вступу на «престижні» спеціальності, бюджетну форму навчання.

Низький рівень усвідомлення змісту та вимог різних професій серед старшокласників міських шкіл нами було виявлено в 3,64% респондентів. Вони мало замислюються над власним майбутнім, живуть переважно в теперішньому часі життєвої трансспективи. Якщо старшокласники сільських шкіл все ж таки ставляться до вибору професії як до важливого власного вчинку, який значною

мірою визначить їх професійне майбутнє, то ці старшокласники виявляють інфантильність, у виборі власної професії покладаються на батьків. До своєї подальшої роботи ставляться як до вкрай неприємної соціальної необхідності або обирають спосіб життя «хіпі» та не планують працювати.

Для більш детального виявлення особливостей поінформованості досліджуваних про різні напрямки трудової діяльності людини нами було здійснене рейтингування різних професій щодо поінформованості старшокласників про них (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1.

Результати емпіричного дослідження поінформованості старшокласників про різні професії та їх соціальної значущості

$n_c = 120, n_m = 110$

Групи професій	Поінформованість				Соціальна значущість			
	Учні сільських шкіл		Учні міських шкіл		Учні сільських шкіл		Учні міських шкіл	
	Ранг	У %	Ранг	У %	Ранг	У %	Ранг	У %
Медичні	1	20,83	1	26,36	1	35,83	1	37,27
Технічні	1	20,83	4	10,91	1	35,00	3	12,73
Педагогічні	1	20,00	1	25,45	1	35,83	1	36,36
Юридичні	2	15,00	4	10,91	4	8,33	4	9,09
Сільськогосподарські	2	14,17	5	6,36	5	7,50	3	12,73
Фінансові	3	9,17	2	18,18	4	8,33	2	20,91
Військові й силові	3	9,17	3	14,55	5	7,50	2	19,09
Гуманітарні	4	7,50	2	19,09	2	17,50	4	10,00
Професії в сфері науки та культури	5	5,83	3	14,55	3	11,67	5	7,27

Старшокласники сільських *шкіл* надали перший ранг медичним (20,83%), технічним (20,83%) та педагогічним професіям (20,00%). Досліджувані в своєму життєвому досвіді часто спостерігали конкретні приклади роботи представників цих професій. Отже, вони мають повні й реалістичні уявлення як про переваги, так і про труднощі, обмеження кожної з них для самореалізації фахівця. Другий ранг респонденти надали юридичним (15,00%) та сільськогосподарським (14,17%) спеціальностям. Вони мають повні й реалістичні уявлення про

сільськогосподарські професії. Однак щодо юридичних професій - уявлення старшокласників є більш поверхневими, ґрунтуються на прикладах роботи юристів у мас-медіа та підсилені переживанням соціальної значущості праці юристів у сучасному соціумі. Третій ранг посіли фінансові (9,17%), військові професії та професії в силових структурах (9,17%). Уявлення досліджуваних про ці професії є досить поверхневими та ще не набули цілісності. Їх зацікавленість у виборі цих професій переважно зумовлюється прагненням матеріально забезпечити себе та свою родину (фінансові професії), відповідності образу «справжнього чоловіка», самопрезентації в середовищі однолітків засобами виявлення сили та мужності (військові та силові професії). Найменше достовірної інформації старшокласники мають про гуманітарні професії (7,50%, четвертий ранг), а також про професії в сфері творчості, культури й науки (по 5,83% відповідно, п'ятий ранг). Досліджувані визнають високу соціальну значущість роботи фахівців соціальної сфери та сфери обслуговування, а також «романтичну» привабливість творчих професій але вважають їх не цікавими для себе через незначні можливості досягнення матеріального успіху.

Успішність професійного самовизначення старшокласників значною мірою залежить від наявності в них розвиненої здатності поєднувати мотиви «життя для себе» та «життя для інших» (за інтерпретацією В.Франкла) [234]. Тому нами було проаналізовано рангування не лише поінформованості й, відповідно, зацікавленості старшокласників у виборі різних професій, але й осмислення їх соціальної значущості. За результатами порівняльного рангування було виявлено, що старшокласники *сільських шкіл* на першій щабель за значущістю також поставили медичні (35,83%), технічні (35,00%) й педагогічні (35,83%) професії. Вважаємо, що виявлене ставлення створює передумови до їх цілком осмисленого професійного самовизначення, що ґрунтується переважно на альтруїстичній мотивації та сприятиме подальшій задоволеності професійною самореалізацією та життям в цілому.

Високу соціальну значущість (2-й ранг), вони надають і гуманітарним професіям (17,50%), однак вважають ці напрями трудової діяльності мало

привабливими для себе матеріально. Професії в сфері науки й культури (11,67%) старшокласники розмістили на третьому щаблі рангування за соціальною значущістю. Респонденти зазначали, що попри значну кількість фахівців із професій цієї сфери лише одиниці принесли людству значну користь. Четвертий ранг за соціальною значущістю старшокласники надали фінансовим (8,33%) і юридичним (8,33%) професіям, оскільки ці фахівці, на їх думку, не виробляють товари й послуги першої необхідності для всіх людей.

Виключно негативним явищем, на нашу думку, є той факт, що найменш соціально значущими (5-ий ранг) для старшокласників саме сільської місцевості є сільськогосподарські професії (7,50%). Респонденти виявляли незначну зацікавленість у виборі таких професій, вважали їх досить мало перспективними для досягнення матеріальної успішності й самореалізації та майже не мали реалістичних уявлень про можливість успішного розвитку фермерського господарства в сучасному українському селі.

Старшокласники, *що навчаються в міських школах*, також найбільш поінформовані про медичні (26,36%) й педагогічні (25,45%) професії. Ці ж професії вони вважають найбільш соціально значущими (37,27% та 36,36% відповідно), хоча і мало привабливими для себе.

Щодо технічних професій, то на відміну від старшокласників сільських шкіл, які надали їм перший ранг за обізнаністю й соціальною значущістю, досліджувані міських шкіл відзначили третій ранг за поінформованістю (10,91%) та лише четвертий ранг за соціальною значущістю (12,73%). Навіть привабливі для них професії фахівців з комп'ютерного обладнання, програмування, роботи з web-ресурсами старшокласники, що навчаються в міських школах, охарактеризували як не досить важливі для сучасного суспільства, вузькоспеціалізовані й такі, що цікавлять лише окремих людей.

Вищу поінформованість (ранг 2), ніж досліджувані сільських шкіл, старшокласники з міст продемонстрували щодо фінансових та гуманітарних професій, 18,18% та 19,09% відповідно). Респонденти з сільської місцевості надали цим професіям за поінформованістю ранги 3 і 4 відповідно.

Старшокласники міських шкіл цілеспрямовано здобувають інформацію про ці професії, оскільки вважають їх престижними й обмірковують можливості вступу на відповідні спеціальності. Втім, якщо фінансові професії досліджувані (20,91%) вважають значно більш соціально значущими (ранг 2), ніж їх однолітки (8,33%) сільських шкіл (ранг 4), то гуманітарні професії, навпаки, більш необхідними сучасному суспільству вважають старшокласники з сільської місцевості (17,50%), що становить ранг 2, на противагу старшокласникам міських шкіл (10,00%), що займає ранг 4. Виявлені розбіжності щодо фінансових професій самі досліджувані міських шкіл пояснили тим, що вони з власної ініціативи цікавляться новинами ЗМІ щодо динаміки суспільної ситуації в Україні та світової економіки. На їх думку, саме робота фахівців з фінансових професій є не лише актуальною й престижною в кожному соціумі, але й має високу значущість, оскільки визначає добробут кожного суспільства.

На відміну від них, респонденти сільських шкіл (17,50%) підкреслювали, що в умовах досить складного життя сучасного соціуму, саме робота представників гуманітарних професій, які забезпечують опіку та піклування про соціально незахищених людей, має високу значущість у сучасному соціумі. Старшокласники міських шкіл (19,09%) також вважають більш соціально значущими військові й силові професії (ранг 2,) порівняно зі старшокласниками з сільської місцевості (7,50%), що займає ранг 5. Самі досліджувані з міської місцевості також пояснили власний вибір невизначеністю ситуації в країні, необхідністю забезпечення безпеки та стабільністю життя населення, переживаннями через відсутність гарантій соціальної захищеності власного майбутнього.

Старшокласники міських шкіл надали вищу соціальну значущість сільськогосподарським професіям (ранг 3 – 12,73% проти рангу 5 – 7,50%) та значно меншу професіям в сфері науки й культури (ранг 5 – 7,27% проти рангу 3 – 11,67%) порівняно зі старшокласниками з сільської місцевості. На думку цих респондентів, саме сільське господарство є базовою галуззю праці для економіки України, тому не можна недооцінювати його значущість. Натомість, професії в

сфері науки й культури набувають актуальності в соціумі більш економічно забезпечених та соціально стабільних країн.

З метою уточнення професійних уподобань старшокласників, їм було запропоновано обрати по одній, найбільш привабливій для них конкретній професії в кожній галузі трудової діяльності людини за класифікацією Є.О.Клімова [98]. Старшокласники *сільських шкіл* у сфері професійної діяльності «*Людина - Мистецтво*» називали досить традиційні професії з широкими можливостями для подальшого працевлаштування за обраним чи суміжним фахом як у міській, так і в сільській місцевості, а саме - художник, поет, письменник, ведучий, музикант, фотограф, хореограф та ін. Втім, досліджувані не виявляли прагнення до вибору більш нових і популярних професій цієї галузі, які водночас є і більш складними для вступу до ЗВО через вищий конкурс, зокрема вебдизайнер та ландшафтний дизайнер, актор кіно й телебачення, диктор та ведучий телепрограм, Science Art (винахідник) та ін.

В інших сферах професійної діяльності респонденти називали як традиційні для сільської місцевості, так і професії, що передбачають подальшу зміну місця проживання, зокрема в сфері «*Людина – Техніка*» - комп'ютерознавець, пілот, капітан, конструктор авто; в сфері «*Людина – Людина*» - журналіст, фахівець з персоналу, Head Hunter, юрист громадянського та кримінального права; в сфері «*Людина – Знакова система*» - ІТ-фахівець, розробник продуктів програмування та веб-контенту, відеоблогер. Таким чином, одержані результати продемонстрували здатність досліджуваних до виходу за межі традиційних професій та варіантів працевлаштування й подальшої праці у вищезазначених галузях професійної діяльності. Це свідчить про наявність у них прагнення до побудови власної траєкторії кар'єри й сприяє розширенню можливостей професійного самовизначення вже в найближчому майбутньому.

Лише в сфері професій «*Людина – Природа*» старшокласники обирали виключно типові, традиційні професії: лісник, еколог, зоотехнік, агроном, ветеринар. При цьому жоден досліджуваний не назвав професію в сфері організації або управління агробізнесом. На нашу думку, одержані результати

пояснюються тим, що юнаки та юнки, що проживають в сільській місцевості, спостерігають у своїй повсякденній діяльності значну кількість прикладів не досить матеріально успішного працевлаштування й подальшої роботи за фахом людей за сільськогосподарськими професіями. Це й спричинює їх розчарування в таких професіях і зневіру в можливості конструювання власної успішної кар'єри в них. Саме тому, як показали результати аналізу відповідей досліджуваних на попередні питання авторської анкети, розвиток їх спрямованості на ці професії відбувається вкрай мало.

Поінформованість старшокласників про різні професії, в тому числі про обрану ними професію, тісно пов'язана з тривалістю здійсненого вибору. Вважаємо, що випускники, які обрали майбутній фах декілька років тому, мають широкі можливості для збору інформації про бажану для них професію з різних джерел, її аналізу та вироблення власного критичного ставлення і, як наслідок, - вироблення власних об'єктивних уявлень про зміст обраного фаху та його вимоги. Натомість вибір майбутньої професії старшокласниками, здійснений останнім часом, може характеризуватись глибокою переконаністю й вірою в своє життєве призначення, але водночас - бути спонтанним, ґрунтуватись на випадковій однобічній інформації та спричинити подальше розчарування в своєму виборі.

Результати дослідження тривалості вибору майбутньої професії юнаками, що навчаються в сільських та міських школах, зображено на рис. 2.2.

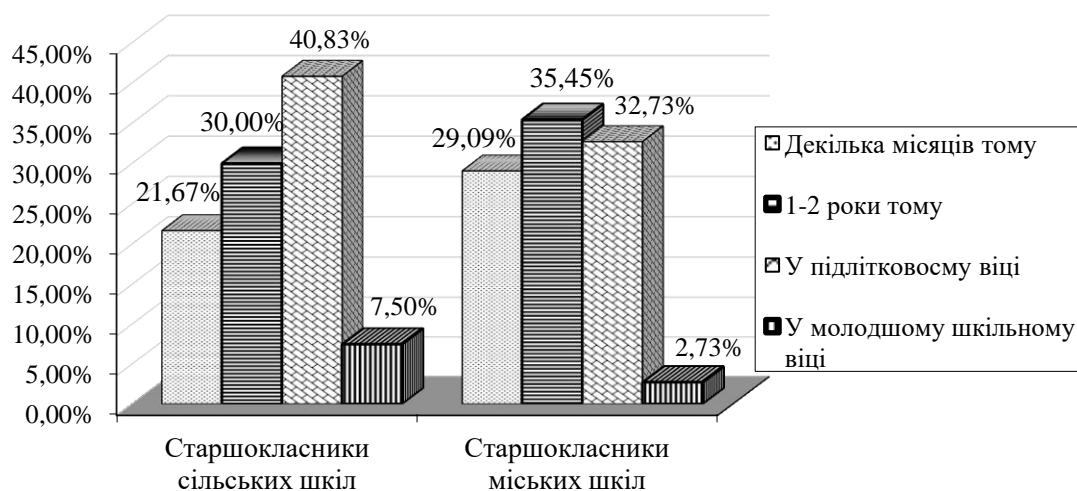

Рис. 2.2. Співвідношення тривалості вибору майбутньої професії старшокласниками сільських та міських шкіл

Як видно з рис. 2.2., серед старшокласників *сільських шкіл* майже чверть (21,67%) обрали майбутню професію *нещодавно* - декілька місяців тому. Цими досліджуваними раніше вже був здійснений попередній вибір бажаного фаху, але вони мали сумніви через соціальну незахищеність представників бажаної професії, високий конкурс при вступі на обрану спеціальність. Рішення про вибір професії, прийняте ними останнім часом відображає становлення готовності до подолання прогнозованих ними труднощів з автономного професійного самовизначення.

У старшій школі (*1-2 роки тому*) свій вибір професії здійснили 30,00% учнів, які досить реалістично співвіднесли різні напрями праці, що відповідають за змістом їх життєвим інтересам, та реальні можливості подальшого професійного навчання.

Досліджувані, що обрали майбутню професію *декілька років тому* (40,83% у 5-8 класах й 7,50% - 1-4 класах), вже багаторазово осмислили свій життєвий вибір та проінтерпретували його як власне життєве покликання безкорисливої праці на користь інших людей. У тому числі, респонденти, що планують конструювання своєї кар'єри в сфері підприємницької діяльності, малого бізнесу, за їх власними висловлюваннями, прагнуть до «створення робочих місць для інших людей», «виготовлення дешевої та якісної продукції для багатьох людей», «відродження малого бізнесу в Україні» тощо.

Порівняно з ними, кількість *старшокласників міських шкіл*, що обрали професію *нещодавно* (*декілька місяців тому*), є більшою і складає 29,09%. На відміну від однолітків із сільської місцевості, ці респонденти не стільки переживали сумніви через можливість вступу на бажану спеціальність, скільки здійснювали вибір конкретного фаху серед декількох суміжних професій, опанування кожної з яких значною мірою забезпечувало можливості реалізації професійних мотивів та інтересів цих старшокласників.

Понад третина респондентів (35,45%) здійснили професійний вибір у 8-10-х класах, *1-2 роки тому*. У віці підлітковості ці досліджувані відзначали наявність у себе різних життєвих інтересів. Вони примірювали на себе професії з різних галузей праці. Здійсненню ними конкретного вибору сприяли не лише внутрішні,

але й зовнішні чинники (профорієнтаційна робота психолога школи, порада друзів, ознайомлення з конкретним прикладом життєвого успіху людини в обраній професії та ін.). Самі досліджувані зазначали, що, хоча і зробили свій професійний вибір досить спонтанно, втім пізніше багато разів обмірковували його, співставляли можливості самореалізації в обраній професії з іншими. Порівняно з однолітками сільських шкіл, вони більше орієнтувалися на можливості самореалізації власного «Я» в обраній професії, ніж на аналіз своєї придатності до обраного фаху.

Третина досліджуваних (32,73%) обрали професію у *віці підлітковості*. Окремі респонденти здійснили свій вибір дуже рано - в *молодшому шкільному віці* (2,73%). Ці старшокласники зазначали, що вже декілька років тому вони обрали конкретну професію та уявляли свою подальшу працю за обраним фахом. Вони ставляться до обраного фаху як до соціально значущого життєвого покликання. Досліджувані вважають, що мають необхідні здібності для успішної реалізації навчального фаху, оскільки їх успішність за профільними дисциплінами є високою. Але вони мають і певні сумніви щодо наявності рівня розвитку тих професійно важливих якостей, які ще не мали змоги проявити. І все-таки респонденти виявляли готовність докладати зусилля для розвитку необхідних професійних компетенцій.

Порівняно з досліджуваними міських шкіл, старшокласники з сільської місцевості здійснюють професійне самовизначення менш варіативно, при виборі майбутнього фаху більше орієнтуються не на власні прагнення, а на свою професійну придатність, відповідність обраному фаху. Вони більш ретельно та відповідально вивчають можливості вступу на конкретні спеціальності в обрані професійні навчальні заклади. При виборі майбутньої професії ставлять менш високі цілі, ніж їх однолітки міських шкіл. Водночас, старшокласники сільських шкіл у своєму професійному самовизначенні виявляють більш альтруїстичні прагнення та орієнтуються більше на змістовні, ніж на формальні аспекти обраного фаху, ніж їх однолітки з міської місцевості.

Наявність повних та достовірних знань старшокласників про зміст і вимоги бажаного фаху, переживання його соціальної значущості, їх стійка зацікавленість в обраній професії як результат співвіднесення її вимог до особистості фахівця й власних інтересів, здібностей, - все це обумовлює специфіку вибору старшокласниками майбутньої професії. Результати кількісного аналізу власного професійного самовизначення старшокласників та орієнтація на різні професії зображено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

Вибір майбутньої професії старшокласниками сільських та міських шкіл

$n_c = 120, n_m = 110$

Група професій	Найбільш популярні професії (ранги) у старшокласників сільських шкіл	Старшокласники сільських шкіл (у %)	Старшокласники міських шкіл (у %)
«Людина–Людина»	Лікар - 1 ранг, вчитель - 2 ранг, психолог - 8 ранг, поліцейський - 9 ранг, юрист - 12 ранг	26,67	26,36
«Людина –Техніка»	Кухар - 4 ранг, зварювальник - 5 ранг, освітлювальник - 7 ранг, механік - 10 ранг	21,67	17,27
«Людина – Мистецтво»	Перукар (візажист) - 6 ранг, фотограф - 13 ранг	19,17	22,73
«Людина – Знакова система»	Програміст - 3 ранг, бухгалтер (економіст) - 14 ранг	18,33	24,55
«Людина –Природа»	Лісник - 11 ранг, тракторист - 13 ранг	14,16	9,09

Як видно з таблиці 2.2, результати дослідження професійного самовизначення *старшокласників сільських шкіл* в цілому узгоджуються з показниками їх поінформованості та соціальної значущості професій різних груп. Найбільша кількість респондентів обрала для себе професії галузі «Людина - Людина» (26,67%) та «Людина - Техніка» (21,67%). Саме про технічні, медичні та педагогічні професії респонденти мають повні та достовірні знання, вважають їх найбільш соціально значущими.

Самовизначення в галузі «Людина - Мистецтво» здійснила майже одна п'ята (19,17%) респондентів. Ці «професії в сфері культури» юнаки та юнки

сільських шкіл вважали менш соціально значущими (ранг 3) та відзначали свою недостатню поінформованість про зміст сучасних професій у галузі мистецтва. Цілком логічно, що молоді люди серед професій цієї галузі обрали найбільш знайомі для себе, а саме - перукар та фотограф, що передбачають широкі можливості працевлаштування в сільській місцевості. Однак, на нашу думку, негативним є той факт, що досліджувані старшокласники сільських шкіл не прагнуть реалізувати свій потенціал у нових, творчих видах праці.

Свою майбутню професію в галузі «Людина – Знакова система» обрали 18,33% старшокласників. Ці респонденти надавали професіям зазначеної групи не досить високу соціальну значущість (лише 4-ий ранг). Вибір таких професій, як програміст та економіст виявив їх готовність змінити місце проживання для подальшої роботи за обраним фахом. Втім, впевненість досліджуваних у здійсненому виборі обмежували їх сумніви щодо рівня розвитку власних здібностей та необхідних знань, а отже - і можливостей вступу та подальшого успішного навчання за обраними спеціальностями.

Найменшою кількістю досліджуваних (14,16%) було обрано професії в галузі «Людина – Природа» через нерозвиненість як просоціальних, так і особистих мотивів: старшокласники вважають ці професії найменш соціально значущими та безперспективними для матеріального забезпечення й підвищення свого соціального статусу.

Порівняно з ними, старшокласники, що навчаються *в міських школах* (26,36%), також найчастіше обирають для себе професії в галузі «Людина – Людина». Їх однолітки з сільської місцевості обирають в цій галузі професії, зміст яких добре знають та фахівці з яких користуються повагою інших (учитель, лікар, медична сестра). На противагу їм, старшокласники з міст прагнуть реалізувати себе в зазначеній галузі праці, оскільки вважають працю фахівців з цих професій легкою, а себе - компетентними в спілкуванні. При цьому досліджувані міських шкіл орієнтуються не лише на традиційні, але й на менш поширені, «творчі» на їх думку, професії (менеджер з туризму, фахівець з PR, фахівець з масових комунікацій тощо).

Популярними серед міських старшокласників є і професії галузі «*Людина – Знакова система*», обрані 24,55% респондентів (тоді як в учнів старших класів сільських шкіл цей показник становив 18,33%). Досліджувані орієнтуються переважно на професії, пов'язані з фінансовим та податковим обліком, а також громадянське право. На відміну від юнаків і юнок із сільської місцевості, вони надавали цим професіям високу соціальну значущість. Мотивами вибору респондентами таких професій були не лише матеріальні й підвищення свого соціального статусу, але й прагнення мати широкі соціальні можливості для того, щоб позитивно впливати на життя багатьох людей.

Професії в галузі «*Людина – Мистецтво*» є пріоритетними для 22,73% старшокласників міських шкіл. На відміну від однолітків з сільської місцевості, які обирали професії фотографа, перукаря для того, щоб нести красу в життя інших людей, ці випускники прагнуть здобути переважно медійні професії (актор, телеведучий, співак у популярному жанрі, майстер stand-up), виступати на «великих сценах», мати всезагальне суспільне визнання й славу.

Професії в галузі «*Людина – Техніка*» є менш привабливими для старшокласників міських шкіл (17,27%), ніж для досліджуваних із сільської місцевості (21,67%). Респонденти з міст обирають професії, пов'язані з програмуванням, а також з конструюванням та ремонтом складної техніки (найчастіше - автівок). Як і однолітки з сільської місцевості, вони зазначали, що обирали професії через наявність у себе стійкого інтересу саме до діяльності з технікою. Однак старшокласники міських шкіл орієнтуються на професії, що передбачають роботу саме зі складною технікою. Вони інтерпретували власний вибір як інтелектуальний виклик власним здібностям, можливість вирішувати в обраній професії все більш складні завдання. Проста, монотонна робота, за висловлюваннями самих старшокласників, їм не цікава.

Галузь праці «*Людина-Природа*» є найменш популярною серед старшокласників (14,16% респондентів із сільських і 9,09% – із міських шкіл). Жоден досліджуваний із міста не обрав сільськогосподарську професію та не розглядає можливість переїзду в сільську місцевість. Респонденти прагнуть

одержати переважно нові професії фахівця з ландшафтного дизайну, флористики, еколога, фахівця з земельного кадастру, таксатора тощо. Ці досліджувані у виборі професії орієнтуються переважно на власні інтереси до природничих навчальних дисциплін і мають поверхневі уявлення про зміст праці й можливості працевлаштування в Україні. На їх думку, привабливість обраних професій визначається ще й тим, що фахівці з них більшою мірою надають вказівки й поради іншим людям, ніж фізично працюють власноруч.

Здійснений аналіз результатів емпіричного дослідження дав можливість констатувати, що показники поінформованості про різні професії та зміст обраної професії в понад половини старшокласників сільських шкіл є середніми, а в чверті досліджуваних - вже досягають високого рівня. Старшокласники прагнуть до активного, цілеспрямованого пошуку інформації про бажані для них професії, намагаються виявити вимоги різних видів праці до фахівця, ставляться до вибору професії як до власного, відповідального та особистісно значущого життєвого завдання. На відміну від них, старшокласники міських шкіл більшою мірою намагаються виявити, які власні бажання та інтереси вони можуть задовольнити в процесі роботи за різними професіями.

Серед галузей праці найбільш повні знання старшокласники сільських шкіл мають про медичні, педагогічні й технічні професії. Їх вважають і найбільш соціально значущими. З різних професій найменш значущими, на їх думку, є сільськогосподарські професії через не досить високий рівень розвитку автоматизації ручної праці фахівців в Україні.

Старшокласники здійснюють варіативне професійне самовизначення як на традиційні, так і на більш нові, не типові для сільської місцевості напрями праці в галузях «Людина - Людина», «Людина - Техніка», «Людина - Знакова система». Такі професії обирають понад половина старшокласників. Отже, вони виявляють готовність до зміни місця проживання з сільської місцевості на міську.

Більшість респондентів із сільської місцевості обрали майбутню професію декілька років тому, багаторазово переосмислили її. Відповідно, їх уявлення про свою майбутню професійну діяльність набули стійкості та виваженості. Але

майже чверть досліджуваних лише останнім часом здійснили виважений, на їх думку, вибір професії.

Серед різноманітних професій переважна більшість старшокласників все ж обрали традиційні, які не вимагають зміни місця проживання з сільської на міську місцевість. Страх невдачі значно обмежує можливості старшокласників з сільської місцевості в самовизначенні на нові, творчі професії. Серед різних галузей праці вони переважно обирають професії в сферах «Людина - Людина» й «Людина - Техніка». Професійне самовизначення на традиційні сільськогосподарські професії в галузі «Людина - Природа» здійснила лише незначна кількість респондентів через соціальну незахищеність працівників таких видів праці.

Для виявлення впливу значущих інших на вибір випускниками своєї майбутньої професії нами було використано «Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору» (авт. Я.С. Сунцова) [217] (Додаток А8). Результати проведеного дослідження презентовано в таблиці 2.3.

Таблиця 2.3

Уявлення школярів сільських та міських шкіл про вплив зовнішніх чинників на їх професійне самовизначення

$n_c=120, n_m=110$

Зовнішні мотиватори	Група досліджуваних	
	Старшокласники сільських шкіл (у %)	Старшокласники міських шкіл (у %)
Бажання батьків	17,50	9,09
Товариші, однолітки	16,67	10,91
Вплив вчителя	10,83	6,36
Рекомендації фахівців	10,00	8,18
Успішне засвоєння шкільних предметів	10,83	13,64
Позашкільна робота	8,33	0,00
Сімейна традиція	5,83	0,00
Художня література	4,17	0,00
Представники професій	3,33	0,00
Засоби масової інформації	3,33	0,00
Герої кінофільмів	3,33	0,00
Ситуативні чинники	7,50	8,18

Як видно з таблиці 2.3, серед значущих інших найбільшою мірою на вибір старшокласниками своєї майбутньої професії впливають їх батьки. При цьому 17,50% *сташокласників сільських шкіл* прислухаються до думки батьків переважно через повагу до їх авторитету, довіру до їх життєвого досвіду. При цьому досліджувані відзначали власне розчарування в тих випадках, коли батьки відмовляли їх від романтичних, але соціально незахищених професій, зокрема майстер тату, флорист, поет. Вони також розцінювали критичне ставлення батьків до сільськогосподарських професій, що передбачають важку фізичну працю, як прояв недовіри до їх можливостей та витривалості.

Для 9,09% *старшокласників міських шкіл* вплив батьків має високу значущість переважно через матеріальну та соціальну залежність від батьків, а також вкрай обмежений досвід протистояння маніпуляціям дорослих та неготовність до відстоювання власної думки. Діалектично спорідненою є і мотивація 5,83% старшокласників сільських шкіл продовжити сімейні традиції інших авторитетних для них родичів. У випускників, що проживають в місті, подібної мотивації виявлено не було.

Мотиви вступу на певну спеціальність в 16,67% *сташокласників сільських шкіл* та 10,91% *старшокласників міських шкіл* є подібними. Це прагнення продовжити дружні чи романтичні взаємини, схожість життєвих інтересів з друзями, прагнення мати підтримку в подальшому професійному навчанні.

Вплив вчителя 10,83% *сташокласників сільських шкіл* інтерпретували як прагнення до наслідування соціально значущої педагогічної професії, бажання наслідувати конкретного педагога, який став для них авторитетом. Аналогічною є мотивація 8,33% старшокласників, на формування якої здійснили вплив педагога позашкільного навчання. Натомість 6,36% *досліджуваних, що проживають в містах*, відзначали високу значущість порад авторитетних для них вчителів щодо обрання іншої, ніж педагогічна, професія, в якій вони зможуть досягти значних звершень.

Рекомендації фахівців, переважно психологів, що працюють в школі, а також самоаналіз результатів своєї поточної успішності для 10,00% та 10,83%

старшокласників сільських шкіл та 8,18% і 13,64% *старшокласників міських шкіл* стали додатковими чинниками, які лише підтвердили їх власні, внутрішні мотиви вже здійсненого вибору професії. Однак деякі старшокласники відзначали переживання ними сумнівів щодо вибору майбутнього фаху у випадках значних розходжень порад психологів та їх власних уподобань.

На формування мотивації незначної кількості *старшокласників сільських шкіл* впливають приклади художньої літератури (4,17%), відомі представники різних професій серед сучасних українців (3,33%), приклади, що подаються сучасними ЗМІ (3,33%), герої фільмів-блокбастерів (3,33%). Ці випускники прагнуть наслідувати продемонстровані зразки поведінки для самопрезентації, підвищення своєї популярності в колі однолітків, а також, в окремих випадках, - з альтруїстичних прагнень допомоги іншим людям.

Натомість *старшокласники міських шкіл* відзначали, що вищезазначені ЗМІ не вплинули на вибір ними майбутньої професії. Досліджувані, що проживають у містах, більше переглядають різні медійні та інтернет-ресурси, в тому числі – досить суперечливі. Як зазначали самі досліджувані, вони дуже мало довіряють тим прикладам, які демонструють ЗМІ і ставлять чітку межу між медійною «казкою» та реальним життям. Тому в професійному самовизначенні респонденти, що навчаються в міських школах, усвідомлено прагнуть робити власний вибір професії, а не наслідувати соціально бажані зразки поведінки.

Ситуативні чинники, що певною мірою визначають вибір професії 7,50% *старшокласників сільських шкіл* та 8,18% *випускників, що проживають в містах*, відображають гострі переживання ними драматичних подій у власному минулому (прагнення стати лікарем для того, щоб успішно лікувати людей з конкретною хворобою, прагнення стати юристом, для того, щоб більше з необізнаними в юриспруденції людьми ніхто не чинив несправедливості тощо). Вважаємо, що позитивним надбанням самовизначення цих старшокласників є їхня альтруїстична мотивація. Однак негативними аспектами їх вибору професії є його імпульсивність, а отже нестійкість, а також досить поверхневе співвіднесення власного вибору та наявних здібностей, соціальних можливостей.

Важливою складовою когнітивного компонента професійного самовизначення випускників є їх здатність до рефлексивного осмислення власного вибору професії в контексті конструювання свого майбутнього в цілому. Для дослідження цього психологічного утворення було обрано «Опитувальник вимірювання індивідуального рівня рефлексивності», розроблений А.В.Карповим та В.В.Пономарьовою [93] (додаток А2). Результати емпіричного дослідження наведено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Психологічні особливості розвитку рефлексивності старшокласників сільських та міських шкіл

$n_c=120, n_m=110$

Класи	Кількісні показники рефлексивності								Рівні рефлексивності у %		
	Результати емпіричного дослідження старшокласників сільських шкіл										
	0	1	2	стени		4	5	6	7-8	високий	середній
9	5,00	2,50	37,50	22,50	22,50	10,00	0,00	0,00	0,00	32,50	67,50
10	5,00	15,00	17,50	22,50	20,00	12,50	7,50	0,00	0,00	40,00	60,00
11	7,50	10,00	20,00	20,00	20,00	15,00	7,50	0,00	0,00	42,50	57,50
9-11	5,83	9,17	25,00	21,67	20,83	12,50	5,00	0,00	0,00	38,33	61,67
Результати емпіричного дослідження старшокласників міських шкіл											
9-11	0,91	4,55	10,92	18,18	17,26	25,45	22,73	0,00	0,00	48,18	51,82

Аналіз результатів дослідження, висвітлених в таблиці 2.4, дозволив встановити, що *старшокласників сільських шкіл із високим рівнем рефлексивності не виявлено (0,00%)*. Досліджувані ще не набули здатності тривалого й варіативного планування своєї подальшої навчально-професійної чи професійної діяльності, їм досить важко осмислювати у майбутньому власні подальші переживання й наслідки успішного або неуспішного вступу в професійні навчальні заклади, зазвичай не замислюються над тим, як саме їх вибір професії та його подальша реалізація впливатиме на інших людей.

Середньому рівню рефлексивності відповідають результати 32,50% учнів 9-х класів, які вже здійснюють співставлення власних інтересів, здібностей

вимогам різних професій. Вони набувають здатності до прогнозування своєї успішності й задоволеності життям в умовах успішної професійної самореалізації в різних видах праці, проте ще не замислюються над можливим і негативним перебігом подій. Кількісні показники в учнів 10-х класів зростають до 40,00%. Ці юнаки та юнки вже аналізують не лише свої прагнення й професійні інтереси, але й реальні соціальні можливості й обмеження професійного самовизначення. Учні 11-х класів (42,50%) ретельно обмірковують власну успішність у навчальній діяльності для подальшого прогнозування своїх досягнень і труднощів у фаховій підготовці, здійснюють планування своєї подальшої професійної діяльності щодо її узгодження з іншими аспектами життєвої самореалізації – але тільки на найближчі роки, рефлексивно осмислюють та прогнозують зміни ставлення значущих інших до себе в контексті подальшого професійного становлення.

Низький рівень рефлексивності було виявлено в більшості (67,50%) учнів 9-х класів, які здійснюють професійне самовизначення переважно на рівні життєвих мрій та орієнтуються на конкретні приклади успішних українців, що зробили визначну кар'єру. Серед учнів 10-х класів кількісні показники низького рівня зменшуються до 60,00%. Ці старшокласники вже усвідомлюють необхідність вибору професії та подальшого навчання за фахом, втім досить мало виявляють інтереси до подальшої самореалізації в різних видах соціально корисної діяльності. Випускники сільських шкіл (57,50%) виявляють окремі спроби планування свого майбутнього, які ще не набули обґрунтованості. Мало аналізують власну навчальну успішність, свої інтереси та здібності для подальшого вибору професії. Замислюються над зміною ставлення до себе інших людей в процесі свого професійного становлення, прагнуть популярності, суспільного визнання й мріють про престижну роботу. Здійснюють окремі, невпорядковані спроби підвищення рівня власних знань за профільними дисциплінами, необхідними для вступу на бажані спеціальності ЗВО.

Серед випускників *міських шкіл* досліджуваних з *високим рівнем* розвитку рефлексивності також виявлено не було (0,00%). Вони ще не набули здатності до деталізації власного генералізованого образу ідеального майбутнього та його

подальшої конкретизації на рівні життєвих цілей. Ці старшокласники ще не здійснюють тривалого планування своєї подальшої професійної самореалізації та не узгоджують свої окремі уявлення про подальшу роботу за фахом з власним теперішнім, найближчим майбутнім та самореалізацією в інших модусах життєвого світу - інтимно-особистісному, соціальному та ін.

До *середнього рівня* розвитку рефлексивності було зараховано 48,18% респондентів. Як і однолітки сільських шкіл, вони вже співставляють власні можливості, показники навчальної успішності з вимогами обраної професії та аналізують ймовірність вступу на бажану спеціальність ЗВО, обдумують плани своєї навчально-професійної діяльності зазвичай у найближчій перспективі. Водночас, ці респонденти здійснюють вибір своєї майбутньої професії більш варіативно - найчастіше орієнтуються на декілька суміжних спеціальностей, в яких можуть реалізувати свої наскрізні цінності, життєві прагнення.

Низькому рівню рефлексивності відповідають результати 51,82% старшокласників, які, як і їх однолітки з сільської місцевості, ще не обрали конкретну професію. Однак у професійному самовизначенні міських старшокласників переважають не мотиви популярності серед знайомих та друзів, а прагнення до одержання легкої та високооплачуваної роботи. Вони майже не здійснюють спроб самостійної роботи з підвищення своїх навчальних знань, оскільки орієнтуються на контрактну форму навчання або планують вступ на спеціальності з низьким конкурсом, що не потребує значних зусиль та відкладають реальний вибір професії на майбутнє.

Для більш детального дослідження динаміки розвитку рефлексії у старшокласників сільських шкіл нами було проаналізовано становлення показників цього психологічного утворення в життєвій трансспективі респондентів упродовж ранньої юності. Результати дослідження наведено в таблиці 2.5.

Таблиця 2.5

**Результати емпіричного дослідження видів рефлексії старшокласників
сільських шкіл (x-показники)**

n=120

Види рефлексії	Класи			
	9 кл.	10 кл.	11 кл.	9-11 кл. (середнє ариф.)
Рефлексія теперішнього	30,12	32,71	31, 57	31,47
Перспективна рефлексія	30,84	33,75	35, 41	33,33
Ретроспективна рефлексія	28,21	30,84	33,85	30,97
Рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми	31,73	32,18	32,67	32,19

Як видно з таблиці 2.5, у *старшокласників сільських шкіл*, що навчаються в 9-х класах, *рефлексія теперішнього* (30,12) вже є досить розвиненою. Вони успішно здійснюють самоорганізацію власної навчально-пізнавальної діяльності, повно й точно аналізують наслідки власної успішності в ній у короткостроковій перспективі. Мають чіткі уявлення про ставлення інших людей до себе в залежності від своєї навчальної успішності. Підвищення показників досліджуваного утворення в учнів 10-х класів (32,71) є виявом загострення їх переживань через усвідомлення цінності й необхідності подальшого професійного навчання для реалізації своїх професійних мрій і водночас можливості невдачі при вступі до ЗВО. Досліджувані розуміють, що наявних у них професійних знань може виявитись недостатньо, прагнуть розвинути власні навчальні компетенції. Незначне зниження показників ситуативної рефлексії в учнів 11-х класів до 31,57 відображає зростання їх спрямованості на прогнозування майбутнього. Вони все більше замислюються над змінами свого соціального статусу в найближчому майбутньому через набуття повноліття, здобуття повної середньої освіти, розширення можливостей автономного управління власною життєдіяльністю. Тому навчальна діяльність, за висловлюваннями самих досліджуваних, є для них «старою», «дитячою» та нецікавою. Професійне самовизначення та самореалізація для досліджуваних виступає важливим, але не єдиним аспектом їх майбутнього.

Здатність до *рефлексії свого майбутнього* в учнів 9-х класів ще не набуває чіткості та високого рівня вияву (30,84). Їм властиві ситуативні мрії, що відображають переважно соціальні аспекти подальшого життєвого успіху. Ці старшокласники орієнтуються переважно на формальні аспекти своєї подальшої праці, необхідні для їх задоволеності життям. Зростання показників рефлексії в учнів, що навчаються у 10-х класах, свідчить про конкретизацію їх уявлень про подальшу самореалізацію в професії. Вони примірюють на себе різні варіанти вибору професії та побудови кар'єри й аналізують вже не тільки можливості задоволення власних потреб засобами праці за обраним фахом, але й ту соціальну користь, яку може принести їх праця іншим людям. У респондентів 11-х класів подальше зростання показників перспективної рефлексії до 35,41 відображає деталізацію ними власного образу професійного майбутнього в часі, зокрема розвиток уявлень у короткочасній життєвій перспективі. Випускники утворюють варіативні плани професійної підготовки та аналізують їх можливості й обмеження для реалізації перспективного сценарію кар'єри.

Показники розвитку *ретроспективної рефлексії* в учнів 9-х класів є помірними (28,21). Ці старшокласники ще не набувають здатності до співставлення власних професійних мрій з рівнем розвитку власних здібностей, навчальних компетентностей. А отже, і не аналізують наявні й необхідні життєві ресурси для реалізації свого професійного вибору. Розвиток ретроспективної рефлексії в учнів 10-х класів (30,84) характеризується активізацією їх самоаналізу успішності в навчальній діяльності, прагненням одержати соціальні оцінки відповідності своїх навчальних досягнень вимогам обраної професії від значущих інших. За висловлюваннями самих досліджуваних, вони часто задають собі й іншим питання про те, чи зможуть вони з уже сформованими особистісними якостями та наявними життєвими ресурсами успішно вступити на бажану спеціальність ЗВО та досягти успіху в професійній діяльності. Подальше підсилення цих переживань та схильності старшокласників до самоаналізу щодо відповідності власних рис характеру та вчинків, проявів поведінки, здійснених в минулому, ідеальному образу фахівця з обраної професії відображає підвищення

кількісних показників ретроспективної рефлексії досліджуваних, що навчаються в 11-х класах, до 33,85.

Розвиток *рефлексії власної міжособистісної взаємодії* досліджуваних з іншими людьми, а саме здатності критично осмислювати соціальні оцінки, аналізувати власні компетенції й труднощі в спілкуванні, значно розширює їх можливості в прогнозуванні успішності свого вибору професії та подальшої самореалізації в ній. Досить розвинені рефлексивні здібності учнів 9-х класів (31,73) відображають їх схильність до самоаналізу проявів власної поведінки у міжособистісній взаємодії, порівняння сценарію свого професійного майбутнього з життєвими планами однолітків. Подальший розвиток цієї здатності в респондентів, що навчаються в 10-х класах, відображає розвиток їх зацікавленості в соціальних прогнозах інших людей щодо свого професійного майбутнього, соціальних оцінках власних здібностей та наявних життєвих ресурсів і водночас розвитку критичного ставлення до цих прогнозів і оцінок. Підвищення кількісних показників рефлексії до 32,67 у випускників шкіл, є виявом подальшого розвитку їх рефлексивних здібностей у прогнозуванні власної успішності в навчально-професійній взаємодії в найближчому майбутньому засобами самоаналізу комунікативних умінь.

Результати порівняльного дослідження розвитку різних видів рефлексії в учнів сільських і міських шкіл наведено в таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Психологічні особливості розвитку різних видів рефлексії у випускників сільських та міських шкіл

$n_c=120, n_m=110$

Група досліджуваних	Види рефлексії (середнє значення)			
	Рефлексія теперішнього	Перспективна рефлексія	Ретро-спективна рефлексія	Рефлексія спілкування, взаємодії з іншими людьми
Учні сільських шкіл	31,47	33,33	30,97	32,19
Учні міських шкіл	33,64	38,43	35,65	28,82

Як видно з таблиці 2.6, показники розвитку рефлексії *теперішнього* в старшокласників міських шкіл є вищими і становлять 33,64. Старшокласники з сільської місцевості (31,47) гостро переживають значущість свого професійного самовизначення та успішності подальшого працевлаштування для матеріального забезпечення себе та членів своєї родини. На відміну від них, респонденти, що навчаються в міських школах, аналізують більше прикладів життєвого успіху людей, що реалізували надзвичайно різні шляхи професійного самоздійснення. Вони осмислюють власне майбутнє переважно як світ безмежних можливостей та менше, ніж їх однолітки сільських шкіл переживають відповідальність за свій вибір та страх сорому перед значущими іншими у випадку невдачі при вступі у ЗВО. Тому старшокласники міських шкіл надають високої особистісної цінності власному теперішньому, ставляться до нього як до останніх безтурботних років, упродовж яких ще можуть дозволити собі не брати на себе всю відповідальність дорослої людини за своє життя. Все це сприяє більш глибокому позитивному рефлексивному осмисленню й переживанню свого теперішнього випускниками міських шкіл.

Показники розвитку *рефлексії майбутнього* в респондентів міських шкіл (38,43) також є вищими, ніж у їх однолітків, що навчаються в сільській місцевості (33,33). Старшокласники міських шкіл утворюють більше варіантів свого професійного вибору в різних професіях. Вони більш часто й детально осмислюють різні сценарії й можливі ситуації свого професійного майбутнього. Однак, якщо старшокласники сільських шкіл замислюються переважно над змістовними аспектами своєї майбутньої праці за фахом, то їх однолітки міських шкіл високу значущість надають соціальній самопрезентації в ролі майбутнього фахівця.

Рефлексію свого минулого старшокласники міських шкіл (35,65) також здійснюють більшою мірою, ніж їх респонденти сільських шкіл (30,97). Всі старшокласники аналізують показники своєї навчальної успішності, наявні здібності й компетентності як життєві ресурси, необхідні для вступу на обрану спеціальність. Втім, старшокласники міських шкіл менше переживають через вже

втрачені можливості розвитку навчальних компетентностей, більше концентрують власну діяльність із самоаналізу на тому, які ситуації міжособистісної взаємодії та прояву своєї індивідуальності в минулому вони б хотіли відтворити в подальшій професійній діяльності.

Лише показники *рефлексії спілкування, міжособистісної взаємодії* з іншими людьми в старшокласників міських шкіл (28,82) є нижчими, ніж у їх однолітків сільських шкіл (32,19). Старшокласники з міської місцевості більшою мірою вбачають власну «дорослість» у соціальній презентації свого «Я» як автономної й незалежної від інших людини, що має власну життєву позицію. Тому у них більш виявленою, ніж у старшокласників з сільської місцевості, є готовність відстоювати свій вибір професії, навіть не досить обміркований, не прислухатись до думок значущих інших, чинити всупереч дорослим. Натомість старшокласники сільських шкіл у міжособистісній взаємодії менше прагнуть презентувати себе, а більшою мірою цікавляться думками значущих інших щодо власного професійного вибору, осмислюють та порівнюють соціальні оцінки, хоча і не завжди здійснюють такий аналіз критично.

Для визначення самооцінки як прояву самосвідомості випускників сільських шкіл ми використали модифіковану методику «Дослідження самооцінки особистості» авт. С. Будассі, адапт. – Т.І. Пашукова, А.І. Допіра, Г.В. Дьяконов [29], (Додаток А3). Результати проведеного дослідження презентовано в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7.

Особливості розвитку самооцінки старшокласників сільських і міських шкіл

$n_c=120, n_m=110$

Рівні самооцінки	Учні сільських шкіл (%)				Учні міських шкіл (%) 9-11кл.
	9 кл.	10 кл.	11 кл.	9-11 кл. (середнє арифм.)	
високий	12,50	15,00	15,00	14,17	18,19
середній	32,50	32,50	37,50	34,17	46,36
низький	55,00	52,50	45,00	50,83	35,45

Аналіз наведених у таблиці 2.7 результатів емпіричного дослідження дав можливість констатувати, що в майже половини досліджуваних старшокласників *сільських шкіл* (50,83%) самооцінка є *низькою*. Учні 9-х класів (55,00%) надмірно критично аналізують власні навчальні досягнення, негативно ставляться до себе через те, що їх навчальна успішність не перевищує значною мірою досягнення однолітків. Гостро переживають те, що не зробили в своєму житті таких вчинків, за які значущі інші могли б їх дійсно поважати.

Старшокласники, що навчаються в 10-х класах (52,50%), вже набувають здатності до співставлення показників своєї навчальної успішності як життєвого ресурсу та вимог професійних навчальних закладів до компетенцій абітурієнта. Вони вважають свою освіту менш якісною, ніж в міських школах, а себе - менш здібними, «сучасними» й підготовленими до дорослого життя в цілому, ніж старшокласники міських шкіл. Випускники сільських шкіл із низькою самооцінкою (45,00%) замислюються над ймовірними труднощами при подальшому оволодінні бажаною професією та переживають значні сумніви щодо власної придатності до неї в цілому. За висловлюваннями самих респондентів, їх часто спіткають думки про те, щоб відмовитись від бажаної, але складної професії на користь більш простої, але не цікавої їм. Зневіра у власні можливості та здібності вже на початкових етапах професійного самовизначення старшокласників значною мірою спричинює його гальмування. Тому для оптимізації досліджуваного психологічного утворення в цих респондентів необхідна спеціальна робота психологів закладів освіти в сільській місцевості.

Середній рівень самооцінки було виявлено в 32,50% учнів 9-х класів, які в цілому виявляють позитивне самоствавлення. При цьому досить поверхнево здійснюють самоаналіз наявних досягнень в навчальній діяльності. Вони усвідомлюють найбільш значні труднощі при вивченні лише окремих дисциплін, мало замислюються над тим, які зусилля вони докладають для підвищення своїх предметних компетенцій. Старшокласники 10-х класів (32,50%), також позитивно ставляться до себе. Їх самооцінка переважно ґрунтується на самоаналізі власних особистісних якостей у міжособистісній взаємодії, готовності надавати допомогу і

підтримку іншим людям, суспільно корисній діяльності в позанавчальний час. На нашу думку, учні цього віку уникають роздумів про власні труднощі й невдачі в підготовці до ЗНО для збереження позитивної самооцінки. У процесі самооцінювання свого професійного вибору вони більше замислюються над тим, яку соціальну користь у майбутньому принесе їх праця, ніж над рівнем розвитку власних професійних здібностей та можливостями проектування професійного майбутнього. Випускники 11-х класів (37,50%) надають самоцінність тим зусиллям, які вони докладають для підвищення навчальної компетентності. Але вони досить мало замислюються над недостатньою цілеспрямованістю й систематизованістю цих зусиль. Тому їх самооцінка є дещо завищеною.

Старшокласники усвідомлюють високу конкуренцію серед сучасних абітурієнтів при вступі до ЗВО і оцінюють власні навчальні досягнення, як не нижчі, ніж у однолітків із сільської місцевості, але більш низькі, ніж у випускників міських шкіл. Це спричинює їх недостатню впевненість в собі і може призвести до гальмування життєвої активності з самоосвіти, підготовки до вступу на бажані спеціальності у ЗВО, зниження рівня професійних домагань та вибору більш «простих», «реальних» спеціальностей і закладів професійної підготовки.

Високу самооцінку нами було виявлено в незначній кількості старшокласників із 9-х класів (12,50%). Ці досліджувані є соціометричними зірками, старостами класів, успішними в спортивній, творчій діяльності та інших видах дозвілля. Їх самооцінка відображає некритичне проектування на себе високих соціальних оцінок однолітків у теперішньому. У 10-х класах кількість досліджуваних з високою самооцінкою зростає до 15,00%. Ці респонденти досить мало замислюються над об'єктивними можливостями реалізації бажаного варіанту самовизначення на стадії оптації. Їх впевненість в успішному вступі на бажану спеціальність у ЗВО являє собою конкретизацію генералізованої впевненості в собі в професійній складовій життєвого простору. За висловлюваннями самих старшокласників, вони «просто вірять у себе», «заслуговують найкращого», «все вийде, бо раніше все бажане в житті виходило легко» та ін. Міркування випускників шкіл (15,00%) щодо власної особистості є

подібними. Втім, вони набувають здатності до прогнозування можливої невдачі при вступі на обрану спеціальність й здійснюють окремі спроби утворення додаткових, запасних планів вступу на інші спеціальності для одержання престижного соціального статусу студента.

Серед випускників 11-х класів *міських шкіл низький рівень самооцінки* було виявлено в 35,45% респондентів, які не мали стійких життєвих інтересів, некритично сприймали негативні соціальні оцінки однолітків, хоча показники їх навчальної успішності за окремими дисциплінами досягали середнього й, навіть, високого рівня.

Середні показники самооцінки було виявлено в майже половини (46,36%) випускників. Як і їх однолітки з сільської місцевості (34,17%), ці досліджувані більшою мірою оцінювали себе за особливостями розвитку особистісних особливостей, ставленнями до значущих інших і поведінкою в референтній групі. Вони виявляли не досить обгрунтовану впевненість у наявності в себе необхідних здібностей для опанування бажаної професії, що ґрунтувалась на вірі в себе, наявність розвинених здібностей, талантів. У подальшому прогнозували можливість не вступити на бажані спеціальності, але вважали, що в цьому випадку їх самооцінка не стане більш низькою. Таким чином, прагнення зберегти позитивну самооцінку досить мало мотивувало цих респондентів докладати більше зусиль для підготовки до випускних іспитів. Старшокласники міських шкіл здійснювали більш варіативне професійне самовизначення на декілька суміжних професій. Подальше професійне планування за кожною із зовнішньо привабливих для випускників спеціальностей дає їм можливість зберегти позитивну самооцінку. Таким чином, досліджувані з міських шкіл, порівняно з їх однолітками з сільської місцевості, є більш впевненими в своєму подальшому вступі до ЗВО, але їх позитивна, хоча і недостатньо обгрунтована, самооцінка переважно ґрунтується на подальшому здобутті нового соціального статусу студента, ніж на конструюванні свого «професійного Я» на основі самоаналізу змістовних аспектів подальшої професійної діяльності.

Високі показники самооцінки було виявлено у 18,19% випускників. На відміну від старшокласників сільських шкіл (14,17%), вони більш об'єктивно оцінюють наявність у себе необхідних життєвих ресурсів для вступу на бажану спеціальність. Досліджувані здійснюють активний пошук інформації для здобуття додаткових ресурсів, зокрема навчаються на підготовчих курсах при ЗВО, самостійно вивчають додаткову літературу для розширення знань за необхідними навчальними дисциплінами, ознайомлюються з прикладами минулорічних завдань вступних іспитів на бажані спеціальності, набувають досвіду волонтерської діяльності, допомагаючи фахівцям із обраної професії. В цілому, їх висока самооцінка є більш обміркованою та рефлексивно осмисленою, ніж у старшокласників сільських шкіл.

Важливою складовою когнітивного компонента професійного самовизначення молоді людини є несуперечливість її професійних уявлень про себе. Саме такі уявлення можуть бути інтегровані особистістю в її цілісний, несуперечливий «Я-образ» професіонала в різних складових свого життєвого часу. Для виявлення ясності Я-концепції старшокласників, як важливого в контексті нашого дослідження новоутворення юності, було використано «Методику визначення ясності Я-концепції (SCC)», розроблена Д. Кемпбеллом та адаптована І.Я.Шемелюк [257] (Додаток А4). Результати емпіричного дослідження наведено в таблиці 2.8.

Таблиця 2.8

**Результати емпіричного дослідження ясності Я-концепції
старшокласників сільських та міських шкіл**

$n_c=120, n_m=110$

Рівні	Учні сільських шкіл				Учні міських шкіл 9-11 класи
	9 клас	10 клас	11 клас	9-11 класи (середнє арифм.)	
Дуже високий	0,00	2,50	10,00	4,17	5,45
Середній ближче до високого	32,50	37,50	35,00	35,00	33,64
Середній	37,50	42,50	37,50	39,17	43,64
Середній ближче до низького	30,00	17,50	17,50	21,66	17,27
Дуже низький	0,00	0,00	0,00	0,00	0,00

Як видно з наведених у таблиці 2.8 кількісних даних, серед учнів *сільських шкіл* у 9-их класах *високого рівня* ясності «Я-концепції» не виявлено (0,00%). У 10-их класах цього рівня вже досягли окремі респонденти (2,50%), які мають несуперечливі уявлення про себе в життєвій транспективі, гнучко узгоджують нові уявлення про себе з попередніми, успішно здійснюють рефлексію свого особистісного зростання й поведінки та відповідно до нових знань змінюють уявлення про себе. У випускників 11-их класів кількісні показники цього рівня зростають до 10,00%. Ці старшокласники успішно інтегрують уявлення про себе та свою життєдіяльність у минулому й теперішньому з планами професійного зростання в майбутньому. Їх уявлення про свою поведінку в різних соціальних ролях у навчально-професійній, професійній діяльності, інтимно-особистісній та соціальній взаємодії не містять значних протиріч. Вони активно й усвідомлено здійснюють самопізнання для подальшого розвитку тих особистісних якостей, як є професійно важливими в обраній галузі праці.

Майже третина (33,50%) учнів 9-их класів досягла *середнього рівня розвитку досліджуваного утворення, що наближається до високого*. Їх уявлення про себе в цілому є стійкими, хоча і містять певні протиріччя між ідеальним та реальним «Я-образами». Серед учнів, що навчаються в 10-их класах, кількісні показники цього рівня зростають до 37,50%. Вони здійснюють активне пізнання себе й конструюють ідеальний образ фахівця з обраної професії, хоча і не завжди цілеспрямовано порівнюють та узгоджують характеристики ідеального та реального «Я». Досить часто здійснюють рефлексію власних соціальних вчинків, але можуть переживати труднощі при пізнанні та співставленні з вимогами обраної професії тих особистісних якостей, які ще проявляли мало через соціальні обмеження. Кількісні показники цього рівня у випускників шкіл становлять 35,00%. Ці респонденти успішно узгоджують уявлення про власне «Я» в теперішньому. Втім, вони переживають протиріччя між уявленнями про себе в теперішньому та «Я-образом» в навчально-професійній діяльності в майбутньому, які ще не досягли чіткості. Досліджувані здійснюють спроби прогнозування

подальших змін власного «Я» в процесі професійного становлення й усвідомлюють обмеженість своїх можливостей у такій діяльності.

У 37,50% учнів, що навчаються в 9-их класах, виявлено *власне середній рівень ясності Я-концепції*. Їх уявлення про себе залежать від соціальних оцінок та зазнають відповідних змін. Ці старшокласники не мають чітких планів власної активності для узгодження протиріч між реальними та ідеальними уявленнями про себе. Учні 10-их класів (42,50%) успішно узгоджують стрижневі якості власної особистості з вимогами обраної професії. Вони також усвідомлюють наявність у себе і таких особистісних якостей, патернів поведінки, які можуть спричинити труднощі в подальшому професійному зростанні. Однак респонденти ще не конструюють ефективних шляхів вирішення таких протиріч. У випускників шкіл (37,50%) відбувається подальше загострення протиріч між уявленнями про своє ідеальне «Я» в професії, усвідомлення необхідності слідування більш жорстким соціальним нормам й дотримання соціальних заборон у майбутньому, й прагненнями до спонтанної поведінки, вільного прояву своєї особистості в неформальній взаємодії. За висловлюваннями самих старшокласників, їх власне «Я» в іпостасі майбутнього професіонала, та «Я» у взаємодії з однолітками - це два різні «Я», що відображає наростання неузгодженості складових «Я-концепції».

Показники 30,00% учнів 9-их класів відповідають *середньому, що наближається до низького, рівню досліджуваного утворення*. Їх уявлення про себе є не досить розвиненими. Ці старшокласники здійснюють окремі спроби рефлексії власної особистості. У процесі самопізнання вони переважно орієнтуються на ті особистісні якості, які, на їх думку, є важливими для досягнення популярності серед однолітків у теперішньому й майбутньому. Учні 10-их класів (17,50%) вже замислюються над найбільш професійно важливими якостями фахівця з обраної ними професії. Однак вони рідко здійснюють самоаналіз щодо наявності та рівня розвитку цих якостей у себе. Тому їх уявлення про власне ідеальне та реальне «Я» ще є не досить розвиненими, а отже - і неузгодженими. Респонденти з 11-их класів (17,50%) вже конкретизують

уявлення про ідеальний «Я-образ» професіонала. Вони усвідомлюють наявність значних відмінностей між окремими необхідними й наявними професійно важливими якостями. Втім, досліджувані переживають ці відмінності суб'єктивно легко, оскільки вірять в те, що в майбутньому за необхідності зможуть швидко і без значних зусиль змінити себе.

Високий рівень ясності «Я-концепції» було констатовано у 5,45% **випускників міських шкіл**, які утворюють несуперечливі, логічно вибудовані уявлення професійного саморозвитку в майбутньому. Вони не лише узгоджують, але й інтегрують уявлення про власне «Я-професійне» з іншими складовими «Я-концепції». Так, старшокласники вже обмірковують можливості подальшої професійної самореалізації для задоволення власних потреб в інтимно-особистісній та соціальній взаємодії. Таким чином, розгортання їх уявлень про себе в професійному та інших аспектах життєвого простору стає взаємопов'язаним і взаємозалежним, а становлення «Я-концепції» набуває цілісності.

На відміну від випускників сільських шкіл (35,00%), в учнів 11-их класів міських шкіл з *середнім рівнем ясності «Я-концепції»*, що *наближується до високого* (33,64%), уявлення про власне «Я» в подальшій навчально-професійній діяльності вже набули чіткості й виявленості. Вони успішно узгоджують уявлення про себе в теперішньому й майбутньому. Однак загострене прагнення до автономії, відстоювання свого «Я» та свободи проявів власної особистості навіть всупереч інтересам інших людей спричинює гальмування їх прагнення до самовдосконалення та може призводити до виникнення подальших суперечливостей між особистістю й вимогами суспільства до її професійно важливих якостей. Досліджувані з *власне середнім рівнем ясності «Я-концепції»* (43,64%), як і їх однолітки з сільської місцевості (39,17%), встановлюють відповідність між стрижневими для професійного зростання майбутнього фахівця й наявними у себе особистісними якостями. На відміну від випускників сільських шкіл, респонденти з міст утворюють більш чіткий, хоча і не завжди реалістичний ідеальний образ «професійного Я», однак менше здійснюють самоаналіз,

інтроспекцію, оскільки більше зорієнтовані на пізнання соціального світу, його можливостей для задоволення своїх потреб. Випускники з *середнім рівнем ясності «Я-концепції»*, що наближується до низького (17,27%), як і їх однолітки із сільської місцевості (21,66%), мають чіткі уявлення лише про окремі особистісні якості, наявні у себе та необхідні для подальшої професійної самореалізації. Вони примірюють на себе різні варіанти подальшої професійної діяльності, в міжособистісній взаємодії грають та часто змінюють різні соціальні ролі. Тому, порівняно зі старшокласниками сільської місцевості, уявлення цих хлопців і дівчат про себе є менш стійкими. Вони ще не досягли визначеної ідентичності, тому їх уявлення і про власне професійне «Я» ще не стійкі.

Результати проведеного емпіричного дослідження дають можливість констатувати, що рівень обізнаності більшості старшокласників сільських шкіл про світ професій відповідає середньому. Досліджувані обирають конкретну професію, яка, на їх думку, забезпечить необхідні можливості для реалізації ними власних здібностей. Їх професійне самовизначення здійснюється менш варіативно, ніж випускниками міських шкіл, але є більш стійким та визначеним. Старшокласники з сільської місцевості при виборі професії враховують більшою мірою власні можливості, ніж прагнення. Отже, вони ставлять менш високі цілі в подальшому професійному навчанні та праці, ніж старшокласники з міста.

Старшокласники сільських шкіл у виборі професії надають пріоритет галузям праці «Людина - Людина» та «Людина - Техніка». Найменш привабливими для них є професії в галузі «Людина - Природа», в тому числі сільськогосподарські. Ці професії, на жаль, учні старших класів вважають й найменш соціально значущими. Досліджувані також не розглядають можливості побудови власної кар'єри в галузі управління приватним агробізнесом. Старшокласники виявили значну залежність від соціальних оцінок інших людей. На відміну від досліджуваних міських шкіл, які досить яскраво виявили автономію професійного самовизначення, майже п'ята частина респондентів із сільської місцевості відзначала вплив на вибір своєї професії значущих інших - батьків, однолітків, вчителя.

Професійне самовизначення респондентів ускладнює і не досить розвинута рефлексивність: майже половина старшокласників досягли лише середнього рівня розвитку досліджуваного утворення. Вони здійснюють самоаналіз здібностей та навчальної успішності, намагаються прогнозувати успішність подальшого професійного навчання. Однак у більшості респондентів здатність до рефлексивного осмислення своїх життєвих ресурсів і недоліків, що в майбутньому ускладнять процес їх професіоналізації, розвинені мало й відповідають низькому рівню.

Успішність вибору досліджуваними майбутньої професії ускладнює і низька самооцінка в понад половини старшокласників сільських шкіл, що спричинює зневіру у власні здібності й можливості, а також надміру висока самооцінка в деяких респондентів, що втілює їх уявлення про себе в інших, ніж навчальна, видах діяльності. Ясність, точніше, повнота, визначеність й несуперечливість «Я-концепції» більшості старшокласників також не досягає високого рівня, що ускладнює вибір ними такої професії, яка найбільше відповідатиме власному «Я».

2.3. Розвиток емоційно-ціннісного компонента професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл

Метою цього етапу нашого емпіричного дослідження було вивчення особливостей емоційно-ціннісного аспекту професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. Використання методики «Ціннісні орієнтації особистості - 8» (авт. Г.Є.Леєвік) [125] (Додаток А5) дозволило відстежити динаміку професійних ціннісних орієнтацій старшокласників як цілей життя та орієнтацій школярів на засоби досягнення цих цілей, а також анкети «Світ професій та мій професійний вибір» (авт. Л.П. Федоренко) [228] (Додаток А1) для з'ясування специфіки життєвих орієнтацій старшокласників, їх ставлень до своєї трудової діяльності в майбутньому та показників, що визначають привабливість обраної професії для респондентів.

Методика «Ціннісні орієнтації особистості» призначена для дослідження ціннісних орієнтацій підлітків і юнаків віком 14-17 років. Переваги використання цієї методики полягають у тому, що вона дозволяє виявити особливості саме професійних ціннісних орієнтацій старшокласників на власне працю, спілкування, пізнання, суспільно-політичну діяльність та на матеріальні блага. Засобами обраної методики також було виявлено пріоритетні для респондентів ціннісні засоби, точніше, ті особистісні ресурси, які вони вважають найбільш значущими для реалізації своїх перспективних професійних цілей. Основними групами таких цінностей-засобів є ділові, вольові, моральні якості в ставленні до інших та до себе. Для аналізу отриманих показників у дослідженні використовувалося середнє арифметичне (\bar{x}) показників. Результати дослідження наведено в таблиці 2.9.

Таблиця 2.9

**Кількісні показники ціннісних орієнтацій старшокласників
сільських шкіл (середні показники - \bar{x})**

n = 120

Клас	<i>Цілі життя</i>				
	праця	матеріальні цінності	пізнання	спілкування	суспільно-політична діяльність
9	25,59	29,50	23,08	24,15	21,29
10	31,58	36,25	24,83	29,51	21,23
11	29,74	33,57	24,21	28,36	19,42
9-11	28,97	33,11	24,04	27,34	20,65
<i>Засоби досягнення цілей життя</i>					
	вольові	моральні (ставлення до інших)	ділові	моральні (ставлення до себе)	
9	25,88	25, 17	24, 51	22, 55	
10	26,58	25, 41	29, 83	23, 16	
11	24,78	22, 57	21,78	20,86	
9-11	25,75	24,38	25,37	22,19	

Серед термінальних цінностей *досліджуваних з сільської місцевості*, кількісні показники ціннісних орієнтацій на працю склали: 9 клас $\bar{x}=29,59$, 10 клас $\bar{x}=31,58$ та 11 клас $\bar{x}=29,74$. Старшокласники, які навчаються в 9-их класах ($\bar{x}=29,59$), переживають цінність та суспільну значущість самого процесу своєї праці. Досліджувані з сільської місцевості змалку прилучені до побутової та сільськогосподарської праці в умовах родини. Вони одержують продукти рослинного та тваринного походження, що відображають конкретні результати їх

діяльності та дають підстави цінувати себе як суб'єкта виконаної роботи. Молоді люди транслюють ці цінності на площину уявлень про власну працю в майбутньому. Респонденти з 10-их класів ($x=31,58$) усе більше замислюються над цінністю праці фахівця зі своєї майбутньої професії для інших людей. Вони прагнуть якомога більше підвищувати власну кваліфікацію в майбутньому для того, щоб досягти досконалості й виконувати професійні завдання високої складності. Випускники сільських шкіл ($x=29,74$) обмірковують свою придатність до обраної професії, усвідомлюють її складність. Вони переживають обмеженість можливостей професійної самореалізації в теперішньому й найближчому майбутньому. Ці старшокласники виробляють критичне ставлення до реального «Я». Тому кількісні показники їх ціннісного ставлення до себе як суб'єкта професійної діяльності в майбутньому дещо знижуються.

Матеріальні цінності в структурі професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл також мають високу значущість (9 клас: $x=29,50$, 10 клас: $x=36,25$, 11 клас: $x=33,57$). Респонденти, що навчаються в 9-их класах ($x=29,50$), орієнтуються на цінності цієї групи, оскільки прагнуть перевершити досягнення своїх батьків, родичів, досягти визнання й слави. Досліджувані з 10-их класів ($x=36,25$) втілюють власні цінності в конкретних коштовних речах - власному житлі, автомобілі, можливості мати й вільно витратити гроші на задоволення, не рахуючи їх. Учні, що навчаються в 11-их класах ($x=33,57$), оцінюють матеріальні статки не як самоцінність, а як можливість і водночас свій обов'язок забезпечити краще життя своїм батькам, іншим родичам, людям із рідного села.

Вважаємо, що висока особистісна значущість матеріальних статків для старшокласників із сільської місцевості відображає тривалу економічну кризу в країні, матеріальне зубожіння сільського населення та дуже обмежені можливості молодій людині здобути високооплачувану роботу в сільській місцевості. Важка економічна ситуація в країні, яка відкинула більшість людей за межу бідності, вплинула і на особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Саме тому, на наш погляд, це спонукає їх після закінчення школи шукати

собі кращої долі поза межами свого рідного села (в тому числі на «заробітках» за кордоном).

Менш розвиненими серед «цінностей-цілей» респондентів є *цінності пізнання* (9 клас: $x=23,08$, 10 клас: $x=24,83$, 11 клас: $x=24,21$). При цьому учні 9-их класів ($x=23,08$) прагнуть набути знань та сформувати нові вміння, розширити свій світогляд, набути досвіду нової практичної діяльності в обраній професії. Респонденти з 10-их класів ($x=24,83$) зорієнтовані на підвищення рівня власної освіченості, культури, опанування соціальних та культурних надбань людства. Досліджувані, що завершують сільські школи ($x=24,21$), прагнуть вивчити найбільш нові, сучасні практики з обраної професії для того, щоб досягнути в ній високого рівня майстерності, зробити власні професійні відкриття.

Аналізуючи виявлені кількісні дані, можна зробити висновок, що загалом у старшокласників сільської школи менше, ніж цінності власне праці й матеріальні, розвинене прагнення до самовдосконалення, розширення свого світогляду, підвищення культурного рівня й освіченості, мудрості в розумінні життя.

Цінності спілкування старшокласників сільської місцевості є мало проявленими (9 клас: $x=24,15$, 10 клас: $x=29,51$, 11 клас: $x=28,36$). Досліджувані в 9-их класах ($x=24,15$) цінують подальший процес професійної підготовки як можливість познайомитись з новими цікавими людьми, утворити дружні взаємини. Респонденти з 10-их класів ($x=29,51$) виробляють більш широкі ціннісні ставлення до власної професійної взаємодії з різними людьми в процесі подальшої трудової діяльності. Випускники сільських шкіл ($x=28,36$) переорієнтовуються на ціннісне ставлення до своєї професії в цілому як можливості набувати й обмінюватись соціальним досвідом зі значною кількістю інших людей, що сприятиме їх особистісному зростанню.

Найменш розвинутими в респондентів є цінності *суспільно-політичної діяльності* (9 клас: $x=21,29$, 10 клас: $x=21,23$, 11 клас: $x=19,42$). Досліджувані, що навчаються в 9-их класах ($x=21,29$) виявляють ціннісне ставлення до організаційної й громадської роботи, яку вони виконують, та прагнуть виконувати додаткові організаційні обов'язки в подальшій професійній діяльності.

Підсилення цієї тенденції відбувається і у респондентів, що навчаються в 10-их класах ($x=21,23$). Незначна кількість випускників сільських шкіл планують реалізувати цінності цієї групи ($x=19,42$) в подальшому поєднанні своєї професійної діяльності з роботою в громадських організаціях, роботі у виборних органах.

Серед цінностей-засобів досягнення цілей життя у досліджуваних переважають *цінності розвитку вольових якостей* (9 клас: $x=25,88$, 10 клас: $x=26,58$, 11 клас: $x=24,78$). Учні 9-их класів ($x=25,88$) зорієнтовані на швидкість та безкомпромісність прийняття рішення про вибір професії, відстоювання своєї позиції на противагу впливу значущих інших. Досліджувані, що навчаються в 10-их класах ($x=26,58$) прагнуть до саморозвитку посидючості й витривалості у вивченні профільних навчальних дисциплін. Респонденти з 11-их класів ($x=24,78$) концентрують свої зусилля на розвитку наполегливості при подоланні перешкод для вступу на обрану спеціальність та підвищенні власної життєстійкості при переживанні перших навчально-професійних труднощів.

Досить високу значущість для старшокласників мають і *моральні цінності-засоби ставлення до інших* (9 клас: $x=25,17$, 10 клас: $x=25,41$, 11 клас: $x=22,57$). У 9-их класах досліджувані ($x=25,17$) виявляли генералізоване прагнення розвивати моральні якості характеру для побудови позитивних відносин з людьми в процесі професіоналізації. Респонденти з 10-их класів ($x=25,41$) прагнули виявляти щирість і готовність докладати значні зусилля для того, щоб якісно виконувати свої посадові обов'язки в майбутньому по відношенню до інших. Випускники сільських шкіл ($x=22,57$) були зорієнтовані на те, щоб не нав'язувати власні життєві погляди іншим людям, а розвивати в себе толерантність, вміння дозволити іншим людям бути іншими.

Меншою мірою, на думку старшокласників, досягненню їх цілей професійного самовизначення, сприяє розвиток *ділових цінностей-засобів* (9 клас: $x=24,51$, 10 клас: $x=29,83$, 11 клас: $x=21,78$). Учні 9-их класів ($x = 24,51$) серед цінностей цієї групи виявляли не досить конкретизоване прагнення навіть у «традиційних» професіях не дотримуватись типових шляхів професійного

становлення, а відшукувати власні, інноваційні. Досліджувані, що навчаються в 10-их класах ($x=29,83$), найбільшу значущість надавали високій працездатності, готовності багато й наполегливо працювати для реалізації професійних планів. Випускники шкіл ($x=21,78$) прагнули до саморозвитку вмінь точного прогнозування розвитку власної кар'єри на тривалі періоди життя та пов'язаної з цими вміннями здатності обирати оптимальні варіанти побудови свого подальшого професійного шляху в умовах соціально-економічної ситуації в країні, що швидко змінюється.

Найменш виявленими в досліджуваних є *моральні цінності ставлення до себе* (9 клас: $x = 22,55$, 10 клас: $x = 23,16$, 11 клас: $x = 20,86$). У респондентів, що навчаються в 9-их та 10-их класах, ці цінності втілюються в переживанні старшокласниками миру, гармонії з собою, здатності не втрачати життєву рівновагу в умовах несприятливих впливів інших людей, суб'єктивно складних життєвих ситуаціях. Як було виявлено в підрозділі 2.2, високого рівня несуперечливості «Я-концепції» в респондентів виявлено не було. Середньому рівню, що наближуються до високого, відповідають результати незначної кількості досліджуваних. Отже, наявність протиріч та неузгодженості в уявленнях респондентів про різні «Я-образи», на нашу думку, і спричинює недостатність розвитку в них ціннісного ставлення до розвитку власної емоційної врівноваженості. Випускники сільських шкіл ($x=20,86$) високо цінують власну вимогливість до себе. Вони все більше усвідомлюють почуття власної гідності й готовність відстоювати свої права та життєву позицію. Ці респонденти докладають значних зусиль для вибору й реалізації суспільно значущих професій. Вони очікують від соціуму визнання за власні зусилля в процесі професіоналізації в теперішньому і майбутньому.

Порівняльний аналіз ціннісних орієнтацій міських та сільських випускників дозволив констатувати, що серед ціннісних орієнтацій як цілей життя у випускників міських шкіл спостерігається така ж ієрархія, як і у сільських: найбільш значущими є орієнтація школярів на матеріальні цінності (міські школярі – $x = 36,81$, сільські - $x = 33,11$) та на працю (міські школярі – $x = 32,83$,

сільські - $x = 28,97$), на другому місці перебуває орієнтація на спілкування (міські школярі – $x = 29,15$, сільські - $x = 27,34$), потім – орієнтація на пізнання (міські школярі – $x = 26,38$, сільські - $x = 24,04$). Орієнтація на суспільно-політичну діяльність (міські школярі – $x = 20,23$, сільські - $x = 20,65$) у досліджуваних є найменш виявленою, що вказує на деяку пасивність як міських, так і сільських школярів щодо громадського життя. Слід відмітити, що у міських випускників кількісні показники орієнтації на майже всі групи цінностей є дещо вищими (див. табл. 2.10).

Таблиця 2.10

**Кількісні показники ціннісних орієнтацій випускників
сільських та міських шкіл**

$n_c = 120, n_m = 110$

Випускники	Цілі життя (середні показники - x)				
	праця	матеріальні цінності	пізнання	спілкування	суспільно-політична діяльність
сільські	28,97	33,11	24,04	27,34	20,65
міські	32,83	36,81	26,38	29,15	20,23
Засоби досягнення цілей життя (середні показники - x)					
	вольові	моральні (ставлення до інших)	ділові	моральні (ставлення до себе)	
сільські	25,75	24,34	25,37	22,19	
міські	28,20	25,21	24,32	23,30	

Як видно з таблиці 2.10, у старшокласників міських шкіл майже усі групи цінностей за кількісними показниками є більш високими, ніж у їх однолітків з сільської місцевості. У нашому дослідженні когнітивного компоненту професійного самовизначення випускників було виявлено, що старшокласники, які навчаються в міських школах, більше здійснюють рефлексію свого теперішнього й майбутнього, мають більш повні уявлення про різні професії та їх вимоги до особистості фахівця, більш варіативно здійснюють вибір професії. Тому, на нашу думку, вони й набувають здатності більш точно визначати значущість для себе та можливості задоволення своїх потреб у процесі професійного самоздійснення в обраній галузі праці.

За якісними показниками становлення ціннісних орієнтацій досліджуваних старшокласників також має свою специфіку. *Цінності власної праці* в

майбутньому *випускники міських шкіл* (32,83) інтерпретують як цінності реалізації своєї індивідуальності, життєвого потенціалу в обраній професії, досягнення високого статусу й професіоналізму. На відміну від них, старшокласники з сільської місцевості (28,97) більше замислюються над мірою власної придатності до професії, соціальною значущістю своєї праці. *Матеріальні цінності* старшокласників із міста відображають їх прагнення до матеріального забезпечення себе в майбутньому, перевершення фінансових досягнень значущих інших, придбання коштовних речей, можливості вільно витратити гроші (36,81). На відміну від них, досліджувані з сільської місцевості надають високу значущість можливості засобами своєї праці матеріально підтримувати свою родину (33,11).

Таким чином, хоча матеріальні цінності та цінності праці у професійному самовизначенні міських старшокласників є більш чітко усвідомлюваними й визначеними, однак за змістом цих груп у респондентів із сільської місцевості є більш особистісно зрілими й альтруїстичними, спрямованими на добробут інших.

Цінності пізнання старшокласників міських шкіл (26,38), як і їх однолітків із сільської місцевості (24,04), відображають прагнення до розширення власного світогляду, розвитку життєвих компетентностей, ознайомлення з найбільш сучасними та ефективними практиками роботи за обраним фахом.

Ціннісне ставлення до спілкування в респондентів міських шкіл (29,15) на відміну від старшокласників сільських шкіл (27,34), виявляється не стільки в спрямованості на обмін життєвим досвідом з іншими у подальшій професійній діяльності, скільки в прагненні встановити корисні соціальні контакти, бути обізнаними про останні новини в контексті обраного фаху, можливості проявити себе в професійних комунікаціях.

Цінності суспільно-політичної діяльності випускників міських шкіл (20,23) відображають їх прагнення докладати власні зусилля для покращення життя соціально незахищених верств населення, різних меншин засобами участі в громадських рухах. На відміну від однолітків із сільської місцевості (20,65), ці

старшокласники мало виявляли зацікавленість у подальшій роботі в органах громадського та міського самоврядування.

Серед цінностей-засобів реалізації свого професійного вибору у випускників міських шкіл, як і в їх однолітків з сільської місцевості, найбільш розвинутими є *вольові* (28,20) й *моральні (в ставленні до інших)* (25,21) цінності. Втім, на відміну від випускників сільських шкіл (25,75), їхні однолітки з міст найбільш важливими вольовими якостями для реалізації свого професійного вибору вважали цілеспрямованість, наполегливість та посидючість. Натомість випускники сільських шкіл підкреслювали високу значущість ініціативності й здатності приймати власні життєві рішення. Вважаємо, що саме значний вплив значущих інших на вибір професії старшокласниками з сільської місцевості та усвідомлення ними цього впливу й визначили становлення в них прагнення до автономії вибору професії та здатності відстоювати його. Найбільш значущими для респондентів із міст *моральними цінностями-засобами ставлення до інших* є людяність, чесність, порядність. Зазначені цінності не стільки відображають їх власний професійний вибір, скільки уявлення про ідеал моральності й розчарування через це, що ці якості стають все менш значущими в сучасному соціумі.

Ділові цінності-засоби (24,32) у випускників міських шкіл, як і в їх однолітків із сільської місцевості (25,37), відображають варіативність їх професійного самовизначення. Старшокласники з міської місцевості утворюють ще більше варіантів свого професійного майбутнього. У сучасному соціальному світі, що швидко змінюється, вони ставляться до обраного напряму фахової підготовки більшою мірою як до можливості в подальшому реалізувати себе, ніж до вибору конкретної професії й утворення подальшого чіткого життєвого сценарію.

Моральні цінності в ставленні до себе (23,30), на відміну від однолітків з сільської місцевості (22,19), старшокласники міських шкіл інтерпретували не стільки як відповідність власних справ словам, скільки як чесність, автентичність власному «Я», узгодження власних соціальних ролей.

Отже, аналіз результатів дослідження професійних ціннісних орієнтації у старшокласників сільських шкіл дозволив стверджувати, що вони, в основному, як і міські випускники, зорієнтовані на працю, матеріальні цінності та спілкування. У сільських старшокласників найменш виявленими є орієнтації на пізнання та суспільно-політичну діяльність.

Серед ціннісних орієнтацій на засоби досягнення цілей життя у старшокласників як міських, так і сільських шкіл домінуючими є орієнтації на розвиток вольових якостей, на другому місці перебувають зорієнтованість на розвиток моральних якостей, що об'єднує цінності, які характеризують ставлення людини до інших людей. Найменше старшокласники спрямовані на розвиток моральних якостей, які визначають ставлення їх до себе, зокрема особливо низькі показники у цій групі цінностей було виявлено за безкорисливістю та здатністю зрозуміти, відчувати прекрасне в людині, природі й мистецтві.

Для уточнення особливостей розвитку цінностей професійного самовизначення респондентів на подальших етапах професіогенезу нами було використано авторську анкету «Світ професій та мій професійний вибір». Як показали результати проведеного анкетування, найбільш важливою цінністю подальшого працевлаштування для більшості *старшокласників сільських шкіл* є висока оплата праці (9 кл. – 77,50%, 10 кл. – 82,50%, 11 кл. – 85,00%). При цьому серед цінностей-цілей професійної діяльності респондентів переважали цінності задоволення від самого процесу праці й саморозвитку в професійній діяльності. Вважаємо, що висока значущість матеріальних цінностей працевлаштування випускників детермінується не стільки прагненням до матеріального збагачення, скільки потребою в уникненні бідності, можливості матеріально допомагати родичам. Оцінюючи ставлення сучасних працівників у цілому до своєї роботи, респонденти зазначали, що більшість людей прагнуть переважно задовольняти свої потреби й життєві інтереси, використовуючи можливості своєї трудової діяльності (9 кл. – 57,50%, 10 кл. – 62,50%, 11 кл. – 82,50%). Власну життєву позицію вони протиставляли своїм уявленням про ставлення сучасних людей до праці. Переважна більшість старшокласників (9 клас - 77,50%, 10 клас - 82,50%,

11 клас - 87,50%) відзначали, що саме вони в майбутньому планують працювати чесно й відповідально. Якщо учні 9-их класів наводили прагматичні мотиви таких прагнень («нечесний працівник нікому не потрібен», «за нечесну працю можуть звільнити»), то респонденти, що навчаються в 10-их і, особливо, 11-их класах, інтерпретували власні цінності як прагнення сприяти поліпшенню соціальної ситуації в країні, забезпечити краще майбутнє для інших українців тощо.

Порівняно з ними, для *випускників міських шкіл* менш значущими є цінності високої оплати праці (75,45%). Виявлені розбіжності обумовлюються тим, що міські старшокласники мають більш широкі можливості для пошуку високооплачуваної роботи. Вони також розглядають можливість працевлаштування за роботою, що відповідає їх інтересам та додаткових заробітків за менш цікавою роботою для підвищення своїх матеріальних статків. Як і однолітки з сільських шкіл, вони вважають, що в сучасному соціумі більшість людей обирають професію переважно з метою самореалізації та задоволення матеріальних потреб (85,45%). Переважна більшість самих респондентів, на відміну від їх однолітків із сільської місцевості (87,27%), розділяє цю життєву позицію й досить мало цінує можливість своєю працею приносити користь соціуму.

Найбільш особистісно значущими аспектами майбутньої професії на етапі вибору подальшого фаху для старшокласників із сільських шкіл стали внутрішньо-професійні цінності, зокрема бажання присвятити себе улюбленій справі, інтерес до профільної дисципліни, переконаність у своїх здібностях (58,33%), цінності набуття високого соціального статусу, а саме престиж професії, бажання цікаво жити, висока оплата праці (21,67%). Менш важливими для досліджуваних стали цінності міжособистісної взаємодії, а саме можливість виправдати очікування батьків, продовжити родинні традиції (18,61%).

Порівняно з ними, старшокласники, що навчаються в міських школах, відзначали, що пріоритетними цінностями в обраній ними професії були цінності пізнання й самореалізації, в тому числі прагнення одержати цікаву професію, роботу, яка буде відповідати власним здібностям та інтересам (46,36%). Дещо

менш значущими для старшокласників з міст виявились внутрішньо-професійні цінності, що відображають зацікавленість саме в змісті обраної професії (28,18%). На нашу думку, одержані результати пояснюються тим, що значна частина досліджуваних обрали майбутній фах у віці підлітковості, коли особистість ще не утворює чітких та деталізованих уявлень про своє майбутнє та орієнтується переважно на формальні аспекти обраної праці. Як і однолітки з сільської місцевості, ці старшокласники також відзначали цінності підвищення свого соціального статусу, а саме можливість зробити кар'єру, стати публічною людиною, бути прикладом для молоді (26,36%).

В цілому, можемо констатувати, що розподіл різних груп цінностей вибору майбутньої професії у випускників міських шкіл є більш рівномірним, ніж у їх однолітків з сільської місцевості. Старшокласники з міст прагнуть поєднати в можливість реалізувати свої життєві інтереси в обраній професії, і задовольнити свої потреби в матеріальному збагаченні, підвищенні свого статусу. На відміну від них, досліджувані з сільської місцевості виявили суттєве протиріччя: у виборі ними майбутнього фаху в минулому домінували внутрішньо-професійні цінності. Однак у теперішньому вони орієнтуються переважно на високооплачувану роботу. Вибір не всіх професій (зокрема, медичних, педагогічних) може задовольнити матеріальні цінності цих респондентів. Це, в свою чергу, в подальшому може спричинити загострення внутрішньоособистісних професійних конфліктів.

З метою уточнення цінностей, які визначають привабливість обраної професії для юнаків у теперішньому нами було використано анкету «Спрямованість. Інтереси. Наміри.» (автор Б.О. Федоришин) [231] (Додаток А9). Досліджуваним було запропоновано прорангувати відповідні цінності. Результати проведеного рангування презентовано в таблиці 2.11.

Як видно з таблиці 2.11, найбільш значущою цінністю для старшокласників із сільської місцевості є стабільний матеріальний прибуток. Вважаємо, що становлення цих цінностей являє собою «цінність-потребу» або «цінність-нестачу», оскільки досліджувані гостро переживають значну обмеженість

можливостей здобути високо оплачувану роботу в сільській місцевості й високий конкурс на відповідні вакансії серед молоді в містах. Старшокласники з міст надали цій цінності лише п'ятий ранг. Ці досліджувані прагнуть до підвищення свого соціального статусу, але вважають власні можливості для набуття матеріальних статків досить широкими.

Таблиця 2.11

Рейтинг показників, які роблять професію привабливою для випускників сільських і міських шкіл

$n_c=120, n_m=110$

Рейтинг	Показники	Старшокласники сільських шкіл		Старшокласники міських шкіл	
		У %	Ранг	У %	Ранг
1	Стабільний матеріальний прибуток	55,00	1	41,82	5
2	Рухлива робота, нові враження, часті відрядження, поїздки	50,83	2	57,27	1
3	Умови праці	47,50	3	38,18	6
4	Контакт з людьми	39,17	4	54,55	2
5	Самостійність ухвалення рішень, незалежність в роботі	38,33	5	49,09	3
6	Перспективність	37,50	6	18,18	13
7	Можливість створити щось власноруч	32,50	7	27,27	10
8	Корисність праці (результату), допомога людям	30,00	8	33,64	7
9	Власне процес трудової діяльності	27,50	9	42,73	4
10	Спокійна робота	26,67	10	13,64	14
11	Робота на свіжому повітрі	23,33	11	5,45	16
12	Можливість творчої діяльності	22,50	12	28,18	9
13	Близькість до місця проживання	16,67	13	23,63	12
14	Можливість перебувати в екстремальній ситуації	11,67	14	26,36	11
15	Наявність романтики	5,00	15	7,27	15
16	Удосконалення своїх професійних здібностей	3,33	16	30,91	8

Рухлива робота, можливість поїздок та відряджень є цінністю високого порядку для всіх досліджуваних. Однак 50,83% юнаків і юнок із сільських шкіл (ранг 2) інтерпретували цю цінність саме як можливість рухатись фізично для

комфортного самопочуття, а 57,27% респондентів з міст (ранг 1) надають високої значущості можливості задовольнити потреби в пізнанні інших міст, країн у відрядженнях.

Комфортні умови праці є високо значущими для 47,50% старшокласників з сільських шкіл (ранг 3), які звикли до проживання в родинному середовищі, в приватному будинку, спокійного та передбачуваного життя в селі. На відміну від них, 38,18% старшокласників з міст надали цій цінності лише 6 ранг. Вони виявляли більшу самостійність, набули досвіду подорожей з однолітками, комунікації з більшою кількістю людей в різних життєвих ситуаціях. Тому в подальшій професійній діяльності вони виявляли готовність офірувати побутовим комфортом заради задоволення більш значущих для них потреб.

Можливість спілкуватись з людьми є більш значущою для 54,55% випускників міських шкіл (ранг 2), ніж сільських (39,17%) – ранг 4. Респонденти з сільської місцевості в своєму професійному самовизначенні зорієнтовані переважно на змістовні аспекти професійної діяльності, глибоке вивчення профільних дисциплін у ЗВО та подальше підвищення професійної компетентності. На відміну від них, старшокласники з міст прагнуть проявити себе та презентувати себе соціуму засобами професійної діяльності. Тому для них широкі можливості комунікації з іншими людьми в професії виявились більш важливими.

Вища значущість перспективності роботи для 49,09% старшокласників міських (ранг 3), ніж для 38,33% учнів сільських шкіл (ранг 5), на нашу думку також визначається переважанням спрямованості досліджуваних міської місцевості на «життя для себе», а респондентів з сільської місцевості - на «життя для інших» (в інтерпретації В.Франкла) [234].

Самостійність ухвалення життєвих рішень (ранг 6) для 37,50% старшокласників із сільських шкіл є дефіцитарною цінністю, а саме тією, яку вони прагнуть, однак не досить повно можуть реалізувати в своєму теперішньому. На відміну від них, більш автономні від впливу батьків та інших людей старшокласники з міст надали цій цінності лише 14 ранг.

Старшокласники з сільської місцевості (32,50%) більше, ніж їх однолітки з міст (27,27%), прагнуть створювати реальні продукти праці (ранг 7 проти рангу 10), оскільки в своїй побутовій та сільськогосподарській діяльності вони звикли спостерігати такі результати праці. Прагнення всіх досліджуваних до виконання такої роботи, яка є корисною іншим людям визначається спрямованістю 30,00% випускників із сільської місцевості (ранг 8) на ті професії, які, на їх думку є соціально значущими, а також спрямованістю 33,64% респондентів із міст (ранг 7) на реалізацію свого потенціалу в професії.

На відміну від 42,73% випускників із міст (ранг 4), 27,50% їх однолітків із сільських шкіл (ранг 9) значно менше цінують задоволення від самого процесу праці, оскільки прагнуть до виконання соціально корисної праці, але більше (ранг 10 порівняно з рангом 15 у старшокласників із міст) прагнуть до спокійної роботи, оскільки звикли до більш повільного темпу життя в сільській місцевості.

Менш значущими для респондентів є цінності роботи на свіжому повітрі (23,33%), творчої діяльності (22,50%), близькості до місця проживання (16,67%), можливості працювати в екстремальних умовах (11,67%), наявності романтики в професії (5,00%) та саморозвитку професійних здібностей (3,33%) – ранги 11-16 у старшокласників сільських шкіл. Надзвичайно негативним явищем, на нашу думку, є той факт, що цінність професійного саморозвитку для досліджуваних із сільської місцевості (3,33%), виявилась найменш значущою (ранг 16), тоді як у їх однолітків міських шкіл (30,98%) ця цінність займає 8 ранг.

У цілому, порівняльний аналіз відповідей випускників сільських і міських шкіл, показав, що для сільських старшокласників більш значущими, порівняно з міськими, є стабільний матеріальний прибуток, належні умови праці, незалежність у роботі, можливість зробити щось власноруч, робота на свіжому повітрі. Водночас, такі показники, як можливість удосконалення своїх професійних здібностей, можливість творчої діяльності, власне процес трудової діяльності та перспективність професії більш значущі для міських школярів, порівняно з сільськими.

Здійснений аналіз результатів дослідження професійних ціннісних орієнтацій у випускників сільських шкіл дозволив стверджувати, що вони, в основному, зорієнтовані на працю, матеріальні цінності та спілкування. У сільських випускників найменше виявленою є орієнтація на пізнання та суспільно-політичну діяльність. Домінуючою серед засобів досягнення цілей життя є орієнтація школярів на розвиток вольових якостей. Менш за все старшокласники зорієнтовані на розвиток моральних якостей, які визначають їх ставлення до себе. За нашим розумінням, для більшості сільських випускників найбільш привабливими показниками в професії є стабільний матеріальний прибуток, можливості за допомогою професії розширити межі свого існування та гарні умови праці, однак, перспективність і можливість творчої діяльності не стають для більшості старшокласників сільських шкіл домінуючими показниками привабливості професії.

2.4. Аналіз орієнтовно-поведінкового компонента професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл

Специфіка професійного самовизначення особистості ранньої юності визначається тим, що молоді люди ще не здійснюють трудової діяльності. Однак вони визначають орієнтири організації своєї подальшої професійної підготовки та планування подальшої кар'єри, набувають готовності до протистояння життєвим труднощам у процесі самореалізації за обраним фахом, докладають власних зусиль для здійснення своїх професійних прагнень у найближчому майбутньому. Тому третім компонентом професійного самовизначення старшокласників у нашому дослідженні було визначено саме *орієнтовно-поведінковий*. Для його емпіричного дослідження було використано «Опитувальник професійних настанов» І.М.Кондакова [105] (Додаток А7), а також методика «Професійна готовність» А. П. Чернявської [247] (Додаток А6).

З метою більш точної інтерпретації результатів за цими методиками нами було запропоновано старшокласникам авторську анкету «Світ професій та мій професійний вибір» (авт. Л.П. Федоренко) [228], (Додаток А1).

За результатами проведеного анкетування з вивчення *особливостей планування старшокласниками своєї подальшої професійної діяльності в життєвому просторі* було виявлено, що *учні старших класів сільської місцевості* чітко усвідомлюють значну обмеженість або навіть відсутність можливостей подальшого працевлаштування відповідно до обраних ними професій за місцем проживання. Тому значна кількість респондентів (9-ті класи – 65,00%, 10-ті класи – 67,50%, 11-ті класи – 82,50%) планують у подальшому переїхати на постійне місце проживання у великі міста України або в іншу країну. Як видно з наведених кількісних даних, саме в 11-их класах зазначені професійні плани досліджуваних стають більш виявленими, оскільки на межі ранньої та пізньої юності молода людина набуває здатності до конструювання життєвої перспективи, деталізації, конкретизації власного образу ідеального майбутнього.

Старшокласники, аналізуючи роботу односельців, вказують на те, що більшість людей села працюють у сільському господарстві, на ринку, в школах та лікарнях. Для них така робота не є привабливою через низьку оплату праці, необхідність багато працювати фізично та важкість праці, незначні можливості для реалізації потреб у творчості, саморозвитку, спілкуванні, підвищенні свого культурного рівня в сільській місцевості, а також відсутність якісного медичного обслуговування. В цілому, аналізуючи професійний досвід односельців, досліджувані зазначали, що сучасне українське суспільство не оцінює гідно працю людей на селі. Тому така праця в їх особистісні життєві плани не входить. Привабливою для майже чверті старшокласників (9 клас – 20,00%, 10 клас – 27,50%, 11 клас – 25,00%) є подальша робота в європейських країнах. При цьому, якщо життєві плани учнів 9-их класів (20,00%) сформовані виключно на рівні позитивних та мало реалістичних життєвих мрій, то в 10-их класах (27,50%) вони набувають здатності цікавитись досвідом односельців, що вже реалізують такі професійні плани та аналізувати цей досвід, а в 11-их класах (25,00%) - конструюють власні плани професійного навчання для подальшої реалізації кар'єри в країнах Європи, самостійно вивчають необхідні іноземні мови.

Понад половина респондентів (63,33%) прагнуть до здобуття вищої освіти, оскільки вважають, що професійні компетенції, здобуті у ЗВО України, а також одержання відповідного диплому, найбільшою мірою забезпечать їх можливості працевлаштування на високооплачувану роботу. У коледжах (18,33%) та в професійних училищах (7,50%) планує навчатись понад чверть юнаків. Ці досліджувані об'єктивно оцінюють свою низьку успішність за більшістю навчальних дисциплін та орієнтуються на «приземлені», «реальні» професії (медичні, технічні в галузі ремонту різного обладнання), за якими є значна кількість вакансій та які забезпечать середні, але стабільні й гарантовані матеріальні прибутки. Працювати одразу після завершення загальної середньої освіти планують 11,67% респондентів. Ці юнаки обрали для себе роботу в приватному бізнесі батьків, родичів або друзів родини. Лише окремі досліджувані серед них орієнтуються на найпростіші робітничі професії, які не вимагають спеціальної професійної підготовки.

На відміну від них, лише половина *учнів 11-их класів міських шкіл* (53,64%) планують у подальшому працювати в інших містах України. Ці респонденти, як і їх однолітки з сільських шкіл, усвідомлюють, що подальша робота (наприклад, дельфінотерапевт, менеджер зовнішньоекономічної діяльності, стюардеса) за обраним фахом залежить від географії проживання або можлива тільки у великих містах. При цьому майже половина досліджуваних (40,91%), які орієнтуються на професії з більш широкими можливостями працевлаштування (зокрема, нотаріус, бухгалтер, акушер-гінеколог) прагнуть до досягнення високого рівня кваліфікації. На їх думку, незначна конкуренція серед фахівців у рідних, невеликих містах, обумовлює їх більші можливості не лише для успішного працевлаштування, але й для подальшого матеріального збагачення, набуття пошани від людей. Працювати в майбутньому в інших країнах планують лише 7,27% досліджуваних. На відміну від однолітків з сільських шкіл, їх професійні плани детермінуються не стільки матеріальними мотивами, скільки усвідомленням значних можливостей реалізувати себе за

окремими технічними та дослідницькими професіями в інших країнах, з вищим рівнем розвитку науки й технологій.

Як і однолітки з сільської місцевості, старшокласники з міст (76,36%) прагнуть до одержання вищої освіти для подальшого успішного працевлаштування. Додатковими мотивами, що зумовлюють їх вибір, є прагнення до збереження свого статусу в референтних неформальних групах однолітків, а також бажання виправдати очікування батьків. Понад одна п'ята (21,82%) частина досліджуваних орієнтується на здобуття професійної освіти в коледжах. На відміну від випускників сільської місцевості, вони розглядають середню професійну підготовку як можливість підвищити свої компетентності за профільними навчальними дисциплінами й у подальшому вступити одразу на другий курс ЗВО. Відповідно, старшокласники з міст, що орієнтуються на навчання в коледжах, і обирають не робітничі, а фінансові, юридичні професії, навчання в коледжах зв'язку. Лише окремі респонденти з вкрай низькими показниками навчальної успішності в школі орієнтуються на подальше професійне навчання в училищах (3,64%) або планують одразу працювати за простими професіями (2,73%), що не потребують спеціальної підготовки (продавець, фахівець з реклами й розповсюдження товарів і послуг, оператор call-центра) для того, щоб якомога швидше набути фінансової незалежності від батьків.

Для виявлення *узгодженості планів старшокласників* щодо їх професійної підготовки та подальшої роботи за обраним фахом у життєвому просторі, нами було виявлено географію прагнень *респондентів з сільської місцевості* з подальшого професійного навчання. Близько половини досліджуваних планують навчатися в обласному центрі (41,67%) або в найближчому до села місті (12,50%). Подавати документи для вступу у ЗВО м.Києва мають наміри лише 26,67% старшокласників. Як показали відповіді респондентів на попередні питання анкети, працювати у великих містах мріють 84,17% досліджуваних. При цьому досліджувані, які планують одержати професійну освіту поблизу місця проживання, а працювати в подальшому в іншій області України або столиці,

зазначені плани не узгоджують. Більш узгодженими є відмінності між прагненнями 25,83% старшокласників працювати в країнах Європи й готовності лише 17,50% досліджуваних вступати у ЗВО Європейських країн. Ці розбіжності, виявлені у 8,33% респондентів, пояснюються тим, що молоді люди планують реалізувати своє професійне навчання у ЗВО західних регіонів України, що спільно з ЗВО європейських країн надають подвійні дипломи та забезпечують можливості студентів для проходження практики й подальшого працевлаштування в Польщі, Чехії та інших країнах.

Порівнянно з ними, більшість *старшокласників із міських шкіл* (74,55%) планує одержати професійну освіту в ЗВО обласних центрів та м. Києва. При цьому респонденти орієнтуються на топові вищі з рейтингу ЗВО України. Для них вища освіта виступає найбільш важливим ресурсом для подальшого успішного працевлаштування. Старшокласники вважають, що професійна підготовка в престижних ЗВО України (74,55%) або в країнах Європи (18,18%) стане «гарним стартом» для успішної кар'єри і в рідних, невеликих містах. Лише 7,27% досліджуваних уявляють власне професійне навчання в рідних, невеликих містах. У системі їх життєвих цілей кар'єра не є пріоритетом. Ці випускники вважають, що професійної підготовки у ЗВО за місцем проживання для подальшої якісної, сумлінної роботи за обраним фахом цілком достатньо.

Дослідження *особливостей планування старшокласниками своєї професійної підготовки як засобу реалізації життєвих цілей* показало, що респонденти з сільських шкіл усвідомлюють відповідність власної професійної кваліфікації й реалізації бажаної кар'єри. Так, навчання в професійних закладах освіти, на їх думку, забезпечить можливості досліджуваних із одержання цікавої роботи (17,50%), одержання диплому та успішного працевлаштування (23,33%), перспективи значних заробітків (12,50%), реалізації подальшої кар'єри (10,83%).

Втім, іншими цілями професійної підготовки респондентів, що не мають безпосереднього відношення до їх професійної діяльності, стали підвищення свого освітнього й культурного рівня (17,50%), соціального статусу (6,68%),

бажання продовжити безтурботне життя (7,50%), відстрочка від армії (3,33%), задоволення вимоги батьків(0,83%).

Наявність в майже третини респондентів інших цілей професійної підготовки, окрім реалізації подальших професійних прагнень, зумовили і недостатню впевненість випускників сільських шкіл у виборі конкретної професії. Так, остаточно свій вибір вважають лише 32,50% випускників, лише частково впевнені в своєму виборі 50,83% юнаків та юнок. Вважають свій вибір не зробленим або зробленим виключно під впливом інших людей 16,67% старшокласників.

Подібні результати було виявлено і серед *випускників міських шкіл*: лише 37,27% досліджуваних прагнуть здійснити професійну підготовку за однією конкретною професією та виявляють готовність долати життєві труднощі для реалізації своєї мети. Понад половина (62,73%) респондентів не відзначають свій вибір як остаточний. Однак, якщо старшокласники з сільської місцевості обрали пріоритетну для себе професію та 1-2 «запасні» варіанти для вступу у ЗВО, то старшокласники з міст вважають, що вони однаково успішно можуть реалізувати свою унікальну індивідуальність у декількох професіях однієї галузі (наприклад, в галузі «Людина - Людина» - диктор телебачення, психолог-тренер або фахівець з бізнес-комунікацій, жорстких переговорів тощо). Ще не обрали майбутню професію 10,00% досліджуваних, які досить мало аналізують свої здібності й інтереси та прагнуть в професійній діяльності задовольнити перш за все матеріальні потреби. Їх якісні результати відрізняються від однолітків із сільської місцевості, які досить чітко усвідомлюють власні життєві й професійні прагнення, однак «не зробили» вибір професії через дуже обмежені можливості реалізувати ці прагнення.

У контексті нашого дослідження цікавим є і той факт, що на тільки бюджетні місця у ЗВО планують вступати лише 2,50% *випускників сільських шкіл*. Переважна більшість досліджуваних вважають, що вони не зможуть успішно конкурувати з однолітками з міських шкіл, якість загальної середньої освіти яких є значно вищою. Таким чином, наше припущення про те, що висока

самооцінка в майже чверті досліджуваних у складі когнітивного компоненту їх професійного самовизначення відображає їх захисну реакцію, що виникає через гостре переживання негарантованості здійснення навчально-професійних планів. Значний вплив зовнішніх мотивів на професійне самовизначення респондентів підтверджується і тим, що понад третина (35,83%) старшокласників обирають лише контрактну форму навчання й планують вступати в ті ЗВО і на ті спеціальності, які рекомендують батьки, оскільки батьки в подальшому і оплачуватимуть їх професійну підготовку.

Усвідомлення досліджуваними власної професійної підготовки як найбільш важливої умови для подальшої професійної самореалізації й переживання відсутності гарантій успішного вступу на бажані спеціальності спонукає їх до *планування й реалізації перших власних дій із залучення додаткових ресурсів для реалізації власних планів*. Активність автономної діяльності старшокласників з підвищення власних навчальних компетентностей з профільних дисциплін тісно пов'язана з їх уявленнями про реалістичність реалізації свого професійного вибору в умовах сучасного українського суспільства. Засобами проведеного анкетування нами було виявлено, що 45,00% **респондентів із сільської місцевості** цілком впевнені в тому, що їм вистачить сил і енергії здійснити свої професійні плани. Вони додатково займаються з репетиторами, намагаються зібрати якомога більше інформації про зміст та вимоги вступних випробувань. Майже третина (30,83%) досліджуваних зазначали, що в цілому вони впевнені в успішності здобуття бажаної професії, хоча і мають певні сумніви. Вони читають додаткову наукову й науково-популярну літературу з обраного фаху, розвивають власні професійні інтереси до нього. Однак чверть досліджуваних (24,17%) мало вірять в реальність успішного вступу на бажану спеціальність або вважають цілком реальним подальше професійне навчання за контрактом (13,34%), однак не впевнені в подальшому працевлаштуванні за фахом (10,83%). Ці респонденти докладають лише окремі зусилля для розширення власних знань за профільними навчальними дисциплінами, однак часто обговорюють власний вибір професії та сумніви щодо нього зі значущими іншими.

Кількісний розподіл (50,91% - впевнені в успішності власних професійних планів, 26,36% - мають незначні сумніви, 22,73% - не впевнені в виборі напряму професійної підготовки або реалістичності подальшої роботи за обраним фахом) та засоби, що обирають *випускники міських шкіл* для підвищення власної успішності при вступі до ЗВО, є подібними.

Аналіз відповідей респондентів на питання анкети, що відображають специфіку становлення *локусу їх контролю щодо реалізації своїх професійних планів*, показали що майже половина *старшокласників сільських шкіл* (49,17%) вважають, що успішність їх професійного самоздійснення залежить від їх власних зусиль. Хоча 34,17% випускників виявляли зовнішній локус контролю. Серед обставин, від яких, на думку досліджуваних, залежить успішність їх вступу до ЗВО, вони називали конкурс на конкретну спеціальність, власну вдачу при виконанні конкретного вступного завдання, суб'єктивне ставлення екзаменаторів тощо. У незначній частини респондентів (16,67%) було виявлено інтернально-екстернальний локус контролю: на їх думку, успішність вступу у ЗВО залежить як від них, так і від зовнішніх обставин.

Серед зовнішніх причин, які можуть завадити у здобутті професії випускники називають такі: результати ЗНО, стан здоров'я, вплив батьків, певні сімейні обставини, нестачу коштів для вступу на бажані спеціальності за контрактом. Власними недоліками, які можуть заважати школярам в реалізації професійних цілей, на їх думку, є недостатній рівень знань, лінощі, зниження професійної мотивації, невпевненість у своїх силах, здібностях.

Порівняно з ними, *старшокласники з міст* виявляли більш інтернальний локус контролю. Так, 61,82% досліджуваних вважають, що успішність вступу до ЗВО залежить виключно від їх зусиль, 19,09% - від обставин, 19,09% респондентів зазначали важливість власної підготовки до вступу на бажану спеціальність, але і вплив обставин, на їх думку, є значущим. Серед особистісних детермінант власної успішності у вступі на обрану спеціальність ці школярі відзначали більш конкретизовані вольові якості - цілеспрямованість, наполегливість, допитливість у вивченні навчальних дисциплін. Найбільш

впливовими соціальними чинниками своєї успішності респондент вважали результати ЗНО та додаткових, творчих вступних випробувань.

Таким чином, результати проведеного нами анкетування дають можливість констатувати, що переважна більшість респондентів із сільських шкіл прагнуть одержати вищу освіту в обласних центрах, Києві та європейських країнах. Вони виявляють готовність до зміни місця проживання для подальшої роботи за фахом. Працювати в сільській місцевості випускники сільських шкіл в більшості не планують через необхідність виконувати фізично важку й низьку оплачувану роботу. На їх думку, сучасне українське суспільство не надає належної цінності праці людей на селі. Водночас плани власного професійного становлення цих учнів ще не набувають повної узгодженості. Наприклад, старшокласники планують професійне навчання поряд з місцем проживання, однак прагнуть до подальшої кар'єри за суміжними видами праці в географічно інших регіонах України. Понад половина досліджуваних лише частково впевнені в своєму професійному виборі через сумніви у власних можливостях вступу на бажані спеціальності та реалізації подальшої кар'єри. На бюджетну форму навчання планують вступати тільки 2,50% старшокласників через переживання власної неконкурентоздатності порівняно з їх однолітками з міст. Менше половини досліджуваних впевнені в успішності власних планів із подальшої реалізації бажаного варіанту кар'єри.

Порівняно зі старшокласниками з сільської місцевості, випускники з міст ставлять більш високі цілі професійного навчання й подальшої кар'єри, виявляють більшу впевненість у власних можливостях та дещо вищі показники інтернальності локусу контролю своїх професійних планів. Вони більш чітко усвідомлюють як необхідні для професійного самоздійснення ресурси, так і обмеження можливостей самореалізації засобами трудової діяльності.

Успішність реалізації старшокласниками свого майбутнього значною мірою обумовлюється не лише створенням ними чітких та реалістичних життєвих планів, але й їх готовністю здійснювати ці плани. Для виявлення цього психологічного утворення нами було використано методику «Професійна

готовність» А.П. Чернявської [247] (Додаток А 6). Результати проведеного дослідження презентовано в таблиці 2.12.

Таблиця 2.12

Особливості професійної готовності старшокласників сільських та міських шкіл (х-показники)

$n_c = 120, n_m = 110$

Клас	Показники професійної готовності старшокласників				
	автономність	інформованість	прийняття рішення	планування	емоційне ставлення
Учні сільських шкіл					
9 кл.	9,00/0,45	5,61/0,33	9,80/0,49	9,20/0,46	11,44/0,52
10 кл.	10,72/0,54	8,38/0,49	12,00/0,60	10,76 /0,54	12,64/0,57
11 кл.	13,24 /0,66	9,31 /0,54	12,74/0,64	10,33/0,52	15,92/0,72
9-11 кл.	10,99/0,55	7,77/0,45	11,51/0,58	10,10/0,51	13,33/0,60
Учні міських шкіл					
9-11 кл.	14,20/0,71	9,86/0,58	12,82/0,64	14,11/0,71	14,22/0,65

Як видно з таблиці 2.12, показники *автономності* вибору професії в *досліджуваних сільських шкіл* 9-их класів є середніми (0,45). Вони усвідомлюють вибір своєї майбутньої професії як власний, такий, що не суперечить їх уявленням про себе й виявляють не досить конкретизовану готовність реалізувати свій професійний вибір у подальших практичних діях. Помірні показники автономності (0,54) учнів 10-их класів відображають розвиток їх здатності детально планувати власне професійне майбутнє, більш чітко уявляти власний професіогенез (зазвичай в найближчій життєвій перспективі), усвідомлено дистанціюватись від соціальних стереотипів та конструювати індивідуальний образ бажаного професійного майбутнього. Кількісні дані становлення досліджуваного утворення у випускників сільських шкіл наближаються до високого рівня (0,66). Планування ними своєї професійної підготовки та подальшої роботи за фахом стає реалістичним. Ці учні вже враховують наявні соціальні обмеження реалізації своїх професійних прагнень. При цьому вони усвідомлюють вплив значущих інших на власний вибір та приймають рішення про протистояння цьому впливу або пошук компромісів. На відміну від сільських випускників (0,55), узагальнені якісні показники автономності професійного самовизначення *старшокласників з міст* (0,71) більше виявляються в рефлексивному переосмисленні своїх професійних планів

як власних, індивідуальних. Досліджувані надають собі більшої самоцінності через осмислення себе як суб'єкта планування свого професійного майбутнього та здійснюють більш творче реконструювання власних планів для того, щоб збільшити їх відповідність поставленим цілям створення власної кар'єри.

Показники *інформованості* досліджуваних (0,33), що навчаються в 9-их класах *сільських шкіл*, про особистісно-професійні якості фахівця з обраної професії та власні є низькими. В цілому це відповідає віковій нормі, оскільки на межі підлітковості та ранньої юності особистість орієнтується переважно на формальні ознаки обраного фаху та ще здійснює лише окремі спроби самопізнання. Зростання зазначених показників в учнів 10-их класів до 0,49 виявляється в їх орієнтувальній діяльності з конструювання професійного ідеалу та визначення власної відповідності йому. Підсилення цієї тенденції у випускників сільських шкіл (0,54) пояснюється їх включенням вже у практичну діяльність з набуття досвіду такої поведінки, що відображає моральні, вольові якості свого професійного ідеалу в різних життєвих ситуаціях.

Вищими є кількісні показники розвитку цієї здатності в *старшокласників із міст* (0,58), порівняно з сільськими випускниками (0,45). Досліджувані також докладають зусиль для узгодження ідеальних та реальних уявлень в структурі власного «Я-професійного». Однак ці школярі утворюють ідеал свого професійного майбутнього більш варіативно та надають перевагу плануванню таких варіантів кар'єри, для реалізації яких їм не доведеться радикально змінювати власні особистісні якості.

Вищі показники в структурі готовності до професійного самовизначення нами було виявлено за результатами дослідження в *старшокласників сільських шкіл* здатності до прийняття професійних рішень (9 клас - 0,49, 10 клас - 0,60, 11 клас - 0,64). При цьому учні 9-их класів розвивають уміння приймати автономні рішення відповідно до власних уявлень про себе, своїх здібностей та інтересів. Школярі, що навчаються в 10-их класах, формують у себе вміння відстоювати прийняті рішення в умовах соціального тиску. Респонденти, що навчаються в 11-их класах, переосмислюють власні рішення, аналізують наявні й

необхідні для їх здійснення ресурси, за необхідності - уточнюють вже прийняті рішення.

Порівняно з ними, *випускники міських шкіл* (0,64) переосмислюють можливості прийнятих життєвих рішень щодо подальшої навчально-професійної діяльності для реалізації своїх уявлень про ідеальне професійне майбутнє в більш відтермінованій - середній та віддаленій - життєвій перспективі. Вони замислюються ще й над тим, які необхідні професійні компетенції будуть їм в нагоді для здійснення бажаної кар'єри. Досліджувані повторно переоцінюють і можливості інших, суміжних напрямів підготовки для реалізації свого особистісного потенціалу в умовах праці.

Показники *власне планування* професійного майбутнього у старшокласників, що навчаються в 9-их класах *сільських шкіл*, є середніми (0,46) і впродовж ранньої юності розвиваються мало (10 клас - 0,54, 11 клас - 0,52). Становленню деталізованих у часі майбутнього планів, що відображають логічно виважену й узгоджену послідовність власних дій для досягнення визначених професійних цілей, включають уявлення про необхідні ресурси й можливі соціальні труднощі, в досліджуваних, як показали результати попереднього анкетування, заважають невпевненість у власних здібностях і можливостях, неузгодженість планів з професійного навчання та подальшої кар'єри, значні сумніви в можливості працевлаштування на високооплачувану роботу. На відміну від старшокласників сільських шкіл (0,51), розвиток досліджуваної здатності у *випускників міських шкіл* досягає високого рівня (0,71). Ці респонденти чітко планують своє ідеальне професійне майбутнє в найближчій і, частково, середній життєвій перспективі, усвідомлюють необхідність додаткової самостійної роботи з формування власної професійної компетентності окрім навчання у ЗВО та конструюють певні уявлення щодо цього, утворюють варіативні плани щодо пошуку роботи й конструювання кар'єри після завершення фахового навчання.

Кількісні показники *емоційного ставлення до запланованого професійного майбутнього старшокласників із сільських шкіл* у 9-их (0,52) та 10-их (0,57) класах є середніми. Одержані дані відображають амбівалентність ставлень

респондентів. Їх позитивні емоції обумовлюються ціннісним ставленням до праці в цілому, зростанням поваги до себе як суб'єкта праці в майбутньому. Водночас їх негативне ставлення до праці в сільській місцевості й недостатня впевненість у власних можливостях реалізувати власне професійне майбутнє за обраними професіями у великих містах спричиняє сумніви у своєму «Я-професійному» й переживання тривожності, негативних емоцій щодо власної професіоналізації. Випускники сільських шкіл розвивають здатність до емоційного самоконтролю, все більше усвідомлюють та переживають соціальну значущість своєї праці в майбутньому, утворюють додаткові, «запасні» варіанти свого професійного навчання. Це виявляється в зростанні кількісних показників їх емоційного ставлення до праці до високих (0,72). На відміну від узагальнених показників досліджуваного утворення в сільських випускників (0,60), *старшокласники міських шкіл* (0,65) відзначаються прагненням в своїй подальшій роботі не стільки приносити користь іншим людям, скільки успішно реалізувати себе. Зростання реалістичності уявлень учасників експерименту про своє професійне майбутнє та обмеженості таких можливостей спричинює переживання ними певних розчарувань в собі та своїй подальшій кар'єрі.

Аналіз кількісних даних та якісних результатів дослідження готовності до вибору професії дає можливість констатувати, що старшокласники з сільських шкіл в цілому автономно здійснюють вибір своєї майбутньої професії, усвідомлюють вплив значущих інших на цей вибір. Проте не завжди виявляють готовність протистояти цьому впливу. Вони успішно розвивають власні уявлення про наявні й необхідні професійно важливі якості для успішного опанування обраного фаху, хоча і не завжди віднаходять засоби для саморозвитку необхідних якостей. Досліджувані ретельно обмірковують власні рішення щодо своєї фахової підготовки, аналізують життєві ресурси, необхідні для здійснення подальшої кар'єри. Однак розвиток здатності до чіткого й детального планування свого професійного майбутнього в часі в респондентів відбувається недостатньо. Упродовж ранньої юності молоді люди все більше усвідомлюють соціальну значущість своєї праці, розвивають ціннісне ставлення до неї. Це обумовлює їх

можливості подолання власних негативних переживань щодо невпевненості в собі й вироблення позитивного емоційного ставлення до свого «професійного Я».

Для уточнення професійних настанов досліджуваних при виборі майбутньої професії нами було застосовано «Опитувальник професійних настанов» І.М. Кондакова [105]. За інтерпретацією автора цієї методики, високі показники за кожної шкалою оцінюються в 0-3 бали, середні - в 4-6 балів, низькі - відповідно, в 6-8 балів (рішучість, раціоналізм, оптимізм, незалежність). Результати проведеного емпіричного дослідження наведено в таблиці 2.13.

Таблиця 2.13

Психологічні особливості професійних настанов старшокласників сільських та міських шкіл

$n_c=120, n_m=110$

Клас	Показники професійних настанов старшокласників (%)											
	рішучість нерішучість			раціоналізм імпульсивність			оптимізм реалізм			незалежність залежність		
	0-3	4-5	6-8	0-3	4-5	6-8	0-3	4-5	6-8	0-3	4-5	6-8
дослід- жувані сільських шкіл												
9 кл.	47,50	27,50	25,00	15,00	22,50	62,50	42,50	35,00	22,50	30,00	32,50	37,50
10 кл.	55,00	22,50	22,50	47,50	30,00	22,50	42,50	27,50	30,00	35,00	22,50	42,50
11 кл.	40,00	30,00	30,00	35,00	22,50	42,50	52,50	15,00	32,50	27,50	42,50	30,00
9-11 кл.	47,50	26,67	25,83	32,50	25,00	42,50	45,83	25,83	28,34	30,83	32,50	36,67
дослід- жувані міських шкіл (9- 11 кл.)	83,64	5,45	10,91	33,64	44,55	21,82	33,64	60,91	5,45	66,36	28,18	5,45

Як видно з наведеної таблиці 2.13, у понад чверті *досліджуваних з сільських шкіл* показники *рішучості* є *низькими* (9 клас – 25,00%, 10 клас – 22,50%, 11 клас – 30,00%). Респонденти в 9-их класах виявляють нерішучість у виборі професії через недостатні знання про себе, свої життєві інтереси та про зміст праці в різних видах людської діяльності. Школярі 10-их класів переживають сумніви щодо відповідності власних здібностей вимогам обраного фаху, а учні 11-их класів – через невпевненість у власній конкурентоспроможності при вступі на бажані спеціальності ЗВО.

Середній рівень розвитку досліджуваного утворення виявлено в 27,50% учнів 9-их класів та 22,50% респондентів 10-их класів, що усвідомлюють, які навчальні дисципліни їм подобаються, але мають сумніви щодо відповідності змісту обраного фаху їх життєвим інтересам. Серед випускників сільських шкіл 30,00% респондентів вважають себе цілком придатними до обраного фаху, але не впевнені у власній спроможності протистояти впливу несприятливих соціальних факторів.

У понад половини досліджуваних (9 клас - 47,50%, 10 клас - 55,00%, 11 клас - 40,00%) показники рішучості досягають *високого рівня*. Учні 9-их класів інтерпретують власну рішучість як відсутність сумнівів і вагань (але водночас - і схильності глибоко замислюватись) щодо обраної професії. Учні 10-их класів виявляють готовність відстоювати свій вибір всупереч соціальному тиску. Випускники шкіл - вже докладають значних зусиль для підвищення своїх навчальних компетенцій за профільними дисциплінами для успішного складання ЗНО.

Порівняно з ними, *старшокласники міських шкіл*, які виявляли переважно *низький рівень* рішучості (10,91%), розглядають різні напрями професійної підготовки як альтернативні засоби побудови бажаної кар'єри. До *середнього рівня* розвитку цього утворення було зараховано незначну кількість респондентів (5,45%), які обрали свою майбутню професію, але усвідомлюють, що можливості обраної галузі праці для задоволення їх матеріальних потреб та потреб в підвищенні соціального статусу є незначними. *Високий рівень* було виявлено в 83,64% респондентів, які вважають, що обрали професію «за покликанням» та виявляють готовність протистояти соціальним труднощам для життєствердження свого вибору.

Значна частина учнів 9-их класів з *сільської місцевості* (62,50%) здійснюють мало *раціональні*, а, навпаки, імпульсивні спроби вибору професії, примірюють на себе різні варіанти самовизначення. Учні 10-их класів з *низьким рівнем* раціональності в самовизначенні (22,50%) досить мало замислюються над власними можливостями подальшого працевлаштування й роботи за обраним

фахом. А учні 11-их класів (42,50%) не співставляють вимоги обраних спеціальностей у ЗВО та власні навчальні компетентності. Вони розраховують на легкість вступу на контрактну форму навчання.

Середній рівень раціональності в самовизначенні виявлено в 22,50% учнів 9-их класів, які співставляють обрану професію зі своїми життєвими інтересами, не враховуючи при цьому наявності у себе ресурсів для досягнення професійної мети, у 10-их класах (30,00%) – аналізують власне емоційне ставлення до обраного фаху та себе в якості майбутнього фахівця. У 11-их класах (22,50%) аналізують реалістичність своїх професійних планів лише у найближчому майбутньому, здійснюють їх корекцію за необхідності.

Високого рівня розвитку досліджуваного утворення досягають респонденти, які в 9-их класах успішно встановлюють відповідність між вимогами обраної професії та наявними особистісними ресурсами (15,00%). У 10-их класах вони (47,50%) утворюють реалістичні уявлення про свою подальшу роботу за фахом та встановлюють їх відповідність своїм інтересам та потребам. У 11-их класах (35,00%) не лише утворюють реалістичні професійні плани, але й визначають ресурси, необхідні для їх здійснення.

Низький рівень раціональності професійного самовизначення в 21,82% **випускників міських шкіл** виявляються в тому, що вони мало замислюються над змістовними аспектами обраного фаху та власним ставленням до нього. Досліджувані з *середнім рівнем* цього утворення (44,55%) намагаються узгодити власні життєві інтереси й обрати таку професію, яка дасть їм можливість повною мірою реалізувати себе та забезпечить набуття матеріальних статків, непересічну кар'єру. Респонденти з високими показниками раціоналізму (33,64%) здійснюють варіативне прогнозування своєї кар'єри в умовах ринку праці, що швидко змінюється. На відміну від їх однолітків із сіл, вони враховують не лише особистісні, але й соціальні ресурси, які можуть залучити для реалізації професійного самовизначення.

Низький рівень реалізму (високий невиправданий оптимізм) серед **респондентів з сільської місцевості** було виявлено в 42,50% учнів 9-их класів,

які утворюють тільки позитивний варіант свого професіогенезу. Досліджувані з 10-их класів (42,50%) усвідомлено відкладають неприємні думки про можливість невдачі при вступі на бажану спеціальність на майбутнє. Респонденти з 11-их класів (52,50%) покладаються на допомогу батьків, розглядають можливість вступу на інші, суміжні спеціальності й подальшої зміни обраного фаху засобами складання академічної різниці.

Середній рівень дослідження реалістичності вибору професії було виявлено в 35,00% учнів 9-их класів, 27,50% учнів 10-их класів та 15,00% учнів 11-их класів. При цьому старшокласники, що навчаються в 9-их класах, аналізують наявність у себе стрижневих професійних здібностей, учні 10-их класів - власні знання з профільних дисциплін, випускники шкіл - власну відповідність не лише окремим вимогам ЗВО, але й подальшої професійної діяльності.

Респонденти з *високим рівнем* реалізму в 9-их класах (22,50%) також аналізують відповідність обраного фаху своїм інтересам та здібностям, в 10-их класах (30,00%) замислюються над можливостями вступу на конкретні спеціальності у ЗВО, в 11-их класах (32,50%) здійснюють переоцінку можливостей подальшого працевлаштування. Однак на відміну від однолітків із помірними показниками досліджуваного утворення, їх уявлення характеризуються значно більшою глибиною та повнотою.

Порівняно з цими досліджуваними, *випускники міських шкіл* із *низьким рівнем* реалізму самовизначення (33,64%) також досить мало замислюються на власною придатністю до обраної професії. Досліджувані з *середнім рівнем* розвитку реалізму (60,91%) досить чітко розраховують свої можливості вступу на бажані спеціальності, прогнозують успішність подальшого професійного навчання. Але їх плани щодо подальшої кар'єри є надміру оптимістичні. Досліджувані вірять в те, що соціальні обставини складуться для них найбільш оптимально. Випускники міських шкіл з високим рівнем реалізму (5,45%) вже набули здатності чітко прогнозувати ті соціальні перешкоди, які можуть виникнути на різних етапах їх кар'єри та замислюються над тим, які життєві

ресурси та яким чином необхідно залучити для попередження або подолання цих перешкод.

Низький рівень незалежності професійного самовизначення від впливу значущих інших серед **старшокласників сільських шкіл** показали 37,50% учнів 9-их класів, як ще не набули ідентичності та не виробили власну життєву позицію, 42,50% юнаків і юнок із 10-их класів, які не здатні протистояти психологічному впливу батьків, 30,00% випускників, які не мають необхідних соціальних ресурсів (а саме, навчальних компетенцій за профільними дисциплінами для успішного складання ЗНО або власних коштів для навчання за контрактом) для реалізації автономного від соціального впливу самовизначення.

Середній рівень досліджуваного утворення було виявлено в 32,50% учнів 9-их класів, які прислуховуються до порад значущих інших, однак в найближчі роки прагнуть зробити власний вибір професії. Юнаки та юнки, що навчаються в 10-их (22,50%) та 11-их класах (42,50%) усвідомлюють вплив значущих інших, зокрема батьків, на власне професійне самовизначення. При цьому вони намагаються зробити компромісний вибір професії: віднайти таку галузь праці, яка дасть можливість певною мірою реалізувати власні здібності та професійні інтереси і водночас не розчарує батьків.

Високий рівень незалежності у виборі професії виявлено в 30,00% респондентів 9-их класів, які не слідують порадам інших людей, а аналізують успішні приклади автономного самовизначення однолітків та юнаків старшого віку. Учні, що навчаються в 10-их класах (35,00%), обирають професію, що відповідає їх схильностям та життєвим інтересам. Значущих інших - переконують в правильності власного вибору. Випускники сільських шкіл (27,50%) утворюють автономні, особистісно значущі плани власної професійної самореалізації. При цьому досліджувані планують подальшу роботу за фахом таким чином, щоб задовольнити і інтереси значущих інших (матеріально допомагати родині, працювати таким чином, щоб батьки могли пишатись сином/донькою тощо).

На відміну від них, серед **старшокласників, що навчаються в міських школах**, лише окремі досліджувані (5,45%) з *низьким рівнем* незалежності

професійного самовизначення не критично дослухаються до порад не стільки батьків, скільки однолітків. Мало зацікавлені в змісті своєї майбутньої професійної діяльності, вони планують продовжити професійне навчання «за компанію» з друзями для того, щоб продовжити важливі для них неформальні взаємини, мати можливість і далі спілкуватись з однолітками, не мати необхідності працювати ще декілька років. Майже третина респондентів із *середнім рівнем* досліджуваного утворення (28,18%) у виборі майбутньої професії аналізують власні інтереси та можливості. Водночас вони орієнтуються на життєві приклади соціально успішної самореалізації публічних людей, значущих інших. Показники незалежності самовизначення більшості респондентів є *високими* (66,36%). Ці досліджувані прагнуть до набуття повної соціальної незалежності від батьків. У виборі майбутньої професії вони орієнтуються на власні інтереси й потреби та досить мало зважають на думки та поради інших людей.

Аналіз результатів дослідження професійних настанов випускників сільських шкіл дав можливість констатувати, що в процесі професійного самовизначення більшість респондентів виявляють недостатню рішучість через сумніви в своїй конкурентоздатності при вступі до ЗВО. Така нерішучість спричинює розчарування старшокласників у собі та гальмує їх прагнення до професійної самоосвіти, а в подальшому може спричинювати переорієнтацію на інші, більш прості, ніж обрана, професії. Однак, порівняно з однолітками з міст, досліджувані з сільської місцевості обирають свою майбутню професію раціональніше, значно більш ретельно аналізують можливі перешкоди й труднощі на шляху власної професіоналізації. Водночас понад половина респондентів з сільських шкіл не досягають високого рівня реалістичності планування свого професійного майбутнього. Вони досить чітко уявляють власні перспективи вступу до ЗВО й професійного навчання, однак надто оптимістично уявляють подальші етапи розвитку своєї кар'єри. Старшокласники мало замислюються над труднощами професійного зростання в умовах ринку праці, що стрімко змінюється. Одержані результати вивчення реалістичності професійного

самовизначення досліджуваних, на нашу думку, обумовлюються ще й тим, що лише чверть з них продемонстрували яскраву незалежність професійного самовизначення. Схильність молодих людей у вирішенні життєво важливих питань покладатись на батьків та родичів старшого віку значною мірою гальмує розвиток у них здатності до об'єктивного прогнозування свого професійного майбутнього та пошуку особистісних ресурсів, необхідних для подолання життєвих труднощів.

2.5. Показники та рівні професійного самовизначення випускників сільських шкіл

Відповідно до поданої нами у підрозділі 1.3 моделі професійного самовизначення старшокласників, ми трактуємо це поняття як складноорганізовану систему взаємопов'язаних компонентів: когнітивного, емоційно-ціннісного та орієнтовно-поведінкового. Інтеграція цих складових сприяє становленню суб'єктного ставлення юнаків до свого вибору професії та подальшої професіоналізації, набуття ними професійної ідентичності. Відповідно, *критеріями* становлення професійного самовизначення особистості ранньої юності нами було визначено повноту знань про себе та про світ професій; ціннісне ставлення до вибору професії; проектування власного професійного майбутнього.

Першим критерієм у нашому дослідженні професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл було визначено *повноту уявлень респондентів про світ професій та власну відповідність їх вимогам до особистості майбутнього фахівця*. Становлення у юнаків професійних когніцій, що відображають зміст обраної професії та специфіку професійної діяльності спеціаліста, дають можливість їм усвідомити, якою мірою різні галузі людської праці відповідають наявним життєвим інтересам (Є.О. Клімов [99]), здійснити аналіз власних особистісних компетентностей і соціальних досягнень (В.М. Дружинін [62]) критеріям успішності професійної діяльності працівника за конкретним фахом (А.К. Маркова [140]). Це дає можливість юнакам пізнати

власне «Я-професійне» в теперішньому і майбутньому, спрогнозувати динаміку власних взаємин зі значущими іншими в процесі подальшого професіогенезу (А.В. Мудрик [153]). За таких умов здійснений особистістю професійний вибір набуває ознак суб'єктності (В.М. Дружинін [62]), автономності (С.Л. Рубінштейн [205]) та цілеспрямованим на реалізацію власних ціннісних (Б.Г. Ананьєв [5]) і смисложиттєвих орієнтацій (М.С. Пряжніков [196]). Відтак, розвиток особистісних смислів професійної самореалізації забезпечує активізацію професійних цінностей та самовизначення юнаків (Н.Ф. Шевченко [256]).

Крізь роботи ряду українських і зарубіжних вчених проходить думка про те, що в процесі самовизначення, зокрема професійного, людина самовизначає можливості, обмеження й засоби реалізації власних цінностей (М.Р. Гінзбург [45], Ю.Л. Єремкін [69], Н.С. Пряжніков [196], Ю.Є. Смірнова [212], З.Л. Становських [216]). Найбільш точною, на нашу думку, є наукова позиція Б.Г. Ананьєва, який розглядав цінності як особистісне ядро самовизначення й зазначав, що людина самовизначає себе, планує й організовує свою подальшу діяльність відносно своїх цінностей [5]. Тому другим критерієм професійного самовизначення респондентів нами було обрано *ціннісне ставлення старшокласників до вибору своєї майбутньої професії*. В юнацькому віці особистість переживає явище «боротьби мотивів», оскільки професійне самовизначення на різні галузі праці дає можливість задовольнити її потреби та здійснити бажання. Саме цінності, що стають найбільш сильним мотиваційним утворенням, вирішують процес цієї боротьби та дають можливість молодій людині здійснити свій професійний вибір (за О.І. Вітковською [38]). Активізація професійних цінностей протидіє згасанню інтересів старшокласників до обраної професії впродовж навчання у старшій школі та все більш чіткого прогнозування подальших професійних труднощів (Ю.Є. Смірнова [212]), запобігає прокрастинації та забезпечує готовність докладати власні зусилля для підвищення своїх фахових компетентностей та професійних здібностей.

Активізація смисложиттєвих і ціннісних орієнтацій юнаків у професійній діяльності інтенціює проектування ними подальшої кар'єри та власну діяльність у

теперішньому для її реалізації (О.М. Гріньова) [51]. Старшокласники проектують когніції власного «професійного Я» в особистісному світі, здійснюючи конструювання власних професійних цінностей та утворюючи більш конкретні професійні інтереси й мотиви (В.В. Белоусова [14], Л.І. Божович [24], О.М. Гріньова [51], Є.О. Клімов [99], А.В. Мудрик [153]). Процес подальшої трансляції цих особистісно-професійних утворень в площині соціального світу респондентів відображає планування ними свого професійного майбутнього, соціальних досягнень, а також тих внесків, які своєю працею вони здійснять у життя інших людей. Тому третім критерієм досліджуваного утворення було визначено *проектування юнаками свого професійного майбутнього*. Ми погоджуємось з науковою позицією В.М. Чернобровкіна [245] та В.А. Чернобровкіної [246], які зазначали, що не кожне прийняте життєве рішення людина реалізує в своїй життєдіяльності. Феномен життєвого рішення відображає емоційно позитивне ставлення особистості до реалізації своїх цінностей у життєдіяльності. Рішення, за Є.М. Калюжною [86], – це суб'єктивний процес і результат мотивованого пошуку, диференціації пріоритетів, аналізу альтернатив. Відповідно, прийняття рішення є поетапним процесом, який передбачає уточнення попереднього рішення, яке не є остаточним та потребує корекції в контексті зміни обставин і умов. Подальший життєвий вибір характеризується відповідальністю, мобілізацією життєвої активності людини й наявністю усвідомленої програми дій, точніше планування своїх дій. Тому ми погоджуємось з науковою позицією І.П. Тарасюка [218], згідно з якою, самовизначення юнаками свого професійного майбутнього конкретизується на рівні професійного планування та створення професійних намірів (прагнення і готовності долати труднощі для здійснення свого вибору). Конструювання старшокласниками сільських шкіл своїх професійних планів, за Ж.О. Леснянською [127], надає їх професійному вибору конкретності, сприяє підвищенню впевненості в собі й оптимізму щодо свого професійного майбутнього, а також підвищує реалістичність самовизначення, яке все більше ґрунтується на змістовних, а не формальних (матеріальних, престижних) аспектах обраного фаху. Становлення

професійних намірів старшокласників, згідно з науковою позицією З.Л. Становських, сприяє переживанню ними емоційної задоволеності своїм вибором, підвищенню стійкості професійної спрямованості [215]. Навіть ті випускники, які обрали професію під впливом значущих інших, здійснюючи автономне проектування траєкторії свого подальшого професійного шляху, все більше ставляться до вибору професії як до самостійного, дійсного власного. Це, в свою чергу, сприяє розвитку в них відповідальності за вибір професії, готовності приймати подальші соціальні обмеження власної самореалізації в умовах праці, долати життєві перешкоди.

На основі обраних критеріїв нами було визначено показники та рівні розвитку професійного самовизначення юнаків.

Основними показниками розвитку **когнітивного компонента професійного самовизначення** старшокласників нами було визначено повноту та реалістичність уявлень про різні професії, в тому числі - обрану; виявленість внутрішньої професійної мотивації, здатність до рефлексивного осмислення свого професійного «Я-образу» в соціальному світі, впевненість у власних можливостях реалізувати здійснений професійний вибір, чіткість та несуперечливість «Я-концепції».

Респонденти з *високим рівнем* розвитку досліджуваного утворення мають чіткі та реалістичні уявлення про різні професії, можливості й труднощі працевлаштування за ними в Україні. Аналізуючи власні уявлення, вони обирають пріоритетні для себе професії. Докладають значні зусилля для підвищення власної відповідності професійному ідеалу. Прагнуть повною мірою реалізувати свій потенціал в обраній професії. Переважає внутрішня мотивація професійного самовизначення та подальшого самоздійснення. Рефлексивно осмислюють своє ідеальне професійне майбутнє, можливості та труднощі його реалізації. Узгоджують власне теперішнє та ідеал професійного самоздійснення, ефективно планують своє професійне зростання. Досягають високої позитивної самооцінки, вірять в успішність власного професійного самоздійснення. Успішно

узгоджують нові уявлення про власне «Я-професійне» з іншими уявленнями про себе та самоствореннями.

Старшокласники з *середнім рівнем* становлення когнітивного компонента професійного самовизначення мають чіткі, хоча й досить вузькі уявлення про зміст і вимоги різних професій до особистості фахівця. Прагнуть реалізувати себе в «реальних» професіях, бути соціально захищеними фахівцями. Особистісно значущими є як внутрішні, так і зовнішні професійні мотиви. Здійснюють рефлексію свого професійного ідеалу. Аналізують можливості своєї ідеальної кар'єри для задоволення власних потреб та потреб значущих інших. Позитивно оцінюють власні компетентності за профільними навчальними дисциплінами для складання ЗНО, хоча і вважають себе менш конкурентоздатними, ніж випускники міських шкіл. Співставляють різні уявлення про себе та аналізують виявлені протиріччя.

До *низького рівня* розвитку когнітивної складової цього феномена було зараховано старшокласників, які необхідність у майбутньому працювати вважають неприємним соціальним обов'язком. Мало цікавляться змістом різних професій. Вибір своєї майбутньої професії здійснюють імпульсивно. Переважають зовнішні мотиви вибору майбутнього фаху. Здійснюють окремі спроби аналізу можливостей реалізації своїх професійних мрій у сучасному соціумі. Низько оцінюють перспективи своєї подальшої самореалізації в обраній професії. Не виявляють інтересу до самоаналізу професійного «Я-образу». Отже, і досить рідко співставляють його з іншими уявленнями про себе.

Відповідно до зазначених показників, усіх досліджуваних було зараховано до високого, середнього й низького рівнів розвитку досліджуваного утворення. Результати проведених підрахунків одержаних даних наведено на рис. 2.3.

Як видно з рис. 2.3, до *високого рівня* було зараховано **27,50% респондентів 9-их класів сільських шкіл**. Вони мають досить повні уявлення про зміст праці фахівців з різних професій, аналізують відповідність власних здібностей вимогам обраного фаху, прагнуть розвинути власні здібності до рівня професійного ідеала. Серед внутрішніх мотивів професійного самовизначення переважає позитивне

ставлення до праці в цілому й прагнення приносити користь іншим людям. Виявляють емоційну прихильність та інтерес до свого професійного майбутнього.

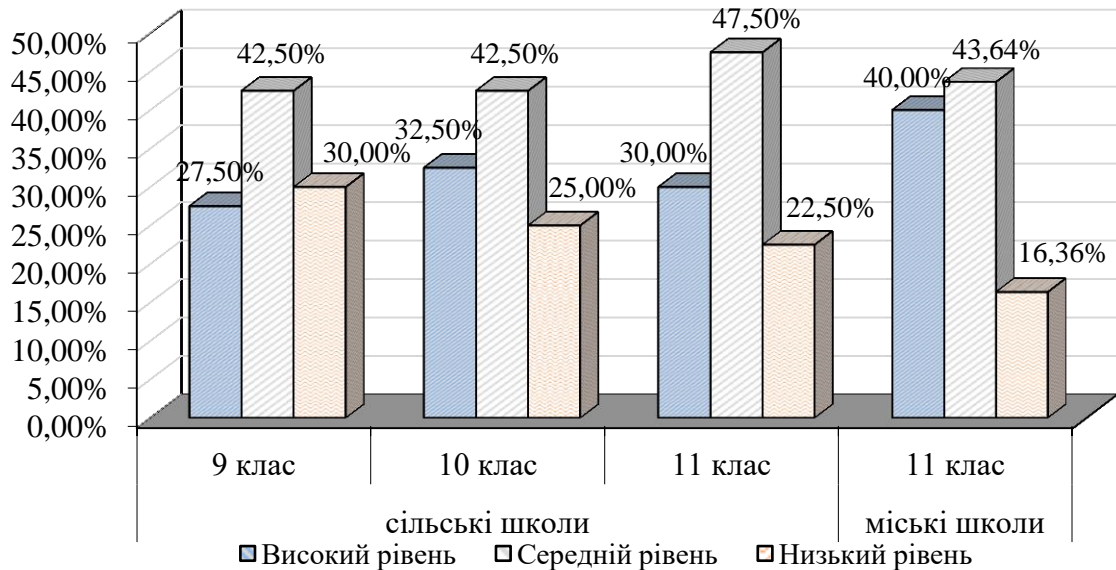

Рис. 2.3. Психологічні особливості становлення когнітивного компоненту професійного самовизначення старшокласників сільських та міських шкіл

Показники *середнього рівня* було виявлено в 42,50% досліджуваних. Вони мають чіткі й реалістичні, хоча й не досить повні уявлення про зміст праці фахівців з поширених у сільській місцевості професій. Замислюються над відповідністю найбільш розвинених в себе особистісних якостей професійному ідеалу, здійснюють ситуативні спроби підвищення своїх знань за профільними дисциплінами. У подальшій професійній діяльності прагнуть гідно й чесно працювати. В цілому позитивно ставляться до свого професійного майбутнього, хоча й усвідомлюють необхідність дотримання більш жорстких соціальних вимог до власної поведінки в подальшій професійній діяльності.

Низькому рівню відповідають результати 30,00% старшокласників, які мають фрагментарні, надміру ідеалізовані уявлення про зміст праці людини в окремих професіях. Відповідальність за здійснений вибір професії на себе не приймають. Негативно ставляться до необхідності працювати в майбутньому. Не здійснюють пошук засобів інтеграції уявлень про своє професійне майбутнє та самореалізацію в інтимно-особистісних, соціальних взаєминах.

Високі показники когнітивного компонента було виявлено в 32,50% *учнів 10-их класів сільських шкіл*, які аналізують вимоги різних професій до особистості фахівця та співставляють їх з власними здібностями. У подальшій роботі прагнуть розвинути власні здібності та досягти рівня професіоналізму. Високо оцінюють власні можливості вступу на бажані спеціальності ЗВО, що підсилює їх життєстійкість в умовах невизначеності на стадії оптації. Успішно узгоджують уявлення про самореалізацію в професійних та інших особистісно значущих взаєминах на різних етапах життєвої перспективи.

Середній рівень 42,50% досліджуваних виявляються в тому, що вони співставляють стрижневі вимоги обраного фаху з окремими особистісними якостями, наявними в себе. Втім, виявлені розбіжності намагаються ігнорувати. У власному образі професійного майбутнього орієнтуються на побудову матеріально успішної кар'єри. Позитивно ставляться до себе на основі самоаналізу власної успішності не лише у вивченні профільних навчальних дисциплін, але й у інших особистісно значущих взаєминах та видах життєдіяльності. Успішно узгоджують уявлення про власне «Я» в теперішньому. Втім, вони переживають протиріччя між уявленнями про себе в теперішньому та «Я-образом» в навчально-професійній діяльності в майбутньому, які ще не досягли чіткості.

Низькими є результати емпіричного дослідження 25,00% старшокласників. Ці респонденти виявляють лише незначні спроби співставлення професійно важливих для обраного фаху та наявних у себе особистісних якостей. Надають вкрай низьку самоцінність своїй подальшій навчально-професійній та професійній діяльності. Через нерозвиненість образу професійного майбутнього, власне «Я-професійне» з іншими складовими свого особистісного світу не узгоджують.

Серед *випускників сільських шкіл* високому рівню відповідають результати 30,00% досліджуваних, які вже визначили пріоритетну для себе професію й здійснюють цілеспрямований пошук інформації щодо її вимог до особистості фахівця; утворюють реалістичні плани організації свого професійного навчання в найближчому майбутньому; прагнуть своєю працею принести користь багатьом

людям; позитивно оцінюють власні можливості порівняно з абітурієнтами міських шкіл при вступі до ЗВО; успішно інтегрують наявні «Я-образи» у життєвій транспективі.

Середні показники було виявлено в 47,50% респондентів, які вже набули чітких уявлень про ті власні професійно важливі якості, які в них самих розвинені недостатньо, усвідомлюють необхідність подальшої роботи з їх активізації. Здійснюють окремі спроби для підвищення власних компетентностей за профільними навчальними дисциплінами, формування вольових якостей. Утворюють чіткі плани вступу до престижних ЗВО переважно в регіональних центрах України або м. Києві. У плануванні свого професійного майбутнього орієнтуються переважно на формальні аспекти професії - досягнення високого статусу, визнання й поваги інших людей. Засобами своєї праці прагнуть поліпшити життя значущих інших. Позитивно оцінюють власні можливості вступу до ЗВО на бажану або суміжні, більш прості спеціальності. Все більш чітко усвідомлюють протиріччя між необхідністю дотримуватись соціальних вимог у подальшій професійній діяльності та прагненням проявити своє «справжнє Я».

Низькому рівню розвитку відповідають результати 22,50% 11-ти класників, які враховують лише ті професійно важливі якості для обраного фаху, які у них вже наявні та не потребують значних зусиль для розвитку. У виборі подальшого професійного навчання переважає зовнішня мотивація: покладаються на думку батьків, друзів. Над власним професійним майбутнім замислюються досить мало, оскільки вже усвідомлюють нереалістичність своїх професійних мрій. Виявляють негативне емоційне ставлення до подальшого професійного навчання, оскільки ставляться до нього як до соціально нав'язаної необхідності.

У порівнянні з ними, *випускники міських шкіл з високим рівнем* розвитку досліджуваного утворення (40,00%) також проаналізували вимоги різних професій та наявні в себе здібності та інші особистісні ресурси. Вони орієнтуються переважно на декілька суміжних професій, в яких можуть повною мірою реалізувати себе. Докладають значні зусилля для підвищення власної

конкурентоздатності при вступі до ЗВО, залучають наявні соціальні ресурси. Успішно узгоджують планування своєї професійної підготовки та подальшої роботи за обраним фахом в найближчій та середній життєвій перспективі. Аналізують не лише наявні ресурси, але й соціальні обмеження для здійснення власних планів. Переважає внутрішня мотивація успішної самореалізації та самоздійснення, професійного зростання в такій сфері людської діяльності, що відповідає власним життєвим інтересам, принositиме задоволення. Прораховують альтернативні варіанти конструювання бажаної кар'єри. Успішно узгоджують власне прагнення до самовираження й соціальні вимоги до фахівця з обраної професії у все більш чіткому образі свого професійного майбутнього.

Середній рівень було виявлено у 43,64% старшокласників, що здійснили вибір майбутньої професії та виявляють високу впевненість у ньому. Втім, вони обирають пасивні методи саморозвитку для підвищення власної відповідності вимогам обраного фаху. Тільки частково узгоджують власні професійні плани в найближчій та середній перспективі. Орієнтуються переважно на престижні професії, досить прагматично враховують свої можливості до побудови кар'єри за різними варіантами подальшого працевлаштування. Позитивно оцінюють власні досягнення у вивченні профільних навчальних дисциплін, хоча і усвідомлюють, що наявних компетенцій може бути замало при вступі на бажану спеціальність у ЗВО. При цьому орієнтуються переважно не на відповідність обраному фаху, а на його можливості для реалізації своїх бажань.

Низькому рівню розвитку відповідають результати 16,36% респондентів, які мало цікавляться змістом обраної професії, оскільки їх вибір детермінований соціальними обставинами. Здійснюють лише окремі, імпульсивні спроби підвищення власних знань за профільними дисциплінами з метою самоствердження в теперішньому. У плануванні свого професійного майбутнього намагаються наслідувати приклади успішної кар'єри відомих українців та майже не замислюються над тим, які саме зусилля необхідно докласти та які ресурси залучити для подібних звершень. Серед зовнішніх мотивів професійного самовизначення переважає прагнення до фінансової та соціальної незалежності

від батьків, бажання заробляти конкретні суми грошей для придбання бажаних речей. Виявляють негативне ставлення до подальшої праці через незацікавленість в обраній професії.

Психологічні особливості становлення когнітивного компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл, а саме їх уявлень про зміст і вимоги обраної професії та власну відповідність цим вимогам, пріоритетні мотиви вибору професії, ставлення до своєї подальшої навчально-професійної й професійної діяльності, рефлексивне осмислення впливу власної професійної самореалізації на життя інших людей - все це значною мірою обумовлює специфіку розгортання емоційно-ціннісного компонента досліджуваного утворення в учнів сільських шкіл впродовж ранньої юності. *Показниками становлення цього компонента нами було визначено вияв альтруїстичних цінностей-цілей професійної діяльності та цінностей-засобів особистісної реалізації в професії, переважання внутрішніх цінностей у структурі ціннісного ставлення до своєї подальшої праці.*

До високого рівня розвитку *емоційно-ціннісного компонента* нами було зараховано досліджуваних, які надавали пріоритет цінностям-цілям саморозвитку й досягнення професіоналізму в обраній професії, сумлінної та відповідальної праці (групи цінностей-цілей «пізнання» та «праці»). Найбільш важливими особистісними ресурсами (цінностями-засобами) для реалізації визначених цінностей-цілей обрали саморозвиток своєї ініціативності, відповідальності, наполегливості, прагнень до оптимізації життя інших людей, саморозвиток аутентичності (групи цінностей-засобів «вольові», «моральні в ставленні до інших» та «моральні в ставленні до себе»). Пріоритетними цінностями своєї подальшої праці визначили цінності особистісної самореалізації та соціальної користі своєї праці, зокрема цінності власне корисності своєї праці, власне процесу своєї трудової діяльності, вдосконалення своїх професійних здібностей.

Середньому рівню розвитку цього утворення відповідають результати старшокласників з сільських шкіл, для яких високу особистісну значущість серед цінностей-цілей професійного самоздійснення мали як альтруїстичні цінності

пізнання обраної галузі праці й соціальної користі, так і цінності накопичення матеріальних благ, самоствердження в міжособистісній взаємодії (групи цінностей-цілей «матеріальні» та «спілкування»). У виборі цінностей-засобів досліджувані орієнтувались не лише на саморозвиток власних моральних і вольових якостей, але й на «ділові» цінності, а саме розвиток власної «підприємливості» у виборі подальшої роботи, удосконалення комунікативних вмінь для побудови подальших взаємин з «потрібними» для кар'єри людьми тощо. Ціннісне ставлення до своєї подальшої праці вони конкретизували в пошуку перспективної, високооплачуваної роботи, що водночас створить і належні можливості для творчого прояву власних професійних інтересів.

До низького рівня розвитку було зараховано респондентів, які орієнтувались переважно на матеріальні цінності свого професійного самоздійснення засобами розвитку вмінь ефективною комунікації та необхідних ділових якостей. Окрім цінностей власного збагачення й підвищення статусу, їх ціннісне ставлення до подальшої праці включало й прагнення до побутового комфорту, зокрема близькість роботи до місця проживання, можливість знайти легку роботу.

Результати проведеного аналізу кількісних даних та якісних показників наведено на рис. 2.4.

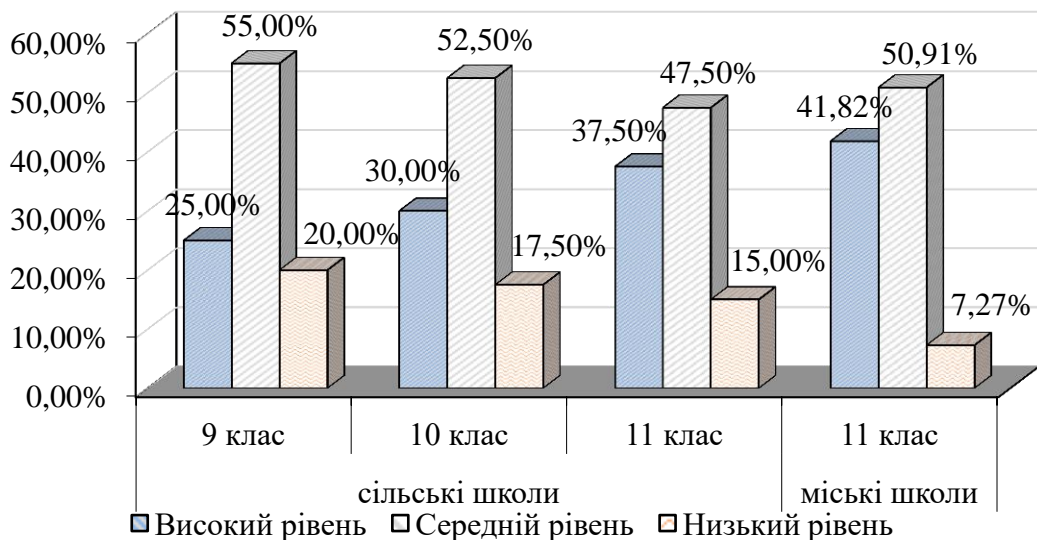

Рис. 2.4. Психологічні особливості становлення емоційно-ціннісного компоненту професійного самовизначення старшокласників сільських та міських шкіл

Як видно з рис. 2.4., серед учнів *сільських шкіл* 9-их класів *високий рівень* розвитку емоційно-ціннісного компонента професійного самовизначення 25,00% досліджуваних втілювались у їх сформованому ціннісному ставленні до людської праці та прагненні багато й сумлінно працювати в майбутньому. Цінностями-засобами для реалізації зазначених цілей вони обрали власну наполегливість та посидючість при вивченні навчальних дисциплін. У подальшій праці високо цінують можливість створювати продукцію, потрібну багатьом людям.

Середньому рівню розвитку відповідають результати 55,00% досліджуваних, які надавали цінність власній праці в майбутньому. Втім, вважали, що цінність людської праці визначається і тим, як оцінює цю працю суспільство - якою мірою фахівці з тієї чи іншої професії отримують славу та людську пошану, як оплачується їх праця. Для реалізації зазначених цінностей вони виявляють готовність більш уважно та наполегливо навчатись. У подальшій професійній діяльності прагнуть вдячності від суспільства та пошани від людей.

Низький рівень було виявлено в 20,00% респондентів, які надають незначну особистісну цінність можливостям спілкування з новими цікавими людьми в своїй подальшій професійній діяльності. Цінностями-засобами для здобуття необхідної освіти для них виступають переважно соціальні (матеріальні ресурси батьків для вступу на контрактну форму навчання). У майбутньому високо цінують «романтику», незвичайність бажаних професій, можливість привернути до себе увагу інших.

Серед *учнів 10-их класів високому рівню* відповідають результати 30,00% юнаків та юнок. Вони усвідомлюють суспільну цінність своєї подальшої праці та прагнуть підвищувати свою кваліфікацію для того, щоб їх праця приносила якомога більшу соціальну користь. Виявляють готовність до саморозвитку відповідальності й цілеспрямованості в самостійному підвищенні необхідних навчальних знань і вмінь для успішного складання ЗНО. У своєму професійному майбутньому прагнуть переживати задоволення від праці, яка їм подобається та створити нові продукти, що поліпшать життя багатьох людей.

До *середнього рівня* було зараховано 52,50% десятикласників, які високо оцінювали значущість тих зусиль, які вони планують докладати в процесі професійної підготовки та подальшому підвищенні своєї кваліфікації. Цінність високої заробітної платні, на їх думку, визначається тим, що дає можливість бути соціально захищеними, не турбуватись через власну бідність в майбутньому. В теперішньому досліджувані самостійно продовжують вибірково підвищувати рівень власних навчальних знань за найбільш складними для них навчальними темами. У своїй праці прагнуть реалізувати власні творчі здібності та досягти матеріальної стабільності.

Низький рівень розвитку було виявлено в 17,50% старшокласників. Вони вважають, що подальша праця підвищить їх соціальний статус, сприятиме тому, що значущі інші будуть більше їх поважати. Респоненти усвідомлюють цінність одержання бажаної освіти, виявляють незначне прагнення підвищити власні знання за профільними дисциплінами. У подальшій праці орієнтуються на фізично легку роботу поряд з місцем проживання.

У 37,50% *випускників сільських шкіл* було виявлено *високі показники*. Вони прагнули до саморозвитку власних професійно важливих якостей вже в теперішньому для того, щоб підвищити ефективність власної праці в майбутньому. Високу особистісну значущість вони надавали і можливості вивчати найновіші професійні практики для створення власних соціально значущих продуктів у своїй подальшій праці. Глибоко усвідомлювали високу значущість саморозвитку професійно важливих якостей для досягнення професіоналізму в майбутньому та докладали певні зусилля для цього. У професійному майбутньому високо цінують можливість самостійно приймати рішення та реалізовувати їх для того, щоб ефективно допомагати іншим людям.

Середній рівень було виявлено в 47,50% респондентів. Вони прагнуть обрати професію, яка відповідає власним професійним інтересам. Втім, досить легко переорієнтовуються на інші суміжні з обраним фахом професії, робота за якими оплачується вище. Виробляють ціннісне ставлення до гнучкості власного вибору професії, виробляють альтернативні професійні плани та високо цінують

свою подальшу професійну освіту як можливість утворювати подальшу кар'єру за різними професіями. У професійному майбутньому прагнуть матеріально забезпечити власні сім'ї, набути нового досвіду пізнання соціального світу й розвинути свої професійні здібності.

Низькому рівню розвитку відповідають результати 15,00% випускників сільської школи. У своїй професійній діяльності вони цінують можливість розширити свій світогляд та заробляти гроші на власні задоволення. Надають незначну цінність подальшій професійній діяльності як можливості розширити власний життєвий досвід, пережити нові емоційні враження. Свою подальшу працю розглядають як можливість подорожувати, спілкуватись з цікавими людьми.

На відміну від старшокласників із сільської місцевості, у 41,82% **випускників міських шкіл** високі показники розвитку досліджуваного утворення виявляються в тому, що вони надавали високу особистісну значущість реалізувати свої здібності в подальшій професійній діяльності. На відміну від респондентів з сільських шкіл, ці респонденти виявляли зазначене прагнення не стільки в ціннісному ставленні до соціальної користі своєї подальшої праці, скільки в прагненні реалізувати свої творчі здібності, створити нові незвичайні продукти праці. Цінностями-засобами для них виступають особистісні ресурси. На відміну від однолітків із сільських шкіл, вони не стільки орієнтуються на виконання соціальних завдань (розвиток наполегливості й цілеспрямованості при підготовці до ЗНО), скільки прагнуть розвивати власну ініціативність, креативність для того, щоб самостійно конструювати траєкторію подальшої професіоналізації. У професійному майбутньому прагнуть здійснити значні професійні звершення, відкриття як на благо інших, так і з метою самоствердження.

Респонденти з *середніми показниками* (50,91%) виявляли яскраве ціннісне ставлення до можливостей накопичення матеріальних статків для придбання коштовних речей, подорожей у майбутньому. Високу особистісну значущість мають для них і можливості самопрезентації в соціумі, набуття популярності

інтернет-джерелах засобами обраної професії. Пріоритетними цінностями-засобами для реалізації цих цілей для них є саморозвиток власної індивідуальності, готовності гнучко реагувати на зміни ринку праці для того, щоб успішно вибудувати свою кар'єру. В подальшій праці прагнуть переважно до задоволення власних потреб. Однак виявляють готовність сумлінно виконувати професійні обов'язки.

Низькому рівню відповідають результати 7,27% старшокласників, які цінність своєї подальшої професійної діяльності вбачали в можливості впорядкувати свій час та позбавитись від нудьги. Найбільш важливими цінностями-засобами вони обрали саморозвиток власних комунікативних компетентностей, а також умінь ефективною соціальною самопрезентації. У подальшій роботі цінують можливість не працювати фізично, мати вільний час.

Становлення професійних когніцій та емоційно-ціннісного ставлення старшокласників до власного вибору професії обумовлює специфіку конструювання ними своїх професійних планів. *Показниками* розвитку **орієнтовно-поведінкового компонента** професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл нами було визначено узгодженість планування навчально-професійної та подальшої професійної діяльності й готовність до реалізації свого професійного вибору.

Високому рівню розвитку орієнтовно-поведінкового компонента відповідають результати старшокласників, які утворювали логічно послідовні та узгоджені плани професійного самоздійснення в життєвій перспективі. Основною метою їх професійної підготовки було формування необхідних компетенцій для якісної праці. Виявляли раціоналізм та незалежність від зовнішнього впливу у виборі майбутнього фаху та готовність відстоювати власний вибір всупереч соціальним труднощам, утворювали реалістичні плани фахової підготовки та професійного зростання.

До *середнього рівня* розвитку досліджуваного утворення було зараховано респондентів, які конструювали чіткі плани власної професійної підготовки. Однак лише частково узгоджували їх з декількома альтернативними варіантами

подальшої кар'єри. У подальшому професійному навчанні прагнуть особистісного саморозвитку та набуття необхідних життєвих ресурсів для успішного працевлаштування. Конструювали конкретні плани свого професійного самоздійснення. Втім, вони були сконструйовані як компромісні життєві рішення, що поєднують власні життєві інтереси й вплив значущих інших. Виявляли готовність долати незначні труднощі для конструювання успішної кар'єри.

Низький рівень розвитку цього феномена було виявлено в старшокласників, які утворювали лише окремі уявлення про можливі варіанти працевлаштування після завершення професійної освіти. Під час професійної підготовки прагнуть набутти нового позитивного досвіду соціальної взаємодії. Їх уявлення про свою подальшу роботу за обраним фахом детерміновані переважно зовнішніми чинниками та є мало реалістичними.

Кількісні показники становлення орієнтовно-поведінкового компонента професійного самовизначення старшокласників презентовано на рис. 2.5.

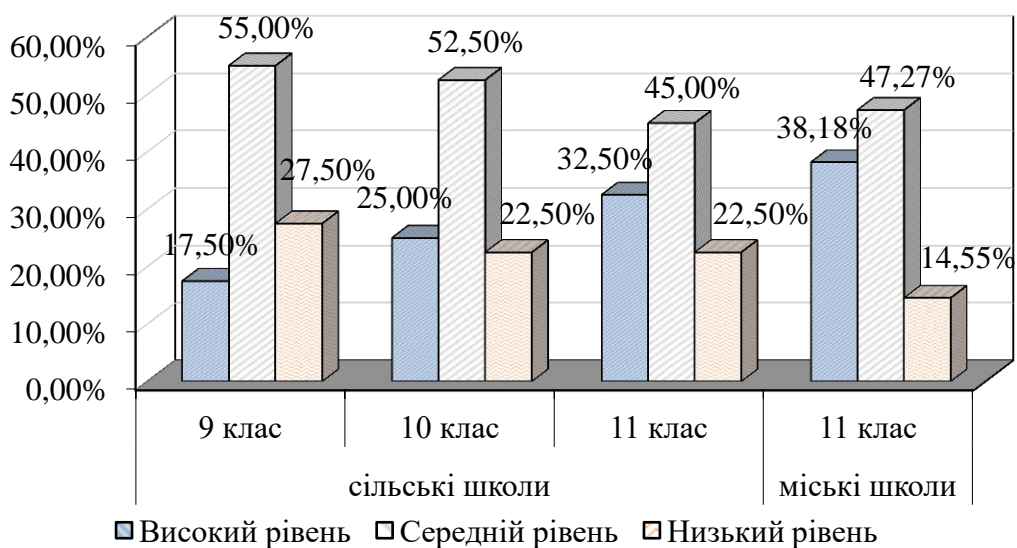

Рис. 2.5. Психологічні особливості становлення орієнтовно-поведінкового компонента професійного самовизначення старшокласників сільських та міських шкіл

Високому рівню розвитку досліджуваного утворення відповідають результати 17,50% *учнів 9-их класів сільських шкіл*, які узгоджують плани зі вступу на конкретну спеціальність у ЗВО та подальше працевлаштування. Виявляють обґрунтоване та стійке прагнення працювати за обраним фахом,

рішучість у конструюванні своїх професійних цілей і планів, готовність приймати на себе відповідальність за їх здійснення.

До *середнього рівня* було зараховано 55,00% респондентів. Вони утворюють конкретні плани власного професійного навчання та в подальшому планують працювати в обраній галузі праці. Виявляють впевненість у незмінності здійсненого вибору. Однак сам вибір значною мірою детермінується впливом зовнішніх мотивів.

Низькому рівню відповідають результати 27,50% досліджуваних. Ці респонденти планують своє майбутнє лише на найближчі роки професійного навчання. Їх уявлення про власне професійне майбутнє сформовані на рівні професійних мрій та ще не є реалістичними.

Серед *учнів 10-их класів високі показники* було виявлено в 25,00% старшокласників. Вони утворюють плани професійного самоздійснення не лише в найближчій, але й в середній життєвій перспективі та узгожують їх. Школярі аналізують можливі соціальні перешкоди здійснення своїх планів. Тому ці плани стають все більш реалістичними.

Помірні показники було виявлено в 52,50% десятикласників, які планують окремі віхи здійснення своєї кар'єри в соціальному світі, хоча і мало замислюються над необхідними для цього життєвими ресурсами. Тому їх плани є надміру оптимістичними. Виявляють прагнення протистояти соціальному впливу для здійснення своїх планів.

До *низького рівня* було зараховано 22,50% респондентів. Вони вже набувають здатності усвідомлювати власні вимоги до умов майбутньої праці. Професійний вибір ще не набуває стійкості: досліджувані виявляють інтерес в декількох напрямках професійної підготовки та досить імпульсивно утворюють невинуватно оптимістичні уявлення щодо подальшого працевлаштування.

Кількість випускників сільських шкіл з *високим рівнем* складає 32,50%. Вони конструюють плани не лише з професійного самоздійснення в соціальному світі, але й аналізують наявні й необхідні для цього ресурси. Обмірковують власні можливості залучення додаткових ресурсів для здійснення планів. Переживають

потребу в узгодженні свого професійного вибору зі значущими іншими. Виявляють рішучість у відстоюванні свого професійного вибору й водночас раціонально аналізують власні можливості протистояти соціальному тиску.

Середній рівень в 45,00% старшокласників виявляються в тому, що вони вже реалістично й раціонально аналізують наявні соціальні можливості для здійснення своїх планів. За необхідності - спрощують свої професійні плани, оскільки їх рішучість у відстоюванні проекту своєї подальшої кар'єри ще не стає стійкою.

До *низького рівня* розвитку було зараховано 22,50% респондентів, які усвідомлюють тільки окремі соціальні обмеження власної професійної самореалізації. Втім, переважно ще не набувають готовності протистояти несприятливим соціальним впливам для здійснення власних планів і надміру оптимістично відкладають вирішення протиріччя між бажаним і найбільш ймовірним сценарієм професійного майбутнього на подальші роки життя.

Серед *випускників міських шкіл* високі показники було виявлено в 38,18% респондентів. Вони чітко уявляють основні етапи розгортання бажаної кар'єри в найближчій і середній життєвій перспективі. Вже замислюються над можливостями самостійної роботи з підвищення своїх професійних компетенцій у найближчі роки. Виявляють рішучість у відстоюванні свого професійного вибору всупереч соціальному тиску. При цьому, порівняно з випускниками сільської школи, мало здійснюють рефлексію свого професійного вибору на життя значущих інших.

Помірними є показники 47,27% старшокласників. Ці досліджувані, як і їх однолітки з сільської місцевості, утворюють чіткі й реалістичні плани професійного самоздійснення. Усвідомлення ймовірних соціальних перешкод для здійснення цих планів спонукає їх не до спрощення, а до утворення додаткових, «запасних планів». Ці додаткові плани потребують більших витрат особистісних і соціальних ресурсів. Але їх реалізація наближує школярів до досягнення своїх професійних цілей. Втім, зазначені додаткові плани ще є не досить обміркованими й реалістичними.

Кількість випускників з *низьким рівнем* складає 14,55%. Вони утворюють окремі плани про подальшу роботу за обраним фахом. Їх плани працевлаштування, на відміну від старшокласників сільських шкіл, є цілком реалістичними, хоча і не відповідають їх життєвим інтересам та потребам. Ці досліджувані вже усвідомлюють необхідність реконструювати свої професійні плани та виробити інший варіант професійного самоздійснення, який сприятиме переживанню ними задоволеності обраною професією.

За результатами аналізу кількісних даних та якісних показників розвитку структурних компонентів професійного самовизначення випускників сільських шкіл за визначеними критеріями нами було здійснено кількісний розподіл старшокласників за рівнями розвитку досліджуваного утворення в цілому.

Високий рівень розвитку професійного самовизначення серед учнів *сільських шкіл* 9-их класів складає 23,33%, 10-класників – 29,17%, випускників – 33,33%, які вже визначили пріоритетну для себе професію, аналізують вимоги різних професій до особистості фахівця та співставляють їх з власними здібностями; виявляють емоційну прихильність та інтерес до свого професійного майбутнього, мають обґрунтоване та стійке прагнення працювати за обраним фахом, рішучість у конструюванні своїх професійних цілей і планів, готовність приймати на себе відповідальність за їх здійснення (рис. 2.6.).

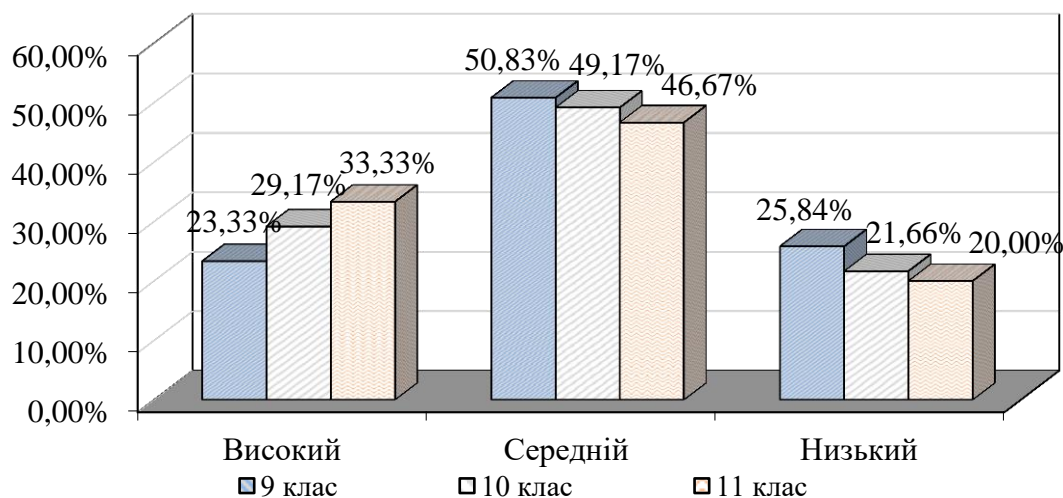

Рис. 2.6. Кількісні показники розподілу старшокласників сільських шкіл за рівнями професійного самовизначення

Середньому рівню розвитку професійного самовизначення 9-их класів (50,83%), 10-класників (49,17%), випускників (46,67%) *сільських шкіл* мають чіткі й реалістичні, хоча й не досить повні уявлення про зміст праці фахівців із поширених у сільській місцевості професій, замислюються над відповідністю найбільш розвинених в себе особистісних якостей професійному ідеалу, здійснюють окремі спроби для підвищення власних компетентностей за профільними навчальними дисциплінами, формування вольових якостей, частково узгоджують власні професійні плани в найближчій та середній перспективі, орієнтуються переважно на престижні професії, досить прагматично враховують свої можливості до побудови кар'єри за різними варіантами подальшого працевлаштування, в реалізації зазначених цінностей вони виявляють готовність більш уважно та наполегливо навчатись, в професійному майбутньому прагнуть розвинути свої професійні здібності. В подальшій праці прагнуть переважно до задоволення власних потреб, виявляють готовність сумлінно виконувати професійні обов'язки.

Низький рівень виявлено в 25,84% дев'ятикласників, 21,66% десятикласників, 20,00% одинадцятикласників *сільських шкіл*, які характеризуються слабкою зацікавленістю змістом різних професій, вибір своєї майбутньої професії здійснюють імпульсивно. Мають фрагментарні, надміру ідеалізовані уявлення про зміст праці людини в окремих професіях. Над власним професійним майбутнім замислюються досить мало, виявляють негативне емоційне ставлення до подальшого професійного навчання й подальшої праці через незацікавленість в обраній професії.

Узагальнення якісних показників розвитку всіх компонентів професійного самовизначення випускників сільських шкіл представлено у таблиці 2.14.

Таблиця 2.14

**Рівні та показники професійного самовизначення випускників
сільських шкіл**

Рівні	Показники	
Високий	Когнітивний компонент	Мають чіткі та реалістичні уявлення про різні професії, обирають пріоритетні для себе види діяльності, ідентифікують уявлення про власні здібності з вимогами обраного фаху, рефлексивно аналізують своє ідеальне професійне майбутнє та труднощі його реалізації, в цілому здійснюють автономний вибір професії (приймають рішення автономно);
	Емоційно-ціннісний компонент	переважає внутрішня мотивація професійного самовизначення, позитивне емоційне ставлення до вибору професії, ціннісні орієнтації спрямовані на саморозвиток й можливість своєю працею принести іншим людям якомога більше користі;
	Орієнтовно-поведінковий компонент	успішно узгоджують власні плани у життєвій перспективі, готові прийняти на себе відповідальність за їх здійснення, ефективно планують своє професійне зростання.
Середній	Когнітивний компонент	Мають чіткі, хоча й вузчі уявлення про зміст і вимоги різних професій до особистості фахівця, співставляють їх, проте не досить глибоко осмислюють виділені протиріччя прагнуть бути соціально захищеними спеціалістами, реалізувати себе в «реальних» професіях, рефлексують особистісно значущі події найближчого майбутнього та можливості своєї ідеальної кар'єри для задоволення потреб найближчих людей і власних, усвідомлюють вплив на вибір фаху, приймають рішення протистояти йому або шукати компроміс;
	Емоційно-ціннісний компонент	особистісно значущими є як внутрішні, так і зовнішні професійні мотиви, позитивні емоційні переживання щодо вибору професії поєднуються з тривогою через деяку невпевненість у власних здібностях, у подальшій праці хочуть реалізувати цінності саморозвитку та підвищити власний матеріальний статус;
	Орієнтовно-поведінковий компонент	узгоджують плани професійного навчання з уявленнями про подальшу професійну діяльність, виявляють готовність докладати зусилля для подолання можливих перешкод у працевлаштуванні на бажану посаду.

Рівні	Показники	
Низький	Когнітивний компонент	Мало цікавляться змістом різних професій, мають окремі рефлексивні уявлення про власні здібності й вимоги щодо обраної професії, здійснюють лише окремі спроби з їх співставлення, вибір своєї майбутньої діяльності здійснюють імпульсивно, переважно під впливом значущих людей та інших соціальних чинників;
	Емоційно-ціннісний компонент	переважають зовнішні мотиви вибору майбутнього фаху, через меншу зацікавленість професійним майбутнім власне ситуація вибору викликає негативне ставлення, бажання відтермінувати прийняття остаточного рішення, ціннісні орієнтації спрямовані на придбання коштовних речей і комфортне життя;
	Орієнтовно-поведінковий компонент	утворюють лише окремі уявлення про можливі варіанти працевлаштування після завершення професійної освіти й вкрай мало аналізують можливі соціальні труднощі та способи їх подолання.

Проаналізувавши кількісні та якісні показники розвитку професійного самовизначення випускників сільських та міських шкіл за визначеними критеріями нами здійснено кількісний розподіл старшокласників за рівнями розвитку досліджуваного утворення в цілому (рис. 2.7.).

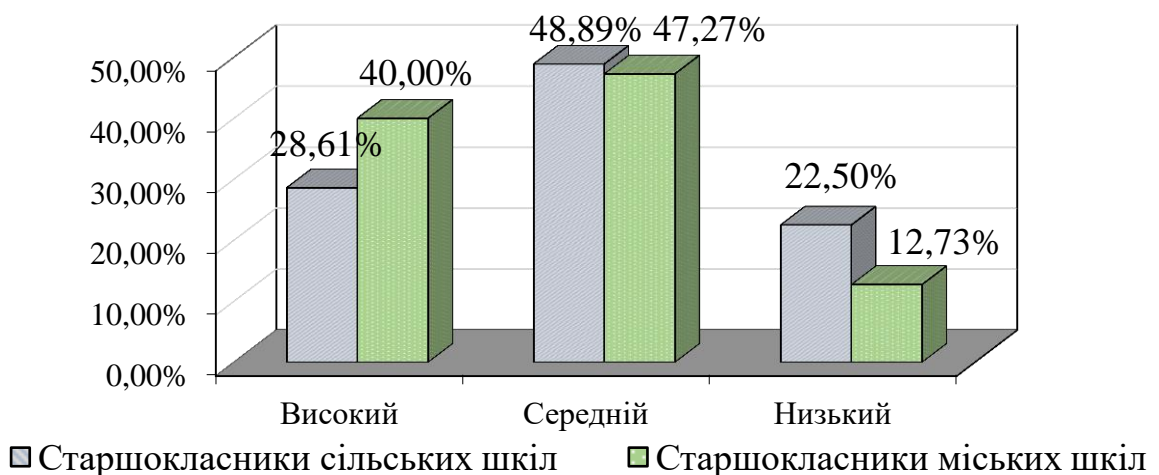

Рис. 2.7. Кількісні показники рівнів професійного самовизначення старшокласників сільських і міських шкіл

Як видно з рис. 2.7., високому рівню професійного самовизначення респондентів із сільської школи відповідають результати 28,61% старшокласників, які обирають майбутню професію засобами самоаналізу власних здібностей, інтересів та наявних життєвих ресурсів. Виявляють готовність відстоювати власний вибір на протигагу соціальним впливам.

Рефлексивно осмислюють власний вибір професії в теперішньому й майбутньому, успішно узгоджують уявлення про себе в обраній професії з іншими складовими «Я-концепції». У їх ціннісних ставленнях переважає спрямованість на пізнання провідних світових практик в обраній професії, щоб принести іншим людям якомога більше користі своєю працею. Успішно узгоджують власні життєві плани у життєвій перспективі, аналізують ймовірні соціальні ресурси й перешкоди для реалізації власних планів та приймають на себе відповідальність за їх здійснення.

Середній рівень виявлено в 48,89% старшокласників сільських шкіл, які мають чіткі, хоча й досить вузькі уявлення про зміст і вимоги обраної професії до себе та прагнуть реалізувати себе в ній. Виявляють готовність протистояти незначним соціальним впливам для ствердження власного вибору. У процесі конструювання свого «Я-образу» усвідомлюють наявні суперечливості між ним і іншими уявленнями про себе. У своїй професійній діяльності прагнуть реалізувати цінності саморозвитку, пізнання нового й розширення свого світогляду, а також підвищення своєї матеріальної успішності й статусу. Узгоджують власні плани професійного навчання й подальшого працевлаштування. Виявляють готовність докладати зусилля для подолання можливих соціальних перешкод.

Низькими є показники 22,50% досліджуваних із сільських шкіл. Вони здійснюють вибір професії переважно під впливом значущих інших та інших соціальних впливів на рівні не виправдано оптимістичних життєвих сподівань. Утворюють окремі уявлення переважно про формальні аспекти своєї подальшої професіоналізації. Через незацікавленість у власному професійному самовизначенні не порівнюють уявлення про власне «Я-професійне» з іншими складовими «Я-концепції». Цінності професійного самоздійснення в них розвинені мало. У подальшій праці прагнуть набути нового позитивного життєвого досвіду, соціальної незалежності від батьків. Утворюють окремі, не виправдано оптимістичні уявлення про свою подальшу працю. У плануванні професійного майбутнього ще не аналізують можливі соціальні труднощі, не замислюються над власними діями з подолання цих труднощів.

В цілому, порівняно з досліджуваними сільської місцевості, *випускники міських шкіл* за *показниками розвитку когнітивного компонента* більш варіативно обирали декілька суміжних напрямів професійної підготовки для конструювання в подальшому бажаної кар'єри. Виявляли більшу наполегливість та безкомпромісність щодо відстоювання власного вибору всупереч впливу значущих дорослих. Більше здійснювали самоаналіз відповідності власних уявлень про свою подальшу професійну діяльність іншим уявленням про своє особистісне зростання в майбутньому. Якщо випускники сільських шкіл більше цінують соціальну користь обраної професії, то міські старшокласники у своїй професійній діяльності більше прагнуть проявити себе й зробити кар'єру. Водночас за *показниками розвитку емоційно-ціннісного компонента* вони більше, ніж респонденти з сільської місцевості, цінують можливості професійного саморозвитку й досягнення професіоналізму. У їх ціннісних ставленнях, на відміну від однолітків з сіл, значно більш розвинене прагнення до творчого конструювання свого професійного майбутнього, що відрізняється від стереотипів професійного успіху в обраній професії. Так, респонденти прагнуть створювати нові, якісніші ніж наявні продукти своєї подальшої праці. Засобами професійного саморозвитку хочуть утворити власний стиль професійної діяльності. У подальшій праці, за *показниками розвитку орієнтовно-поведінкового компонента*, вони вищу цінність надають креативності, пізнанню нового, професійному зростанню. Більш реалістично планують своє професійне майбутнє та більше замислюються над тими додатковими життєвими ресурсами, які необхідно залучити для реалізації власних професійних цілей.

Врахувавши й узагальнивши наукові позиції дослідників проблеми професійного самовизначення та проаналізувавши результати власного емпіричного дослідження, ми прийшли до висновку, що *професійне самовизначення випускників сільських шкіл* являє собою процес відрефлексування власних здібностей у відповідності з вимогами майбутньої професії, її вибір в залежності від ціннісного ставлення до неї та утвердження власного «Я» засобом

реалізації в перспективі своїх професійних планів для підтримання як власного благополуччя, так і близьких людей.

Для здійснення математико–статистичних розрахунків достовірності кореляцій у становленні досліджуваних складових професійного самовизначення випускників сільських шкіл нами було використано пакет програмованих засобів Statistical Package for the Social Sciences (SPSS-17.0). Результати дослідження рівномірності одержаних кількісних даних (за показниками skewness і kurtosis) не виходять за межі норми (від -1 до +1). Результати відповідного математико-статистичного аналізу відображено в Додатку В1. Тому для виявлення інтеркореляційних зв'язків між поінформованістю досліджуваних про зміст обраного фаху, їх рефлексивності, самооцінки, ясності «Я-концепції», ціннісного ставлення до власного професійного вибору та професійної готовності до його реалізації нами було використано параметричний коефіцієнт Пірсона (Додаток В2). Результати виявлених кореляцій на рівні достатньої ($p \leq 0,05$, у таблиці - *) та високої ($p \leq 0,01$, у таблиці - **) достовірності презентовано в таблиці 2.15.

Таблиця 2.15

Результати дослідження інтеркореляційних зв'язків між складовими професійного самовизначення випускників сільських шкіл

n=120

Показники	Показники					
	Професійна обізнаність	Рефлексія	Само-оцінка	Ясність «Я-концепції»	Ціннісне ставлення до свого професійного вибору	Професійна готовність
Професійна обізнаність	1	0,718**	0,756**	0,915**	0,921**	0,855**
Рефлексія	0,718**	1	0,720**	0,788**	0,664**	0,718**
Самооцінка	0,756**	0,720**	1	0,781**	0,744**	0,772**
Ясність «Я-концепції»	0,915**	0,788**	0,781**	1	0,841**	0,884**
Ціннісне ставлення до свого професійного вибору	0,921**	0,664**	0,744**	0,841**	1	0,912**
Професійна готовність	0,855**	0,718**	0,772**	0,884**	0,912**	1

Результати математико-статистичного аналізу інтеркореляційних зв'язків між усіма досліджуваними складовими професійного самовизначення

старшокласників сільських шкіл підтвердили їх високу статистичну значущість ($p \leq 0,01$). При цьому найбільш тісними є взаємозв'язки професійної обізнаності старшокласників з їх ціннісним ставленням до свого професійного вибору ($r \approx 0,921$, $p \leq 0,01$) та ясністю «Я-концепції» ($r \approx 0,915$, $p \leq 0,01$). Таким чином, чим більш повних та реалістичних знань досліджувані набувають про обрану професію, тим більш успішно вони здійснюють ідентифікацію власного «Я» з нею, виробляють позитивне емоційне ставлення «Я-образу в професії» та надають йому значної особистісної цінності. При цьому професійний «Я-образ» досліджуваних стає все більш чітким та усвідомлюваним, а отже - випускники більш легко вибудовують нові уявлення про себе в подальшій навчально-професійній та професійній діяльності в структуру «Я-концепції».

Конструювання респондентами чітких професійних уявлень сприяє і виробленню ними планів подальшого професійного самоздійснення ($r \approx 0,855$, $p \leq 0,01$). А конкретизація ними свого професійного майбутнього та рефлексивне осмислення соціальної значущості своєї подальшої праці ($r \approx 0,718$, $p \leq 0,01$), в свою чергу, сприяє підвищенню самоцінності ($r \approx 0,756$, $p \leq 0,01$).

Здатність респондентів до рефлексивного осмислення впливу своєї подальшої праці на життя інших людей (як значущих, так і незнайомих), а також прогнозування ними зміни ставлень референтних осіб до себе в процесі професіоналізації сприяє підвищенню адекватності самооцінки ($r \approx 0,720$, $p \leq 0,01$) та, як наслідок, зростанню ясності «Я-концепції» ($r \approx 0,788$, $p \leq 0,01$).

Між показниками розвитку ціннісного ставлення випускників до свого рефлексивного вибору та їх рефлексією також виявлено позитивний достовірний взаємозв'язок ($r \approx 0,664$, $p \leq 0,01$). Хоча більш тісно зазначене ціннісне ставлення пов'язано з їх самооцінкою ($r \approx 0,744$, $p \leq 0,01$) та ясністю «Я-концепції» ($r \approx 0,841$, $p \leq 0,01$). На нашу думку, в ранній юності узгодженість уявлень респондентів про своє професійне зростання з уявленнями про власну самореалізацію в інших, не менш важливих аспектах життєвого простору (інтимно-особистісному, соціальному) значною мірою визначає ту особистісну значущість, яку вони надають своєму професійному вибору.

Становлення професійної готовності досліджуваних, точніше, чіткості, реалістичності й обміркованості їх планів з конструювання власної кар'єри тісно пов'язано з їх ціннісним ставленням до обраного фаху ($r \approx 0,884$, $p \leq 0,01$). Чим більше досліджувані переживають емоційну прихильність та особистісну значущість обраного фаху, тим більше власного часу й зусиль вони приділяють цілеспрямованому плануванню свого професійного майбутнього. Ясність «Я-концепції» респондентів також дуже тісно пов'язана зі становленням їх професійної готовності ($r \approx 0,912$, $p \leq 0,01$). У процесі емпіричного дослідження старшокласники з сільських шкіл дуже категорично зазначали, що оберуть тільки таку роботу, яка створить усі необхідні умови для того, щоб вони могли матеріально забезпечувати та піклуватись про своїх родичів. Вважаємо, що виявлена кореляція виявляється в тісно взаємопов'язаному становленні уявлень молодих людей про подальшу самореалізацію в професійній та сімейних складових їх життєвого світу.

У цілому, в процесі констатувального експерименту нами було виявлені наступні *особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл*: вони обирають професію менш варіативно, орієнтуючись на вибір традиційних професій, уявлення про які у них досить чіткі та повні; майже не вибирають сільськогосподарські професії, оскільки розчаровані обезцінюванням праці людей на селі; орієнтуються переважно на контрактну форму навчання, оскільки вважають себе менш конкурентоздатними порівняно з міськими випускниками; планують здобути освіту за «реальними» спеціальностями, на які легко вступити та в подальшому знайти роботу; виявляють меншу наполегливість і меншу безкомпромісність щодо відстоювання власного вибору всупереч впливу значущих дорослих; більше переживають відповідальність за свій вибір та бояться осуду з боку значущих інших у випадку невдачі при вступі у ЗВО; в подальшому орієнтуються виключно на високооплачувану роботу, яка дасть можливість уникнути бідності та переїхати з сільської місцевості в місто; вибір майбутньої професії ґрунтується переважно на альтруїстичній мотивації та визначається, насамперед, сімейними цінностями; у подальшій праці низьку

цінність надають можливостям творчої самореалізації та професійному саморозвитку; створюють чіткі уявлення про ідеальне професійне майбутнє, але в них не досить розвинена здатність до деталізованого планування свого майбутнього в часі й готовність протистояти значним життєвим труднощам для реалізації своїх професійних планів.

Усе це визначає необхідність організації спеціальної роботи психологів загальної середньої освіти для оптимізації професійного самовизначення старшокласників у сільській місцевості.

Висновки до розділу 2

1. Емпірично досліджено та проаналізовано особливості розвитку компонентів професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Зокрема, дослідження *когнітивного компонента* професійного самовизначення випускників сільських шкіл здійснювався через аналіз таких психологічних утворень: уявлень старшокласників про світ професій (поінформованість); особливостей врахування школярами порад інших людей щодо вибору професії; рефлексії (окремих її видів (ретроспективної, теперішньої діяльності, майбутньої діяльності, спілкування) та загального рівня рефлексивності), ясності Я-концепції, самооцінки. Більшість старшокласників сільських шкіл продемонстрували низьку поінформованість про світ професій. Більшість респондентів у своєму професійному виборі орієнтуються на традиційні професії. Значна кількість старшокласників сільських шкіл досить мало співвідносять власні професійні прагнення з наявними можливостями. Серед показників, які роблять майбутню професію привабливою, для випускників сільських шкіл (порівняно з міськими) більш значущими є стабільний матеріальний прибуток, належні умови праці, незалежність в роботі, можливість зробити щось власноруч, робота на свіжому повітрі. Водночас, такі показники, як можливості удосконалення своїх професійних здібностей, творча діяльність, власне процес трудової діяльності та перспективність професії для них є менш значущими.

Дослідження особливостей врахування випускниками сільських шкіл порад інших людей у процесі професійного самовизначення дозволило

стверджувати, що найбільший вплив на цей процес здійснюють батьки. Окрім того від 9-их до 11-их цей вплив посилюється і вже в випускних класах є найбільш сильним серед значущих інших. Спостерігається значний вплив однокласників, друзів на професійне самовизначення старшокласників сільських шкіл, хоча до 11-их класів він значно зменшується (друге рангове місце). Вчитель залишається авторитетом для старшокласників в процесі здійснення їхнього професійного вибору на всіх етапах навчання (у всіх класах – третє рангове місце) однак до 11-их класів його вплив зменшується.

Для більшості випускників сільських шкіл сам процес навчання мало впливає на формування інтересу до професії, а інколи формує негативне ставлення, що є спричинюється недосконалістю викладання у сільських школах, зокрема, домінування традиційних підходів до навчання учнів, недостатня кваліфікація педагогів та вкрай обмежена матеріальна база. Окрім того, додатково займаються в гуртках, секціях, працюють з репетиторами незначна кількість школярів, у зв'язку з відсутністю таких в школі, або, як вважають учні, у зв'язку з відсутністю такої потреби.

У випускників сільських шкіл розвиток рефлексії не досягає високого рівня. Більш детальний аналіз видів рефлексії дозволив виявити наступне: у сільських випускників, як і у міських, найбільш виявлена рефлексія свого майбутнього. Отримані результати вказують на низький рівень розвитку у сільських школярів ретроспективної рефлексії та рефлексії теперішнього, яка у випускників міських шкіл значно більш виражена. Однак, у сільських випускників значно вищі показники рефлексії спілкування та взаємодії з іншими людьми, ніж у міських.

2. Дослідження *емоційно-ціннісного компонента* професійного самовизначення випускників сільських шкіл здійснювався через аналіз ціннісних орієнтацій школярів при виборі професії (на матеріальні цінності, працю, спілкування, пізнання, суспільно-політичну діяльність), а також орієнтацій на засоби досягнення цілей життя (вольових, ділових, моральних (ставлення до себе та до інших людей)); емоційної включеності в ситуацію вибору професії.

Аналіз результатів дослідження професійних ціннісних орієнтацій у старшокласників сільських шкіл дозволив стверджувати, що вони, як і міські випускники, зорієнтовані на працю, матеріальні цінності та спілкування. У сільських старшокласників найменш розвинута орієнтація на пізнання та суспільно-політичну діяльність. Серед цінностей праці сільські старшокласники, нажаль, вкрай мало прагнуть пізнати останні досягнення науки і техніки в своїй професійній сфері та отримувати задоволення від процесу праці, а в групі цінностей спілкування мало виявлена потреба бути в курсі всіх новин. Щодо матеріальних цінностей, як міські так і сільські школярі зорієнтовані на те, щоб отримувати високу оплату праці.

Серед цінностей-засобів досягнення цілей життя у старшокласників як міських, так і сільських шкіл переважають прагнення саморозвитку вольових якостей, на другому місці перебувають зорієнтованість на розвиток моральних якостей у ставленні до інших людей. Найменш розвиненими є цінності саморозвитку моральних якостей, які визначають ставлення їх до себе, зокрема найнижчі щаблі рангування в цій групі цінностей зайняли безкорисливість та здатність зрозуміти, відчувати прекрасне в людині, природі і мистецтві.

3. Дослідження *орієнтовно-поведінового* компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл здійснювався через аналіз професійної готовності (особливостей прийняття рішення та планування професійного життя) та особливостей професійних настанов таких як: рішучість-нерішучість, імпульсивність-раціоналізм, реалізм-оптимізм, незалежність-залежність.

Порівняльний аналіз результатів дослідження показав, що для випускників сільських шкіл (порівняно з міськими) властивий менший прояв такого показника професійної готовності, як планування (включає орієнтацію в часі, оцінку часової перспективи щодо вибору професії, навчального закладу, роботи, визначення близьких і далеких перспектив).

Найбільш значні відмінності між міськими та сільськими школярами спостерігаються за показником рішучості, де меншу рішучість у виборі професії виявляють сільські школярі, вони також менш реалістичні у виборі

професії, менш схильні до самостійності і незалежності від думки інших у виборі професії. У сільських випускників значно більш виявлені тенденції до імпульсивності і необґрунтованості у виборі професії.

Визначено рівні професійного самовизначення випускників сільських шкіл: високий, середній, низький. Результати розвитку досліджуваного утворення в більшості респондентів є помірними. Найбільшими труднощами їх професійного самовизначення виявилися: низька поінформованість про світ професій, невміння співвіднести інформацію зі своїми особливостями, нездатність планувати власну професійну кар'єру. У більшості старшокласників сільських шкіл також зафіксовано низький рівень рефлексивності, перебільшений оптимізм і лише незначна кількість учнів розвинула здатність до реалістичної оцінки свого професійного майбутнього.

Враховавши й узагальнивши наукові позиції дослідників проблеми професійного самовизначення та проаналізувавши результати власного емпіричного дослідження, ми прийшли до висновку, що *професійне самовизначення випускників сільських шкіл* являє собою процес відрефлексування власних здібностей у відповідності з вимогами майбутньої професії, її вибір в залежності від ціннісного ставлення до неї та утвердження власного «Я» засобом реалізації в перспективі своїх професійних планів для підтримання як власного благополуччя, так і близьких людей.

Отримані результати зумовлюють необхідність розробки та впровадження в практику роботи сільських шкіл спеціальних психорозвивальних програм з активізації професійного самовизначення старшокласників. Зміст та результати апробації такої програми презентовано в розділі 3 дисертаційного дослідження.

Зміст другого розділу дисертації висвітлено у таких публікаціях автора:

1. Федоренко Л.П. Труднощі професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології»*. Запоріжжя, № 2, 2018. С. 177-181.

2. Федоренко Л.П. Психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія 12: Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, Вип. 7 (52), 2018. С. 143-149.
3. Федоренко Л.П. Соціальні чинники професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». №4, 2018. С. 150-155.
4. Федоренко Л.П. Особливості рефлексивності учнів на кінцевому етапі їхнього професійного вибору. *Психологія людини: свідомість і реальність: Тези доповідей VIII Міжнародної науково-практичної конференції*. Ніжин: Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя, 2018. С. 250-252.
5. Федоренко Л.П. Ціннісний аспект професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Запоріжжя: ЗНУ, № 2 (14), 2018. С. 144- 150.
6. Федоренко Л.П. Уявлення старшокласників сільських шкіл про професії та їх зв'язок зі шкільними предметами. *Педагогіка і психологія: актуальні проблеми досліджень на сучасному етапі: Матеріали доповідей міжнародної науково-практичної конференції (м.Київ, 5-6 квітня 2019 року)*. Київ: ГО «Київська наукова організація педагогіки та психології», 2019. С. 152-155.
7. Федоренко Л.П. Особливості професійної готовності та професійних настанов випускників сільських шкіл. *Актуальні проблеми теоретичної та консультативної психології: матеріали IV міжнародної інтернет-конференції (20-21 червня 2019 року)/ укл. В.В.Волошина, О.А.Ляшенко; Голов. ред. І.С. Булах. Вип. 1. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. С. 37-42.*

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНИЙ СУПРОВІД ПІДВИЩЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКІВ СІЛЬСЬКИХ ШКІЛ

3.1. Організаційні й змістові аспекти програми підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл

Аналіз наукових робіт, присвячених висвітленню сутності поняття «психологічний супровід», дозволив стверджувати, що це система професійної діяльності психолога, спрямована на створення сприятливих умов психологічного комфорту, розуміння ситуації, допомоги у вирішенні серйозних протиріч і конфліктів, а також психологічне просвітництво. Це підтримка психічно здорових людей, у яких на певному етапі розвитку виникають особистісні труднощі, допомога у формуванні соціальних навичок, якостей, властивостей особистості, які забезпечать їй успішне вирішення проблеми.

Базисом системи психологічного супроводу став особистісно-орієнтований підхід (Г.О. Балл [12], І.Д. Бех [18], З.С. Карпенко [92], М.В. Савчин [206], В.О. Татенко [219], В.М. Ямницький [263] та ін.), в основі якого, за І.С. Якиманською, лежить визнання індивідуальності, самоцінності кожної людини, її розвитку не як колективного об'єкту, але, перш за все, як індивіда, наділеного своїм неповторним суб'єктивним досвідом [262].

Головна ідея зазначеного підходу полягає в своєчасній підтримці особистості й створенні виховних ситуацій що передбачають розвиток тих особливостей та характеристик, які будуть передумовою для майбутньої успішної професійної діяльності, сприятимуть пізнанню оточуючого світу, спонукатимуть до самопізнання, саморозвитку особистості, усвідомлення її власної ролі у виборі професії, прийняттю відповідальності за нього. Серед наукових положень особистісно-орієнтованого виховання, запровадженого І.Д. Бехом, варто виділити наступні: розкриття та розвиток потенціалу особистості, здатності рефлексувати, вміння відстоювати власну позицію, суб'єкт-суб'єктний діалогічний тип взаємодії педагога і учня. Філософською підставою є концепція вільного вибору, коли

психолог надає людині допомогу й підтримку у виборі методів соціальної адаптації, не нав'язуючи їй свою думку, а допомагаючи намітити орієнтири [17].

У контексті нашого дослідження, ми розглядаємо психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл як недирективну форму психологічної допомоги, спрямованої на психологічне зростання школярів, на активізацію їх власних ресурсів у напрямку професійного самовизначення та планування професійної кар'єри.

Аналіз досліджень зарубіжних науковців, присвячених активізації професійного самовизначення школярів, дозволив окреслити отримані ними практичні результати. Зокрема, розроблено систему професійної орієнтації молоді (Дж. Голланд [274]); систему професійних проб для учнів (С. Фукуяма [191]); систему професійної орієнтації у навчальних закладах різного типу (Х. Арімонд, Л. Буссхофф, С. Декен, А. Лумпе, Б. Майер, К. Шобер, Ф. Штрук та інш) [4]; систему методів організації навчального процесу з метою підготовки учня до професійного самовизначення (Д. Адаме, Р. Брунер, А. Дж. Воттс, Дж. Кіллен, Дж. Конанг, В. Никліс, М. Ритлук, Р. Сліппері, Х. Фукс, В. Цифройнд та ін.) [54].

Проблема активізації професійного самовизначення школярів була також предметом пильної уваги вітчизняних науковців. Зокрема, у вітчизняній науці досліджуються шляхи формування у старшокласників готовності до професійного самовизначення (В.В. Синявський [210], Б.О. Федоришин [231], П.А. Шавір [251] та ін.), особливості психологічних детермінант професійного самовизначення старшокласників (Р.С. Кулаков [118]); моделювання, психологічного супроводу професійного самовизначення учнівської молоді (Н.А. Побірченко [180]), управління її професійним самовизначенням (І.Д. Бех [18], В.М. Мадзігон [134], М.М. Тищенко [220]), вивчається професійна орієнтація та становлення професійних самосвідомості і самоідентичності (Ж. П. Вірна [37], І.О. Корнієнко [108]).

Значний вклад у вивчення цієї проблеми внесли представники педагогічної науки. Зокрема, ними досліджувалися такі її аспекти: формування готовності старшокласників до професійного самовизначення у позашкільних закладах

(В.В. Мачуський [143]), педагогічні умови забезпечення професійного самовизначення учнів на уроках трудового навчання (І.В. Жерноклеєв [72]), умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах (М.І. Піддячий [175]), підготовка старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії в процесі профільного трудового навчання (О.В. Мельник [144]), педагогічні умови активізації професійного самовизначення старшокласників у навчально-виховній діяльності школи (О.В. Капустіна [90], О.Ф. Кисла [95]).

Проблема форм і методів, що активізують професійне самовизначення старшокласників розглядалась в роботах таких науковців як: І.Д. Бех [18], Л.А. Гуцан [55], С.М. Дятленко [65], Д.О. Закатнов [75], О.В. Мельник [144], О.В. Скалько [213], Л.В. Ткачук [224], М.Л. Шабдінов [250] та ін. Ними розроблено програмно-методичний профорієнтаційний комплекс, зокрема, програма «Побудова кар'єри», робочі зошити до навчальних програм профорієнтаційного спрямування, щоденник вибору профілю навчання тощо [181].

Л.А. Гуцан виділила такі основні задачі процесу формування професійного самовизначення учнівської молоді: сформувати установку на власну активність та самопізнання, як основу професійного самовизначення; ознайомити зі світом професій, кон'юнктурою ринку праці, правилами вибору професії; забезпечити самопізнання та формування «образу-Я» як суб'єкта професійної діяльності; сформувати вміння аналізу різних видів професійної діяльності, враховуючи спорідненість їх за психологічними ознаками і подібність вимог людини; сформувати вміння співставляти «образ-Я» з вимогами професій до особистості та кон'юнктурою ринку праці й створювати на цій основі професійний план та його перевіряти; створити умови для перевірки можливостей самореалізації в різних видах професійної діяльності шляхом організації професійних проб; забезпечити розвиток професійно важливих якостей особистості; сформувати мотивацію та психологічну готовність до зміни професії й переорієнтації на нову

діяльність; виховувати загальнолюдські та загальнопрофесійні якості й розумні потреби [54].

Д.О. Закатнов вважав, що активізація процесу професійного самовизначення – це, перш за все, удосконалення організаційних форм і методів профорієнтаційної роботи, яка забезпечує активну і самостійну, теоретичну та практичну діяльність учнів у всіх ланках навчально-виховного процесу, спрямованих на формування і розвиток свого професійного образу «Я», рефлексію власних професійних можливостей, порівняння їх із вимогами до особистості майбутньої сфери професійної діяльності. Д.О. Закатнов виділив такі групи специфічних методів профорієнтаційної роботи: інформаційно-довідкові (просвітницькі); методи професійної психодіагностики; морально-емоційної підтримки оптантів, надання допомоги в конкретному виборі й ухваленні рішення [75].

У нашому дослідженні ми дотримуємося точки зору автора, відповідно до якої професійне самовизначення учнів розглядається не лише як результат, але і як певний процес, який характеризується своєю специфічною метою, структурою, алгоритмом дій та взаємодій учнів та інших суб'єктів учбової взаємодії.

Як показав аналіз шкільної практики, на сьогодні у нашій країні немає цілісного підходу до здійснення психологічного супроводу підвищення ефективності професійного самовизначення випускників саме сільських шкіл, зазвичай у таких школах можна спостерігати окремі, не зведені в систему, види профорієнтаційної роботи, які часто бувають мало ефективними. Окрім того, сьогодні диктує необхідність впровадження нових програм допомоги школярам у їх професійному самовизначенні, адже життєві цінності сучасного старшокласника, відповідно, його професійні устремління, як і ринок праці зазнають серйозних трансформацій. Саме тому розробка такої програми є надзвичайно актуальною проблемою сьогодні, вирішення якої допоможе впровадженню новітніх конструктивних методів роботи в практику здійснення психологічного супроводу старшокласників сільських шкіл щодо підвищення ефективності їх професійного самовизначення.

Розроблений нами психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл передбачає професійну допомогу психолога, спрямовану на подолання труднощів професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл.

Звідси, **мета** психологічного супроводу старшокласників сільських шкіл щодо підвищення ефективності їх професійного самовизначення – здійснення підтримки і допомоги старшокласникам сільських шкіл у подоланні проблем їх професійного самовизначення, сприяння створенню умов освітнього середовища школи для підвищення ефективності цього процесу, спонукання старшокласників до усвідомлення власної відповідальності за своє професійне майбутнє.

Задачі програми психологічного супроводу: періодичний моніторинг труднощів професійного самовизначення школярів сільської школи та розробка напрямків їх усунення; формування освітнього шкільного середовища, яке активізує професійне самовизначення школярів; організація просвітницької роботи з батьками щодо розуміння психологічних особливостей професійного самовизначення старшокласників, труднощів з якими вони стикаються та, відповідно, забезпечення зі сторони родини підтримки старшокласників у процесі їх подолання; спонукання школярів до формування якостей, які сприятимуть успішній адаптації до трудової діяльності та побудови професійної кар'єри після завершення шкільного навчання; активізація (за допомогою психологічних методів та прийомів) старшокласників до самопізнання, самостійності професійного вибору, устремління до самореалізації в професійній діяльності та допомога у побудові перспектив їх професійного розвитку.

Розроблена нами модель психологічного супроводу підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл презентована на рис. 3. 1.

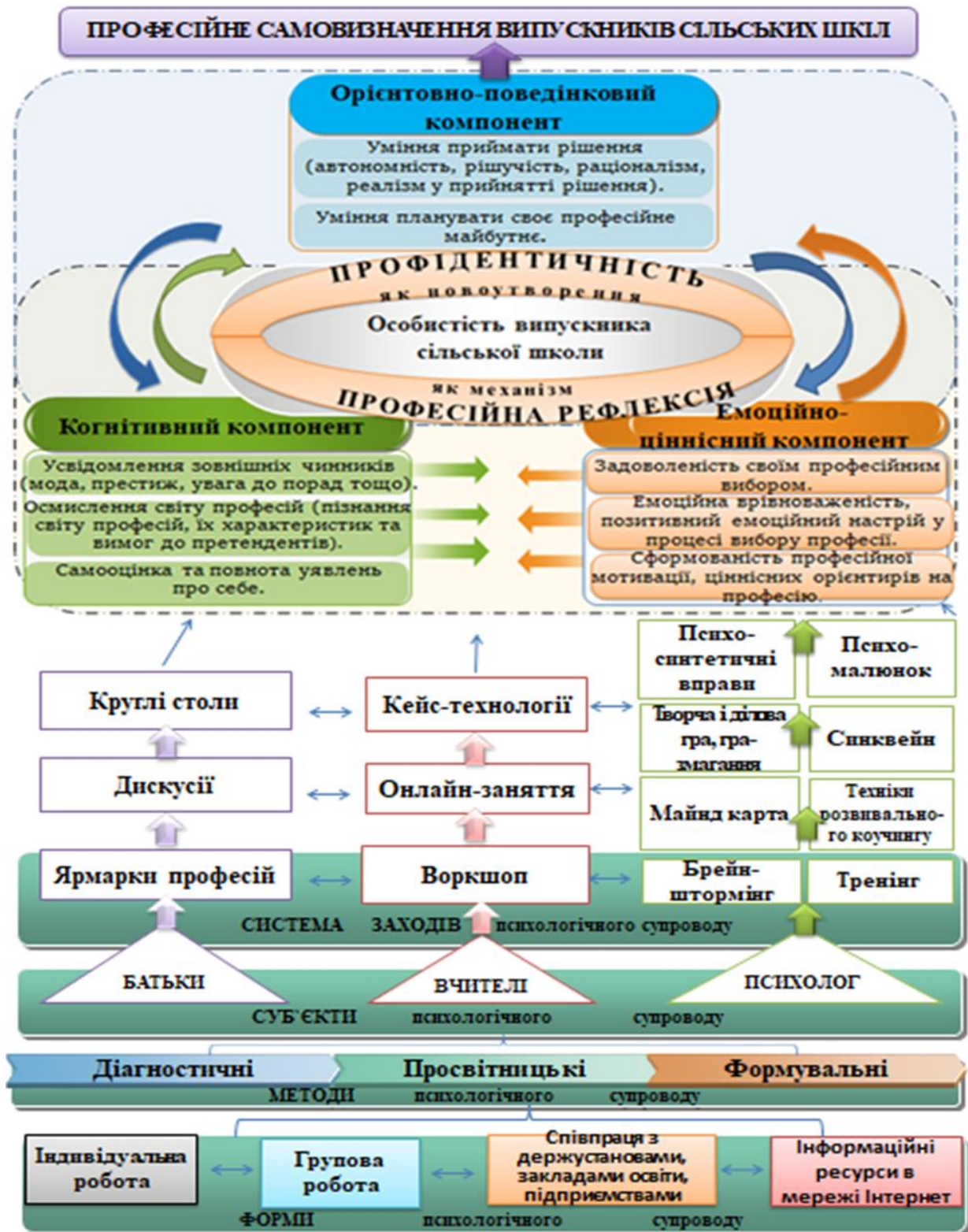

Рис. 3.1. Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл

Психологічний супровід передбачає здійснення моніторингу труднощів професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл та освітнього шкільного середовища щодо проблем, які виникають у процесі здійснення

профорієнтаційної роботи. Такий моніторинг дозволить забезпечувати швидке реагування психолога у напрямку усунення проблем на ранніх етапах їх виникнення. На цьому етапі важливо розробити пакет діагностичного матеріалу.

Суб'єктами психологічного супроводу виступають безпосередньо старшокласники, їхні батьки, вчителі, психолог та інші учасники освітньої взаємодії, хто створює в школі належні умови для здійснення профорієнтаційної роботи школярів.

Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл передбачає використання з усіма суб'єктами взаємодії таких методів: діагностичних, просвітницьких, формувальних.

Діагностичні методи використовуються впродовж усього процесу психологічного супроводу: як на етапі моніторингу труднощів професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл та проблем освітнього шкільного середовища щодо ефективного здійснення профорієнтаційної роботи, так і на етапі здійснення системи заходів із активізації професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл із різними суб'єктами психологічного супроводу. На цьому етапі діагностика здійснюється з метою визначення ефективності впровадженої системи заходів. До основних діагностичних методів відносяться: бесіди, опитувальники, тести, спостереження, збір непрямой інформації про учня, професійні проби у спеціально організованому навчальному процесі, ігрові та тренінгові ситуації, ситуації вибору професії.

Основна мета просвітницької роботи – спонукання всіх суб'єктів освітнього середовища до набуття та використання психологічних знань. Озброєння їх знаннями з основ професійної орієнтації, побудови професійного іміджу та кар'єри, психології взаємовідносин, самопізнання, саморозвитку та самовдосконалення; активізація процесу професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл через підвищення рівня їх психологічної культури та розширення кола знань про світ професій та способи їх здобування. Просвітницька робота передбачає використання таких методів: лекцій, бесід,

індивідуальних рекомендацій, написання статей у пресі, проведення круглих столів, виставок літератури, диспутів, екскурсій на підприємства й у навчальні заклади, зустрічей із представниками різних професій, демонстрацію навчальних фільмів, створення спеціалізованих профорієнтаційних сайтів, організацію участі у «ярмарках професій», тощо.

Мета формувальних методів полягає у здійсненні психологічного впливу на суб'єктів освітнього середовища з метою здобуття ними певних соціально-психологічних знань, корекції поведінки, формування навичок міжособистісної взаємодії, розвитку певних здібностей, зміни стереотипів, тощо задля підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. До формувальних методів належать: тренінги, індивідуальні консультації, творча та ділова ігри, кейс-технології, дидактичні ігри, ігри-змагання тощо.

Програма включає такі форми психологічного супроводу: індивідуальна робота психолога, групова робота (переважно проведення соціально-психологічних тренінгів, круглих столів тощо), функціонування сайту в мережі Інтернет, спрямованого на допомогу вирішення школярами проблеми професійного самовизначення, форми співпраці з державними установами, закладам освіти та підприємствами (ярмарки професій, лекторії тощо). Школярі самостійно обирають найбільш ефективні для них форми, виходячи із власних можливостей, індивідуальних особливостей та побажань.

Враховуючи те, що сучасні старшокласники особливо довіряють інтернет виданням у модель нашого психологічного супроводу включено створення сайту в допомогу вирішення старшокласникам проблем професійного самовизначення, який включатиме онлайн-консультування, ознайомлення з психологічною літературою, документальними та художніми фільмами, форум, запис на тренінг та індивідуальну консультацію.

Групова форма роботи - у блоці просвітництва: лекторій, дискусії, круглі столи тощо, у формувальному блоці: тренінгові робота з усіма суб'єктами освітнього середовища. Групова робота передбачає обмін досвідом між суб'єктами освітнього середовища.

Отже, психологічний супровід випускників сільських шкіл включає в себе три програми: для шкільного психолога, батьків та вчителів (суб'єктів шкільного освітнього середовища) з метою активізації та підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників.

1. Програма для роботи психолога передбачає допомогу старшокласникам у подоланні труднощів розвитку когнітивного, емоційно-ціннісного, орієнтовно-поведінкового компонентів їх професійного самовизначення, які були виявлені нами в результаті здійснення емпіричного дослідження. Психологічний супровід було зосереджено на забезпеченні за допомогою системи заходів умов активізації розвитку цих складових. Основна мета супроводу школярів – підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл шляхом розвитку у них навичок самопізнання та пізнання світу професій, узгодження професійної мотивації й власних життєвих цінностей, а також навичок прийняття рішення та планування професійного шляху (див. табл. 3.1.).

Таблиця 3.1

Особливості підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл

Компоненти професійного самовизначення випускників	Критерії розвитку	Труднощі професійного самовизначення сільських старшокласників	Умови підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл
Когнітивний	- повнота уявлень про світ професій; - усвідомлення впливу зовнішніх чинників на профсамовизначення; - повнота уявлень про себе (знання, уміння, навички, особистісні х-ки, здібності) - інтеграція уявлень про себе як про суб'єкта проф. діяльності	- низька поінформованість про світ професій; - невміння співвіднести інформацію про професію зі своїми особливостями; - низький рівень розвитку ретроспективної рефлексії та рефлексії теперішньої діяльності; - низька самооцінка;	Розвиток навичок пізнання та самопізнання -розширення кола знань про світ професій та сутність поняття «професійне самовизначення» регіональний ринок праці та освітні послуги; - формування адекватноїсамооцінки; - формування рефлексивності та окремих видів рефлексії

Продовження таблиці 3.1

Компоненти професійного само-визначення випускників	Критерії розвитку	Труднощі професійного самовизначення сільських старшокласників	Умови підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл
Емоційно-ціннісний	<ul style="list-style-type: none"> -ціннісне ставлення до праці і майбутньої професії; -сформованість професійної мотивації, - здатність співставити професійну мотивацію з власними життєвими цінностями, - задоволеність своїм професійним вибором; - позитивний емоційний настрій в професійному самовизначенні. -емоційна врівноваженість у цьому процесі. 	<ul style="list-style-type: none"> - малий вияв орієнтації на пізнання; - перебільшена значущість матеріальних цінностей; - низька зорієнтованість на розвиток моральних якостей у ставленні школярів до себе; - низька зорієнтованість на передбачення варіантів перебігу подій; - низький рівень задоволеності професійним вибором. 	<p>Розвиток ціннісної сфери</p> <ul style="list-style-type: none"> - розвинута система загальнолюдських ціннісних орієнтацій; - наявність свідомої внутрішньої позиції; -усвідомлення життєвих цінностей як основи проф. самовизначення; -наявність проф. інтересу; -позитивне ставлення до себе як до суб'єкта профдіяльності.
Орієнтовно-поведінковий	<ul style="list-style-type: none"> -уміння приймати рішення, його автономність, рішучість, раціоналізм, реалізм; -уміння планувати своє професійне майбутнє. 	<ul style="list-style-type: none"> - нав'язана та невизначена професійна ідентичність -перебільшений оптимізм; -відсутні чітких професійних цілей; - нездатність планувати власну професійну кар'єру. 	<p>Розвиток устремління до самореалізації</p> <ul style="list-style-type: none"> - самостійність у прийнятті рішення; - наявність навичок професійного планування; - наявність уміння бачити психологічну перспективу; - розуміння кар'єрних стратегій.

1. Програма психологічного супроводу батьків передбачає активізацію сімейної взаємодії через допомогу у формуванні її позитивної психологічної основи: ознайомлення батьків з психологічними особливостями старшокласників, методами емоційної підтримки дітей у складних ситуаціях життєвих виборів; особливостями створення належних умов навчання їхніх дітей; надання інформації батькам щодо правил формулювання порад своїм дітям; організація співбесід батьків із профконсультантами, представниками навчальних закладів;

ознайомлення зі спеціалізованою літературою, інформацією щодо затребуваних ринком сучасних професій, можливостей закордонного навчання тощо.

Програма психологічного супроводу батьків щодо підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл включає три етапи: *підготовчий*, метою якого є знайомлення батьків із особливостями раннього юнацького віку та специфікою професійного самовизначення старшокласників, *основний*, спрямований на розвиток у батьків розуміння когнітивної складової професійного самовизначення старшокласників, врахування батьками емоційно-ціннісного та орієнтовно-поведінкового компонентів професійного самовизначення старшокласників, та *заклучний*, мета якого полягає у сприянні розвитку в батьків вміння аналізувати труднощі вибору професії дітьми. Система заходів з батьками щодо підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників включала такі форми: *бесіда* «Професійне самовизначення та професійний розвиток юнаків і юнок», *проблемна лекція* «Психологічні особливості раннього юнацького віку», *круглий стіл* «Світ професій і вимоги часу», *брейнстормінг* «Як досягти успіху у підготовці дітей до професійного вибору», *інтерактивна бесіда* «Сходишки до успіху», *семінар-практикум* «Емоційно-ціннісне ставлення батьків до вибору професії їхніх дітей», *сократівський діалог* «Професійний вибір випускника: матеріальне забезпечення чи внутрішнє задоволення» тощо (див. Додаток Б1).

Реалізація програми психологічного супроводу батьків щодо професійного самовизначення їхніх дітей-старшокласників сприяє, на нашу думку, підвищенню ефективності взаємодії батьків і дітей до їх професійного самовизначення.

3. Програма психологічного супроводу суб'єктів шкільного освітнього середовища: вчителів-предметників, класних керівників, адміністрації школи. Зокрема, шляхи активізації ми вбачаємо у встановленні зв'язку освітньої установи та різних підприємств, чого особливо не вистачає сільській школі, тому доцільним, на наш погляд, є проведення *майстер-класів* «Професії мого регіону» на основі зустрічей старшокласників з керівниками місцевих компаній, громадських організацій, майстрами народних промислів, які досягли успіху, що

сприятиме актуалізації комплексу знань та практичних вмінь в тій чи іншій професії, *онлайн-занять* «Зі шкільної лави за університетський стіл», метою яких є орієнтація на отримання освіти обраної професії тощо. Окрім того, сільська школа потребує нових форм роботи психолога з вчителями: *воркшоп* «Життєві цінності особистості – основа правильного вибору професії», це таке навчання, де всі учасники активні, рівні та залучені, *кейс-технології* «Майбутня професія мого учня», де розглядаються конкретні проблемні ситуації і обговорюються ефективні шляхи їх вирішення, *флеш-моб* «Моя майбутня професія: шлях до успіху», захист проектів «Трудова міграція», участь випускників у *професійних пробах*, спрямованих на формування у них здатності до оволодіння активними психологічними методами підготовки старшокласників до професійної діяльності через наближення академічних знань, які вони викладають на своїх дисциплінах, до розуміння учнями можливостей їх використання в майбутній професійній діяльності, формування здатності у вчителів вибудовувати шкільне навчання старшокласників як початковий етап їх професійного та кар'єрного зростання, зосередженості вчителів на підготовці школярів до етапу трудової діяльності через формування у них здатності до презентації себе на ринку праці й формування у школярів рис, важливих для їх успішної адаптації до трудової діяльності та побудови професійної кар'єри після закінчення школи (див. Додаток Б2).

Вважаємо, що такий цілісний підхід до проблеми психологічного супроводу професійного самовизначення випускників сільських шкіл значно підвищує ефективність його розвитку.

Оскільки групова форма роботи була стержневою в нашій роботі з випускниками, зупинимося на більш детальному аналізі розробленого нами тренінгу підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл.

В основу нашого тренінгу з випускниками покладений цілісний підхід до розуміння професійного самовизначення старшокласників, який передбачає розгляд цього феномену як цілісної структури, що складається з когнітивного, емоційно-ціннісного та орієнтовно-поведінкового компонентів.

Формування здійснювалося в межах зазначеного концептуального підходу та було зосереджено на забезпеченні умов активізації розвитку цих складових. Сутність соціально-психологічного тренінгу полягає у здійсненні психологічного впливу через методи групової роботи, що призводить до здобуття його учасниками певних соціально-психологічних знань, корекції поведінки кожного з них, формування навичок міжособистісного взаємодії, розвитку рефлексивних здібностей (наприклад, здатність аналізувати ситуацію і власну поведінку), вміння гнучко реагувати на ситуацію і швидко перебудовуватися в різних умовах, а також зміна стереотипів, наявних у учасників групи, що заважають їм справлятися з нестандартними обставинами.

Груповий тренінг із підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл, на нашу думку, є доцільним, оскільки у процесі його проведення створюється можливість негайного співвіднесення отриманої інформації і діяльності, емоційного проживання нових моделей поведінки і пов'язаних з ними результатів, що забезпечується дією каналів зворотного зв'язку. Психологічний тренінг дозволяє працювати з особистістю, зачіпаючи глибинні внутрішні структури, що важко піддаються корекції іншими методами. При цьому хороша робота ведучого в особистісно-орієнтованому психологічному тренінгу полягає не стільки в розвитку особистості, скільки в її «пробудженні» і активізації.

Груповий психологічний тренінг є методом навмисних змін людини, спрямованих на його особистісний розвиток через придбання, аналіз і переоцінку власного життєвого досвіду в процесі групової взаємодії. Тренінговий вплив спрямовується на досягнення позитивних змін учасників, підвищення ступеня їх «конгруентності» з собою і навколишнім середовищем.

Основна мета нашого тренінгу – підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл шляхом розвитку у них навичок самопізнання та пізнання світу професій, узгодження професійної мотивації і власних життєвих цінностей, а також навичок прийняття рішення та планування професійного шляху.

Основні завдання тренінгу:

- формування у старшокласників сільських шкіл цілісної системи знань про професії, ринок праці та освітні послуги;
- розвиток навичок самопізнання: об'єктивація самооцінки, розвиток рефлексії, відповідно озброєння їх методами самопізнання,
- сприяння усвідомленню старшокласниками взаємозв'язку професійних і життєвих цінностей та спонуння до вмотивованого вибору професії на базі виражених нахилів і здібностей;
- розвиток позитивного ставлення до себе і свого професійного вибору, почуття власної самоцінності;
- підвищення у старшокласників сільських шкіл рівня професійної компетентності в процесі планування професійного шляху;
- спонукання до усвідомлення ними власної відповідальності за свій професійний вибір;
- ознайомлення учнів із методами самоорганізації й самопрезентації особистості на початкових етапах професійного становлення.

Основними умовами здійснення роботи тренінгу є: врахування індивідуальних особливостей старшокласників; особливостей формування групи (на основі схожості проблем професійного самовизначення); приміщення, що відповідає вимогам за психологічними та фізичними чинниками; розроблений алгоритм взаємодії психолога з тренінговою групою у спільній діяльності по усуненню психологічних труднощів, пов'язаних із професійним самовизначенням.

Тренінг розрахований на випускників сільських шкіл, що мають труднощі професійного самовизначення та потребують втручання психолога.

В цілому ми відштовхувалися від загальноприйнятих принципів (активності, об'єктивації, дослідницької позиції, автентичності, емпатійності, відкритості, прийняття, довіри до своїх переживань, динамічності досвіду) соціально-психологічного тренінгу [61], [88], [169], враховуючи, водночас, специфіку предмета дослідження.

Теоретичні положення, викладені вище, лягли в основу розробленої нами тренінгової програми, яка має короткотривалий характер і передбачає проведення 13 тренінгових занять. Тривалість кожного заняття – 2 години без перерви (всього 26 год.) (див. Додаток Б3). Тренінгова робота проводилася в Уторопській та Пістинській середніх школах (Івано-Франківська обл.) впродовж I навчального семестру в 2018 році. Для експерименту були відібрані контрольна та експериментальна групи загальною кількістю 48 досліджуваних.

Приступимо до аналізу структури та змісту програми тренінгу, який включав у себе 3 основні етапи: підготовчий, розвивальний, заключний.

Всі заняття тренінгу склалися із теоретичної частини, що подається у формі міні-лекції, бесіди тощо, та практичних вправ, виконуючи які старшокласники мають можливість відпрацювати на практиці здобуті знання та оволодіти, вдосконалити необхідні навички. Після кожного заняття проводиться обговорення, рефлексія з приводу корисності заняття та надання зворотного зв'язку психологу.

Кожне заняття розпочиналося привітанням та обговоренням змін та вражень від минулої зустрічі. Дуже важливо обговорювати емоційний стан, з яким члени групи завітали та стан, з яким вони йдуть після заняття. При необхідності кількість занять може бути збільшена, вирішується це питання в процесі роботи в залежності від корисності та швидкості роботи групи.

Відповідно, на кожній зустрічі використовувалися такі обов'язкові процедури: індивідуальна і групова рефлексія на початку і в кінці роботи (сенс цієї роботи в осмисленні процесів, способів і результатів індивідуальної та спільної діяльності); психогімнастичні процедури з ефектом релаксації; ведення щоденників учасниками групи, домашні завдання; аналітична робота ведучого по осмисленню групових процесів, змін у позиції учасників і психофізіологічних процесах (втома, зниження настрою, агресія, апатія, збудження та ін.)

Блок діагностичних процедур здійснювався ще задовго до тренінгового процесу. З метою визначення труднощів професійного самовизначення

старшокласників сільських шкіл, учасникам тренінгу пропонувалися методики констатувального етапу дослідження (частину з них учасники групи виконують і по закінченні формувального експерименту). Отже, за часовими параметрами діагностика у тренінговому процесі протікає до проведення тренінгу, переростаючи в поточну діагностику протягом першого і другого етапу і контрольну діагностику наприкінці третього етапу). Поточна психодіагностика проводиться методом зворотного зв'язку на підставі інтерпретації поведінкових реакцій, рефлексії почуттів і емоційних станів, констатації вербальних і невербальних проявів учасників тренінгу.

На різних етапах тренінгу нами використовувались такі методи розвитку як групова дискусія, рольові ігри, профорієнтаційні ігри й вправи, психогімнастика, вербальні та невербальні вправи, аутотренінг, психомалюнок, мозковий штурм, міні-лекції та ін.

Однак, кожен етап тренінгу реалізував свої завдання і, відповідно, визначався певною специфікою використання методів.

Так, оскільки метою першого (**підготовчого**) етапу було ознайомлення старшокласників зі специфікою тренінгу, створення позитивної групової атмосфери та налаштування на конструктивну взаємодію, то основний зміст цього етапу тренінгу складають психологічні вправи, спрямовані на зняття напруги й згуртування групи, а також на освоєння методів самодіагностики і способів саморозкриття.

На цьому етапі, відбувається ознайомлення учасників із правилами співпраці та спілкування в групі, зокрема:

Дотримуватися регламенту: «Всім учасникам необхідно приходити точно у призначений час; на виконання певних завдань у групі ми теж матимемо певний час, і його необхідно дотримуватися».

«Правило піднятої руки»: «Коли хочемо висловитися – підіймаємо руку».

Бути активним: «Необхідно брати участь у всіх запропонованих вправах та завданнях. Пам'ятайте, чим активніше ви залучені у роботу, тим більше корисного ви зможете отримати для себе».

Поважати інших: «Важливо звертатися один до одного на ім'я, уважно слухати, коли говорить інший учасник/учасниця».

Спілкуватися без критики: «Слід утримуватися від зауважень та вказівок. Якщо ви маєте іншу думку, то просто підніміть руку та озвучте її. Кожен має право висловитися, при цьому думки можуть мати розбіжності, але це не означає, що хтось правий, а хтось ні. Це означає лише, що скільки людей – стільки думок».

Телефони на «вібро»: «Необхідно переводити телефони у беззвучний режим, щоб дзвінки не відволікали вас та інших під час тренінгу».

Використовувати **«Я-висловлювання»:** «Говорити від свого імені. Утримуватися від узагальнення. Наприклад: «Я вважаю, що це має бути так...», замість «Усі так думають»».

Після оголошення правил групи та спільної згоди на їх дотримання, можна розпочинати роботу.

Однією з найбільш вдалих щодо налаштування групи на конструктивну взаємодію стала вправа «Один для одного» [61], метою якої є розвиток уміння пізнавати один одного, цінити позитивні якості свої і оточуючих людей:

«Подумайте над тим, де й чим може бути корисним для вас кожний учасник групи. Наприклад, ви написали тренінгове ім'я «Ігор» і навпроти зробили запис: «Із ним можна почати бізнес, піти в турпохід і поговорити про футбол». Навпроти імені «Оля» ви написали: «З нею можна створити сім'ю, виховати двох дітей, поговорити про театр і поезію». Отже, вам треба проаналізувати список усіх членів групи, а потім ми вислухаємо один одного. Думаю, що всім буде цікаво дізнатися, де він буде корисним.»

Також були використані психогімнастичні вправи, що сприяють активізації психічної діяльності, відпочинку і встановленню позитивного психологічного клімату в колективі й вибираються тренером відповідно до індивідуального стилю роботи і самопочуття членів групи. Однією з них стала музична пауза «Танцюємо сидячи» [88] (в ролі аніматора учень).

На другому (розвивальному) етапі, крім зазначених вище вправ відбувається послідовна демонстрація й апробація методів і прийомів розвитку

основних складових професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл: когнітивного, емоційно-ціннісного та орієнтовно-поведінкового компонентів.

Звичайно, що поділ розвивального етапу на блоки умовний. Адже в кожній запропонованій ситуації присутній вплив на всі складові професійного самовизначення, які варто розглядати в їх єдності, проте кожна вправа мала за мету розвиток конкретного показника однієї із складових професійного самовизначення старшокласників (див. Додаток Б3)

Зокрема, при підборі методів розвитку когнітивного компоненту професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл, ми відштовхувалися від того, що когнітивний компонент передбачає інтеграцію таких суб'єктивних уявлень старшокласників: про себе (здібності, нахили, знання, уміння, навички, психо-фізіологічні особливості, особистісні характеристики тощо); про світ професій (орієнтація у світі професій, їх характеристик та вимог до претендентів тощо); про зовнішні чиники (мода, престиж, оплата, увага до порад тощо). Ми, також, враховували основні труднощі професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл, які були виявлені в результаті дослідження цього компоненту (див. табл. 3.1)

Відповідно, **мета першого блоку занять** розвивального етапу тренінгу полягала у розвитку навичок пізнання та самопізнання, зокрема, у розвитку більш глибокого усвідомлення школярами сутності поняття «професійне самовизначення», піднятті рівня поінформованості про світ професій, ринок праці та освітні послуги, розвитку адекватної самооцінки та рефлексії. Були використані такі методи як дискусія, міні-лекція, мозковий штурм, ділові ігри.

Наприклад, найбільш захоплюючою для школярів стала ігрова вправа «*Най-най*» [88], яка передбачала розширення інформованості старшокласників про світ професій, де потрібно назвати професії, які найбільше підходять даній характеристиці (завдання з елементами гумору): найзеленіша професія (садівник, лісник); найсолодша професія (кондитер); найприбутковіша професія (банкір); найволохатіша професія (перукар); найдитячіша професія (вихователь);

найсмійніша професія (клоун); наймилосердніша професія (лікар); найкрасивіша професія (фотомодель); найважча (важкоатлет); найвища (баскетболіст); наймокріша (водолаз); найсолоніша (моряк). Першочерговість відповіді додає бал команді.

З метою усвідомлення школярами чинників професійного вибору було використано вправу «*Фактори, що впливають на вибір професії*» [61].

1. Учасники методом «мозкового штурму» озвучують відомі їм фактори та після обговорення ведучий може додати й інші, які не були зазначені.

2. Теоретичний блок «При виборі професії слід враховувати: бажання, інтереси і схильності особистості, тобто те, що можна позначити словом «*хочу*»; можливості особистості - знання, здібності, психологічні особливості, стан здоров'я – «*можу*»; запити ринку праці, потреба в кадрах – «*потрібно*».

3. Аналіз за схемою –учасникам пропонуються 2-3 професії, які необхідно проаналізувати за вищеописаною схемою (*хочу - можу - потрібно*).

Мета другого блоку занять розвивального етапу тренінгу полягала у розвитку емоційно-ціннісного компонента професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл і передбачала розвиток ціннісної сфери старшокласників, зокрема, розвиток система загальнолюдських ціннісних орієнтацій, усвідомлення праці і майбутньої професії як важливої цінності життя, усвідомлення власних життєвих цінностей як основи професійного самовизначення, розвиток позитивного ставлення до самого себе як до суб'єкта вибору професійного шляху, позитивного емоційного настрою у професійному самовизначенні, задоволеність своїм професійним вибором.

Відповідно, метою вправ і прийомів, використаних при формуванні цього структурного компонента професійного самовизначення старшокласників було стимулювання змін у емоційній та ціннісній сферах особистості, формування усвідомлених життєвих та професійних цінностей і мотивів.

Для усвідомлення старшокласниками власних життєвих цінностей на різних етапах їхнього життя як основи професійного самовизначення дієвою виявилась вправа «*Люстерко моїх цінностей*» [169], під час якої тренер озвучує завдання:

«Ми з вами говорили, що відповідно до ситуацій чи періодів життя людини, у неї можуть переважати ті чи інші цінності. Зараз я пропоную вам намалювати себе в трьох люстерках, які характеризують життєві та особисті цінності на різних етапах вашого життя. Перше люстерко – «Моє минуле». Малюючи своє минуле у цьому люстерку, пригадайте: що мало цінність для вас у минулому, наприклад в дитинстві, які життєві цінності для вас були пріоритетними. Друге люстерко – «Моє теперішнє». Зобразіть у ньому, що має цінність на сьогодні для вас, які життєві цінності зараз пріоритетні. Третє люстерко – «Моє майбутнє». Намалюйте у ньому те, що матиме цінність в майбутньому, які цінності будуть у пріоритеті, наприклад, через 10 років».

Запитання для обговорення: 1). Як вам було створювати образи своїх цінностей на різних етапах життя? 2). Чи вдалося зобразити всі три етапи: минуле, теперішнє, майбутнє? Що заважало, а що допомагало вам у цьому? 3). На вашу думку, як ваші цінності впливали, впливають та впливатимуть на життя?

Для вирішення завдання сприяти формуванню в учасників уміння знаходити позитивне в собі та в оточуючих використовувалась грава «*Позитивна злива*» [169]: тренер звертається до учасників: «Кожен з нас має свої позитивні риси. Про наявність одних позитивних рис ми знаємо і можемо впевнено про них заявляти оточуючим. Про інші позитивні риси, які у нас є, ми можемо навіть і не здогадуватися, але їх помічають інші. Зараз я пропоную вам подумати, які позитивні риси є у присутніх у цій аудиторії людей. Для цього один учасник сідає або стає у центр кола, а решта – протягом 30-40 секунд записують на аркуші максимальну кількість позитивних рис, за які ви поважаєте цю людину». Тренер пропонує одному добровольцю сісти в коло, а інші учасники отримують набір аркушів у вигляді краплинок (або стікерів) та записують на одному аркушеві максимальну кількість позитивних рис того учасника, хто сидить у центрі. Після того, як усі позитивні риси будуть записані, тренеру разом з учасниками потрібно встати і створити замкнене коло навколо того, хто в центрі, та швидко по черзі зачитати позитивні риси, які притаманні цій людині. Коли усі учасники закінчили зачитування, аркуші підкидаються угору, створюючи таким чином «позитивний

дощ» із краплинок та посипаючи учасника, що сидить у центрі, його позитивними рисами. Таке «обливання» позитивними емоціями отримує кожен учасник групи.

Мета третього блоку занять розвивального етапу тренінгу полягала у розвитку орієнтовно-поведінкового компонента професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл і передбачала розвиток устремління старшокласників до самореалізації: розвиток уміння приймати рішення (показниками якого є його автономність, рішучість, раціоналізм, реалізм), навичок професійного планування та самопрезентації особистості.

Метою методів, використаних нами для формування цього компонента, є формування у старшокласників сільських шкіл спрямованості на самостійність та спонукання до усвідомлення ними власної відповідальності за свій професійний вибір, підвищення рівня професійної компетентності у процесі планування професійного шляху, формування навичок і прийомів індивідуальних стратегій і тактик формування навичок самоорганізації й самопрезентації особистості на початкових етапах їх професійного становлення.

Так, наприклад, саме на формування самостійності та усвідомленості життєвих виборів, вміння планувати свою професійну кар'єру була спрямована вправа «*SMART-технологія планування*» [88]:

Інформація: у перекладі з англійської «smart» означає «розумний» з відтінком «хитрий», «кмітливий». У нашому випадку це слово є аббревіатурою SMART містить в собі 5 критеріїв постановки цілей:

1. **Specific** – Конкретна. Мета повинна бути чіткою (якщо є слова «більше», «раніше» тощо, обов'язково вказати, на скільки (хвилин, відсотків тощо)).

2. **Measurable** – Вимірна. Результат досягнення мети повинен вимірюватися. «Стати щасливою» – важко вимірний результат (і не конкретний теж). А ось «вийти заміж» – цілком вимірний, достатньо одного погляду в паспорт.

3. **Achievable** – Досяжна. Ви повинні бути здатні досягти цієї мети, хоча б в потенціалі. Повинні володіти ресурсами (зовнішніми і внутрішніми) для її досягнення, або бути здатними ці ресурси знайти.

4. **Realistic (relevant)** – Реалістична. Доречна. Необхідно реально оцінювати свої ресурси по досягненню мети. Це не означає, що мета не повинна бути амбітною, як раз навпаки. Якщо мета не є реалістичною, розбийте її на кілька реалістичних цілей. Мета також повинна узгоджуватися з іншими цілями, не суперечити їм. Ставлячи за мету раніше вставати, нам доведеться і раніше лягати для того, щоб висипатися, або шукати інші способи забезпечення повного свого відновлення.

5. **Timed** – Певна за часом. Повинні бути чітко поставлені терміни досягнення мети. Без термінів конкретної мети немає.

Старшокласники вправляються у постановці цілей і презентують власні варіанти.

Ігровий варіант: На підлозі позначені дві лінії (можна зі скотчу або мотузкою), вони символізують початок і кінець шляху. З одного боку до іншого є нерівний коридор (також позначений скотчем або мотузками). Завдання всієї команди, щоб людина-доброволець із зав'язаними очима пройшла від початку до кінця по коридору, щоб не заступати за лінію. Їй допомагає команда. Але вони не можуть говорити більш ніж по одному слову по-черзі. На виконання 10 хвилин. Якщо доброволець заступає, вправа починається заново. Якщо команда порушила правило «по одному слову по-черзі», вправа починається заново. В результаті школярі або виконають завдання за 10 хв, або ж ні. Потім на прикладі того, що вони робили, аналізується смартвиконання мети (Чи була вона конкретна? Як її можна було виміряти? Тощо).

З метою формування навичок, важливих для початкового етапу здійснення професійної кар'єри була використана сюжетно-рольова гра «*Влаштуємося на роботу*» [88]: з групи вибираються 2 добровольці – один влаштується на роботу, інший – проводить співбесіду.

Вправи **заключного етапу** були орієнтовані на пошук внутрішніх ресурсів професійного самовизначення старшокласників та підведення підсумків спільної роботи. Наприклад, для закріплення позитивних змін в емоційній, вольовій і поведінковій сфері була застосована вправа «*До побачення*»[169]:

Інструкція ведучого: «Наші заняття закінчуються, і ми прощаємось. Але чи все ви встигли сказати один одному? Можливо, ви забули поділитися своїми переживаннями, побажаннями? У вас є цей шанс зараз. Зробіть те, то ви не встигли зробити на попередніх заняттях. Не відкладайте своє рішення. Дійте тут і тепер». Кожен учасник групи виходить у центр кола, висловлює свої думки, дякує за спільну працю і прощається.

3.2. Динаміка розвитку професійного самовизначення випускників сільських шкіл експериментальної та контрольної груп

Авторську розвивальну програму психологічного супроводу професійного самовизначення випускників сільських шкіл було апробовано на базі Пістинського, Уторопського, Стопчатівського ліцеїв Яблунівської селищної ради об'єднаної територіальної громади Косівського району Івано-Франківської області, Ковалівського ліцею Коломийської районної ради Івано-Франківської обл. та Рідківської загальноосвітньої школи I-III ступенів Чернівецької обл. у 2018-2019 рр. Учасниками формульованого експерименту стали 48 старшокласників віком 16-17 років. З них 24 досліджувані склали експериментальну групу (ЕГ), а 24 учні - контрольну групу (КГ). Для оцінювання ефективності впровадженої системи супроводу нами було здійснено повторне діагностування за допомогою тих самих психодіагностичних методик, що і на констатувальному етапі дослідження. Порівняльний аналіз отриманих результатів дозволив прослідкувати динаміку кількісних даних та якісних показників становлення професійного самовизначення респондентів та перевірити припущення щодо ефективності використаної нами системи методів та прийомів, спрямованих на активізацію цього утворення.

Результати порівняльного аналізу показників обізнаності про світ професій у випускників до (ЕГ до, КГ до) та після (ЕГ після, КГ після) формульованого експерименту зображено на рис. 3.1.

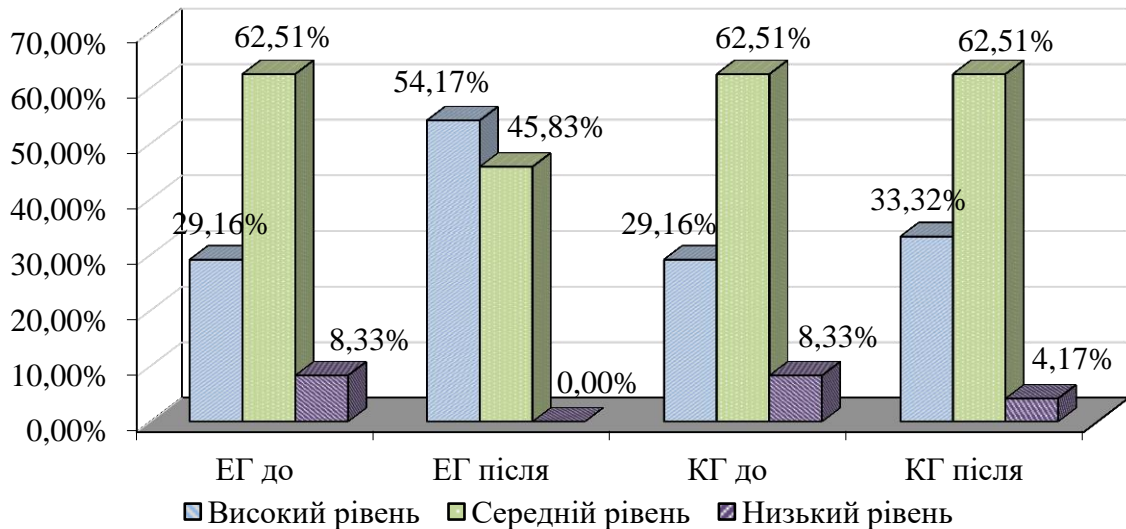

Рис. 3.1. Кількісні показники обізнаності випускників про світ професій до і після формувального експерименту

Як видно з рис. 3.1, в експериментальній групі показники високого рівня обізнаності про світ професій зросли від 29,16% до 54,17%. Ці респонденти значно розширили власні уявлення про наявні в Україні професії та їх вимоги до особистості фахівця. Вони чітко визначили ті професії, які найбільше відповідають їх інтересам та схильностям, набули необхідної інформації про можливості вступу на відповідні спеціальності різних ЗВО. Кількість випускників із середнім рівнем досліджуваного утворення після впровадження програми супроводу професійного самовизначення становила 45,83%. У процесі ознайомлення зі світом професій вони одразу орієнтувались лише на конкретні напрями праці. Відтак набули реалістичних, хоча і не досить повних уявлень про різні професії й варіанти власного працевлаштування. Вони визначили найбільш привабливі для себе професії. Втім, при ознайомленні зі змістом таких професій орієнтувались переважно на їх формальні ознаки, а також на можливості задоволення власних потреб засобами професійної діяльності. Випускників із низькими показниками професійної обізнаності після формувального експерименту виявлено не було - 0,00%. Тоді як на констатувальному етапі дослідження їх кількість складала 8,33%.

У контрольній групі кількість досліджуваних з високими показниками впродовж формувального експерименту підвищилась від 29,16% до 33,32%. Вони

дізнались більше конкретної інформації про обрану та суміжні з нею професії, підвищили свою впевненість у здійсненому професійному виборі. У понад половини випускників (62,51%) після формувального експерименту показники були *помірними*. Вони мали чіткі уявлення про найбільш поширені професії в сучасному соціумі, але мали нечіткі та досить обмежені уявлення про нові професії (медійні, пов'язані з ІТ-технологіями, HR тощо). *Низький* рівень розвитку досліджуваного утворення лише незначно знизився (з 8,33% до 4,17%), які ще не набули визначеної еґо-ідентичності та не здійснили вибір професії.

Для вивчення рефлексивності випускників, як і на констатувальному етапі дослідження, було обрано «Методику вимірювання рівня рефлексивності А.В. Карпова і В.В. Пономарьової [93]. Результати дослідження динаміки показників цього утворення впродовж формувальних впливів наведено в табл. 3.2.

Таблиця 3.2.

Результати дослідження рефлексивності випускників сільських шкіл до і після формувального експерименту

n=48

Група досліджуваних	Рівні розвитку рефлексивності (у %)		
	Високий	Середній	Низький
Експериментальна група до формувального експерименту	0,00	41,67	58,33
Контрольна група до формувального експерименту	0,00	45,83	54,17
Експериментальна група після формувального експерименту	29,17	54,17	16,66
Контрольна група після формувального експерименту	0,00	50,00	50,00

Результати порівняльного аналізу одержаних даних дають можливість констатувати, що серед випускників, що **брали участь у заходах психологічного супроводу** (ЕГ), 29,17% респондентів перейшли на *високий рівень* розвитку цього феномена. Вони переосмислили вже здійснений вибір професії, транслиували власні смисли й цінності життя в розроблені ними плани подальшої професійної діяльності. Це сприяло активізації їх позитивного ставлення до себе, як людей, що в подальшому виконуватимуть суспільно корисну діяльність. Підвищилась і самоповага респондентів. Вони також деталізували власні професійні плани в найближчій життєвій перспективі, виробили додаткові плани дій у випадку, якщо

не зможуть одразу вступити на бажані спеціальності. Кількість досліджуваних із *середнім рівнем* розвитку рефлексивності збільшилась від 41,67% до 54,17%. Ці респонденти розширили власні уявлення про подальшу навчально-професійну діяльність, визначили власні пріоритети в ній. Вони стали більше замислюватись над своїм подальшим працевлаштуванням, усвідомили необхідність значного розвитку своїх професійних компетентностей та актуалізували власну відповідальність за успішність подальшої професіоналізації. На контрольному етапі дослідження кількість випускників з *низькими показниками* була незначною й становила лише 16,66% (на етапі констатувального експерименту - 58,33%). Ці старшокласники конкретизували власні професійні мрії та виробили уявлення про найбільш значущі цілі подальшої професійної діяльності на рівні соціальних досягнень. Вони вже виробили окремі, хоча і не досить чіткі й обґрунтовані плани досягнення власних цілей.

У **контрольній групі** досліджуваних із *високим рівнем* розвитку рефлексивності після впровадженої програми супроводу виявлено не було (0,00%). Кількість респондентів із *середнім рівнем* зросла незначною мірою (від 45,83% до 50,00%). Вони стали більше уваги приділяти співставленню власних здібностей, особистісних особливостей із вимогами обраної професії. Вже почали замислюватись над своєю подальшою професійною діяльністю, уявляти себе в різних професійних відносинах. Старшокласники з *низьким рівнем* розвитку рефлексивності (58,33% - КГ до, 50,00% - КГ після) стали дещо більше прагнути одержати вищу освіту для того, щоб підвищити свою популярність в референтних групах. Вони виявляли окремі ситуативні спроби підвищення своєї компетентності за профільними дисциплінами для вступу у ЗВО.

Успішна актуалізація професійної обізнаності випускників у світі професії, формування в них ґрунтовних знань про зміст праці представників обраного фаху й рефлексивне осмислення власної придатності до обраної галузі праці, перспективи подальшої професійної підготовки й праці - все це сприяло становленню в них впевненості в собі, високої самооцінки професійного майбутнього та вже наявних досягнень, зусиль, що докладаються для реалізації

створених планів. Результати дослідження становлення самооцінки випускників експериментальної та контрольної груп наведено в таблиці 3.3.

Таблиця 3.3.

Результати дослідження самооцінки випускників сільських шкіл до і після формувального експерименту

n=48

Група досліджуваних	Рівні розвитку самооцінки (у %)		
	Високий	Середній	Низький
Експериментальна група до формувального експерименту	16,67	37,50	45,83
Контрольна група до формувального експерименту	16,67	50,00	33,33
Експериментальна група після формувального експерименту	37,50	50,00	12,50
Контрольна група після формувального експерименту	12,50	41,67	45,83

Як видно з таблиці 3.3, кількість досліджуваних з *високою самооцінкою* в експериментальній групі зросла від 16,67% до 37,50%. Вони стали більш впевненими в успішному вступі на бажану спеціальність ЗВО та подальшій побудові своєї кар'єри. При цьому їх впевненість стала ґрунтуватись не стільки на аутосимпатії, скільки на самоаналізі власних знань з фахових дисциплін, наполегливості в розвитку компетентностей за профільними дисциплінами. *Середній рівень* самооцінки випускників зріс від 37,50% до 50,00%. Ці респонденти все ще мали деякі сумніви в успішності реалізації свого професійного майбутнього. Однак вони стали вважати себе не менш здібними та перспективними, ніж їх однолітки з міських шкіл. Їх готовність до відстоювання власних професійних прагнень в умовах несприятливих соціальних впливів, конкуренції при вступі на бюджетні місця у ЗВО набула розвитку. Кількість випускників з *низькою самооцінкою* зменшилась від 45,83% до 12,50%. Досліджувані об'єктивно оцінювали свою низьку успішність за більшістю навчальних дисциплін. Однак вони стали більш впевненими у власних можливостях подолання життєвих труднощів, дещо розвинули готовність докладати значні зусилля на тривалий час для подолання життєвих труднощів для реалізації омріяного варіанту кар'єри.

У **контрольній групі** кількість випускників з *високими показниками* зменшилась від 16,67% до 12,50%. Ці старшокласники переживали значну емоційну напруженість, тривожність щодо власного вступу на бажані спеціальності. Однак вони не стали більше замислюватись над тим, які ще життєві ресурси можуть залучити для реалізації своїх навчально-професійних планів. Кількісні показники *середнього рівня* також дещо зменшились від 50,00% до 41,67%. Досліджувані в цілому виявляли позитивне самоставлення, високо оцінювали ті зусилля, які докладали для вступу на бажані спеціальності. Однак вони не набули впевненості у власній конкурентоспроможності з абітурієнтами з міських шкіл. Кількість випускників з низьким рівнем самооцінки зросла від 33,33% до 45,83%. Старшокласники дуже мало розвинули власні здібності з самоаналізу наявних і необхідних життєвих ресурсів для вступу на бажані спеціальності. Вони не змогли подолати свою тривожність та актуалізувати більше особистісних і соціальних ресурсів для успішного вступу до вишів.

Конструювання випускниками все нових професійних когніцій в процесі активізації професійного самовизначення визначає необхідність подальшого узгодження ними цих нових уявлень про себе, їх інтеграції з іншими конструктами життєвого світу. Для дослідження ясності «Я-концепції» випускників було використано «Методику визначення ясності Я-концепції (SCC)» Д. Кемпбелла в адапт. А.Я. Шемелюк [257]. Результати емпіричного дослідження презентовано на рис. 3.2.

Як видно з наведеної діаграми 3.2, кількість випускників з *високим рівнем* розвитку ясності «Я-концепції» в **експериментальній групі** зросла від 8,33% до 20,83%. Вони утворили ще більш чіткі образи свого професійного майбутнього, інтегрували складові «Я-професійного» в теперішньому, найближчому майбутньому (навчально-професійній діяльності) та подальшій праці. Це дало їм можливість конкретизувати уявлення про свої соціальні ролі у неформальних взаєминах зі значущими іншими, а також активізувати власну ідентичність.

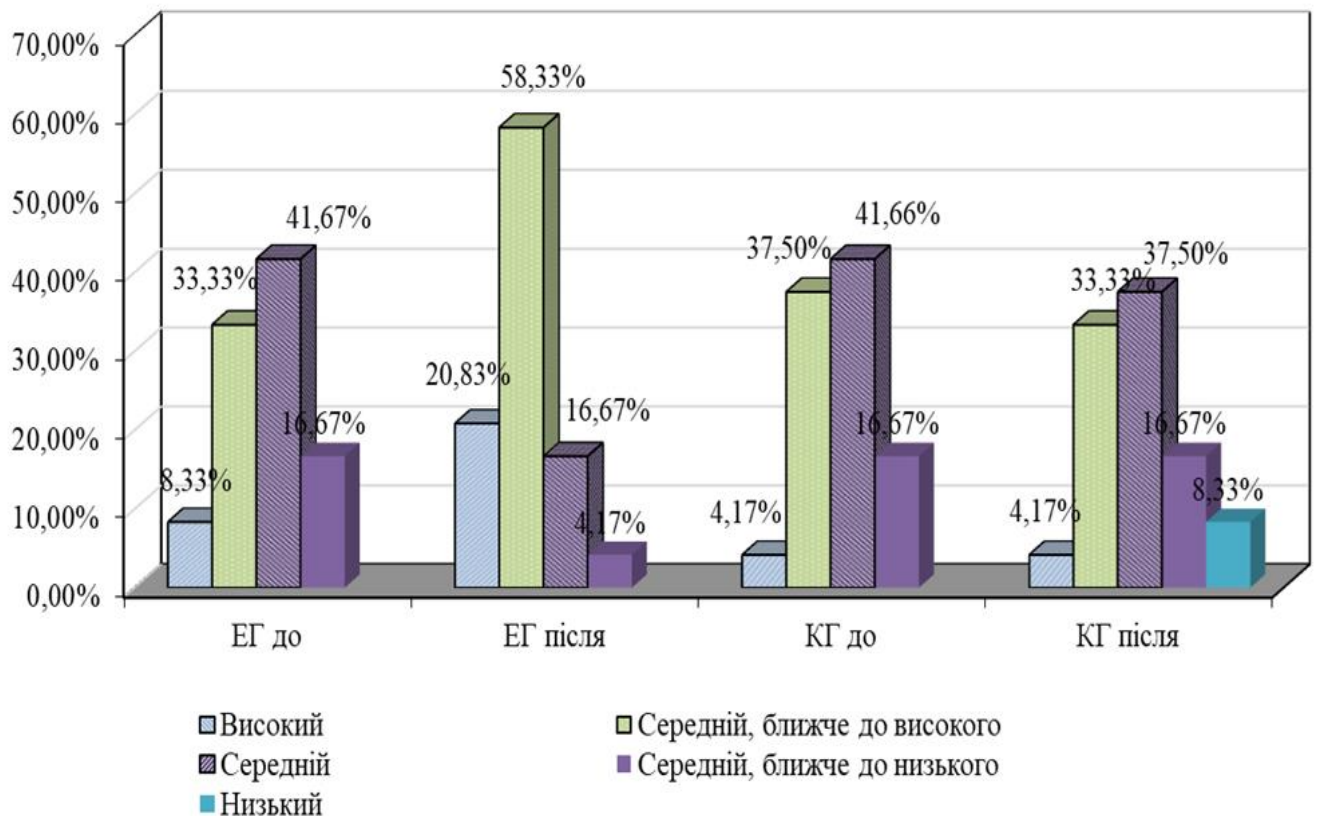

Рис. 3.2. Кількісні показники становлення ясності «Я-концепції» випускників під час формувального експерименту

Показники *середнього рівня розвитку, що наближається до високого*, також збільшились від 33,33% до 58,33%. Ці респонденти утворили більш повні та конкретизовані образи «Я-професійного» в найближчому та більш віддаленому майбутньому. Однак їх образи ще не набули повної узгодженості, зокрема старшокласники не досить чітко уявляють, яким чином вони здобудуть бажану роботу по завершенні професійної підготовки, а також ще не визначили ті життєві ресурси, які забезпечать їх подальшу кар'єру в майбутньому. Після формувальних впливів лише незначну кількість досліджуваних (16,67%), які прагнуть реалізувати свій особистісний потенціал в умовах професійної діяльності, але ще не накреслили конкретні шляхи професійної самореалізації в соціальному світі, було зараховано до *середнього рівня розвитку ясності «Я-концепції»*. На *середньому рівні розвитку, що наближається до низького*, залишились лише окремі (4,17%) старшокласники, які все ж таки дещо конкретизували уявлення про власну професіоналізацію в найближчій та середній життєвій перспективі.

У **контрольній групі** кількість досліджуваних з *високим рівнем* ясності «Я-концепції» не змінилась і становила 4,17%. Ці респонденти утворили чіткі, повні й інтегровані образи свого «Я-професійного» в життєвому часі, однак лише частково узгодили їх з іншими складовими своєї «Я-концепції». Третину випускників (33,33%) на контрольному етапі дослідження було віднесено до *середнього рівня розвитку досліджуваного феномена, що наближається до високого*. Вони утворили чіткі уявлення, що складають образ «Я-професійного» в часі, однак не повністю узгодили уявлення про свої соціальні ролі й стильові особливості поведінки в теперішньому (школяра) й майбутньому - студента, фахівця, професіонала. *Середньому рівню* відповідали результати трохи більше третини (37,50%) випускників, які утворили переважно уявлення про ті цінності, які вони хочуть реалізувати у власній праці. Їх уявлення про траєкторію побудови свого професійного майбутнього ще не набули стійкості, оскільки залежать від соціальних впливів значущих інших. До *середнього, що наближається до низького*, рівня було зараховано 16,67% випускників, які утворили лише окремі уявлення про своє «Я-професійне» в майбутньому, що відображають переважно їх прагнення до самопрезентації засобами професійної діяльності. *Низькому рівню* на етапі контрольного експерименту відповідали результати 8,33% респондентів, які вважають працю неприємною соціальною необхідністю й намагаються якомога менше замислюватись над своїм професійним майбутнім. Вони утворюють лише окремі елементи свого «Я-професійного» засобами випадкових соціальних ідентифікацій.

Психологічні особливості становлення професійних когніцій респондентів вплинули і на динаміку їх професійних цінностей в процесі формувальних впливів. Результати вивчення специфіки розвитку ціннісних орієнтацій випускників експериментальної та контрольної груп упродовж формувальних впливів за допомогою методики «Ціннісні орієнтації особистості» (авт. Г.Є. Леєвік [125]) презентовано в таблиці 3.4.

Таблиця 3.4.

Результати дослідження динаміки ціннісних орієнтацій респондентів до і після формувального експерименту

n=48

Група досліджуваних	Цілі життя				
	праця	матеріальні цінності	пізнання	спілкування	суспільно-політична діяльність
ЕГ до	30,21	32,98	22,74	26,58	21,23
КГ до	29,74	33,57	24,21	28,36	19,42
ЕГ після	35,80	28,36	29,12	23,47	22,85
КГ після	28,56	35,32	23,16	31,75	18,62
Засоби досягнення цілей життя					
	вольові	моральні (ставлення до інших)	ділові	моральні (ставлення до себе)	
ЕГ до	25,13	22,74	20,59	19,89	
КГ до	24,78	22,57	21,78	20,86	
ЕГ після	30,92	28,75	26,98	25,61	
КГ після	23,08	24,51	23,38	20,52	

Як видно з таблиці 3.4, для учасників експериментальної групи серед термінальних цінностей більш значущими стали *цінності праці*: показники зросли від $x=30,21$ до $x=35,80$. Розширення їх уявлень про зміст подальшої професійної діяльності сприяло актуалізації професійних інтересів, спрямованості, переживанню соціальної корисності своєї подальшої професійної діяльності. Це надало їх уявленням про свою подальшу роботу за фахом більшої особистісної значущості. Кількісні показники *цінностей пізнання* також значно підвищились від $x=22,74$ до $x=29,12$. Респонденти стали прагнути не лише професійного зростання й підвищення своєї кваліфікації, але й більш широкого пізнання своєї майбутньої професії як галузі людської праці та професійних відносин з іншими людьми в ній. *Матеріальні цінності* для випускників стали менш значущими, оскільки їх кількісні показники зменшились від $x=32,98$ до $x=28,36$. Якісні показники цінностей цієї групи також змінились: старшокласники стали прагнути заробляти гроші не стільки для задоволення своїх потреб та придбання коштовних речей, скільки для матеріальної допомоги іншим людям, підвищення своєї кваліфікації. *Цінності спілкування* для респондентів цієї групи також стали менш значущими (від $x=26,58$ до $x=23,47$), оскільки відбулась їх переорієнтація з комунікативних та формальних на змістовні аспекти подальшої праці.

Особистісна значущість *цінностей суспільно-політичної діяльності* дещо підвищилась від $x=21,23$ до $x=22,85$. Старшокласники прагнули в своїй подальшій праці набути досвіду, досягти особистісної зрілості для того, щоб більш точно орієнтуватись в суспільно-політичних реаліях.

У респондентів **контрольної групи** кількісні показники *цінностей праці* дещо знизились від $x=29,74$ до $x=28,56$, оскільки відбулася переорієнтація їх професійних когніцій з конструювання свого професійного майбутнього до реалізації планів навчально-професійної діяльності в найближчій перспективі. Показники *матеріальних цінностей* зросли від $x=33,57$ до $x=35,32$, що відображало прагнення респондентів стати матеріально автономними від батьків, а також самоствердитись у новій соціальній позиції дорослої людини. *Цінності пізнання* також стали для випускників дещо менш значущими (від $x=24,21$ до $x=23,16$), оскільки зростала тривожність респондентів через відсутність соціальних гарантій і, відповідно, впевненості щодо вступу на бажані спеціальності ЗВО. Зростання кількісних показників *цінностей спілкування* від $x=28,36$ до $x=31,75$ відображало їх переорієнтацію на подальшу міжособистісну взаємодію з однолітками в умовах навчально-професійної взаємодії, набуття нового соціального статусу студента, подальшу автономну організацію своєї життєдіяльності. *Цінності суспільно-політичної діяльності* для респондентів були мало значущими, їх показники змінилися мало (від $x=19,42$ до $x=18,62$), оскільки, на їх думку, і в теперішньому, і в майбутньому вони майже не мають засобів впливу на суспільно-політичну ситуацію в країні.

Старшокласники прагнуть реалізувати термінальні цінності в подальшій професійній діяльності за допомогою більш конкретних інструментальних цінностей, що відображають їх особистісні ресурси. Впродовж формувальних впливів для респондентів **експериментальної групи** зросла особистісна значущість *вольових якостей* (від $x=25,13$ до $x=30,92$), що відображало підвищення їх наполегливості й цілеспрямованості як у пізнанні обраної професії, так і в залученні додаткових ресурсів для реалізації своїх планів. Активізація *моральних цінностей в ставленні до інших* (від $x=22,74$ до $x=28,75$) відображала

переживання юнаками соціального впливу своєї подальшої праці на благополуччя інших людей, прагнення сумлінно виконувати свої професійні обов'язки в майбутньому. Зростання кількісних показників *ділових цінностей* (від $x=20,59$ до $x=26,98$) виявлялось у все більш чіткому усвідомленні юнаками необхідності гнучко й варіативно конструювати власний професійний шлях в умовах стрімких змін соціально-економічної ситуації в країні та постійного зростання вимог суспільства до особистості молодого фахівця. Підвищення показників *моральних цінностей в ставленні до себе* від $x=19,89$ до $x=25,61$ засвідчило перебіг процесу інтеграції професійного та особистісного самовизначення випускників, актуалізацію їх ціннісного ставлення до власної ідентичності, гармонійного розвитку різних структур своєї особистості.

У **контрольній групі** показники розвитку *вольових цінностей* дещо знизились від $x=24,78$ до $x=23,08$, оскільки старшокласники все більш чітко усвідомлювали, що реалізація їх професійних планів залежить не тільки від їх бажань, але і від зовнішніх обставин. Їх локус контролю став більш екстернальним. Незначне збільшення показників *моральних цінностей в ставленні до інших* (від $x=22,57$ до $x=24,51$) засвідчило актуалізацію прагнення респондентів добросовісно та якісно працювати. Вони стали більшої значущості надавати *діловим цінностям* ($x=21,78$ у КГ до, $x=23,38$ у КГ після), які інтерпретували як здатність людини пристосовуватись до обставин, встановлювати успішні ділові контакти для швидкого кар'єрного просування. Показники *моральних цінностей випускників у ставленні до себе* майже не змінилися ($x=20,86$ у КГ до, $x=20,52$ у КГ після). Зазначені цінності виявлялись у прагненні досліджуваних вільно та безпосередньо виявляти власне «Я» в подальших професійних відносинах.

Розвиток професійних когніцій та цінностей професійного самовизначення випускників сприяє становленню їх готовності до виконання подальшої професійної діяльності й розвитку автономних професійних настанов подальшої праці. Результати емпіричного дослідження професійної готовності випускників сільських шкіл до і після формувального експерименту наведено в таблиці 3.5.

Таблиця 3.5.

Кількісні показники розвитку професійної готовності випускників сільських шкіл до і після формувального експерименту

n=48

Група досліджуваних	Показники професійної готовності випускників				
	автономність	інформованість	прийняття рішення	планування	емоційне ставлення
ЕГ до	13,12	9,31	12,61	10,32	15,91
КГ до	13,24	9,42	12,91	10,53	15,92
ЕГ після	14,91	13,14	14,64	14,33	15,93
КГ після	12,93	8,91	12,71	10,52	15,82

Як видно з наведених у таблиці 3.5. емпіричних даних, у випускників з експериментальної групи кількісні показники *автономності* вибору професії зросли від $x=13,12$ до $x=14,91$. Вони розвинули здатність відстоювати свій вибір в умовах соціальних впливів значущих інших, зокрема - батьків, а також переосмислили свій вибір професії, як дійсно власний, що відображає їх індивідуальність та забезпечує широкі можливості для реалізації свого потенціалу в подальшій праці. Значне підвищення показників *поінформованості* від $x=9,31$ до $x=13,14$ відображало успішне конструювання респондентами «Я-ідеального» в професії та їх власну активність зі співставлення наявних і необхідних професійно важливих якостей. Розвиток здатності до *прийняття рішень* (від $x=12,61$ до $x=14,64$) виявлявся у виваженості професійних рішень досліджуваних. Вони прагнули приймати такі рішення, які відповідають їх власним цінностям та інтересам і водночас є реалістичними, такими, що можуть бути здійснені за наявних життєвих обставин. Старшокласники також розвинули здатність конструювати чіткі, реалістичні, адекватні їх життєвим цілям професійні плани, пролонговані в життєвій перспективі. Тому кількісні показники *професійного планування* підвищились від $x=10,32$ до $x=14,33$. Розвиток здатності до *емоційного ставлення* респондентів до свого професійного самовизначення в кількісних показниках відбувся незначною мірою: від $x=15,91$ до $x=15,93$. На нашу думку, така динаміка пояснюється тим, що професійне самовизначення є основним новоутворенням особистості в юності. Здійснення та реалізація свого професійного вибору для випускників має високу суб'єктивну значущість, отже -

гостро емоційно переживається. Тому впроваджені засоби психологічного супроводу орієнтовно-поведінкового компонента досліджуваного утворення були спрямовані не стільки на актуалізацію емоційних переживань старшокласниками свого професійного вибору, скільки на розвиток здатності управляти своєю діяльністю з реалізації професійного майбутнього.

На відміну від експериментальної групи, в **контрольній**, навпаки, відбулось зниження кількісних показників за всіма складовими професійної готовності. Старшокласники стали все більше погоджуватись з думкою значущих інших щодо вибору подальшої професії (показники *автономії* зменшились від $x=13,24$ до $x=12,93$). Вони стали менш чітко вибудовувати когніції свого професійного майбутнього та надавати їм меншу особистісну цінність (показники *поінформованості* знизилась від $x=9,42$ до $x=8,91$). Їх рішення щодо подальшого працевлаштування, місця роботи та варіанту кар'єри стали дещо більш соціально детермінованими (показники за шкалою *прийняття рішення* знизилась від $x=12,91$ до $x=12,71$). Вони майже не розвинули здатність до *планування свого професійного майбутнього* ($x=10,53$ в КГ до, $x=10,52$ в КГ після). Переорієнтація локусу контролю випускників у своєму професійному самовизначенні з інтернального на екстернальний, відмова від автономного проектування свого професійного зростання виявилась і у підвищенні байдужості до свого професійного вибору (показники *емоційного ставлення* зменшились від $x=15,92$ до $x=15,82$).

Становлення професійної готовності випускників нерозривно пов'язане з тими професійними настановами, які утворюють в професійних вимірах свого життєвого світу. Ці настанови визначають їх готовність докладати зусилля та витратити життєві ресурси для здійснення свого професійного вибору, а також визначають специфіку поведінки респондентів у професійних відносинах. Результати дослідження особливостей формування професійних настанов випускників і умовах формувальних впливів відображено в таблиці 3.6.

Таблиця 3.6.

Кількісні показники розвитку професійних настанов випускників до і після формувального експерименту

n=48

Показники	Рівні розвитку	Група респондентів, у %			
		ЕГ до	ЕГ після	КГ до	КГ після
Рішучість	Високий	41,68	45,83	41,68	41,68
	Середній	29,16	37,50	29,16	29,16
	Низький	29,16	16,67	29,16	29,16
Раціоналізм	Високий	33,32	50,00	33,32	37,50
	Середній	25,00	29,16	25,00	25,00
	Низький	41,68	20,84	41,68	37,50
Реалізм	Високий	33,32	55,15	29,16	33,32
	Середній	12,51	7,35	16,67	12,51
	Низький	54,17	37,50	54,17	54,17
Незалежність	Високий	29,16	37,50	29,16	33,32
	Середній	41,68	54,17	41,68	45,83
	Низький	29,16	8,33	29,16	20,85

Як видно з таблиці 3.6, в експериментальній групі досліджувані з високим рівнем розвитку *рішучості* (ЕГ до - 41,68%, ЕГ після - 45,83%) стали виявляти більшу готовність наполегливо самостійно працювати для підвищення своїх фахових компетентностей. Респонденти з помірними показниками (ЕГ до - 29,16%, ЕГ після - 37,50%) підвищили впевненість у незмінності свого професійного вибору. Кількість досліджуваних з низьким рівнем рішучості зменшилась від 29,16% до 16,67%. Вони дещо розвинули власні професійні інтереси та виробили окремі плани роботи за фахом.

Високий *раціоналізм* (ЕГ до - 33,32%, ЕГ після - 50,00%) виявлявся в зростанні пріоритетності професійного самовизначення для випускників серед інших видів життєдіяльності. Вони стали ще більше офірувати різними задоволеннями, спілкуванням з однолітками, активністю в соціальних мережах за для підготовки до вступу у ЗВО. Старшокласники з помірними показниками (ЕГ до - 25,00%, ЕГ після - 29,16%) стали частіше використовувати активні засоби самопідготовки до складання ЗНО, надавали перевагу вивченню тієї навчальної

літератури, яка найбільше відповідала програмам випускних іспитів. Незначна кількість випускників із низьким рівнем раціоналізму після формувального експерименту (ЕГ до - 41,68%, ЕГ після - 20,84%) стали усвідомлено співставляти вимоги обраної професії та власні здібності, компетентності.

Кількість респондентів з високим рівнем *реалізму* професійного самовизначення підвищилась від 33,32% до 55,15%. Вони сконструювали ще більш чіткі та повні уявлення про свою навчально-професійну діяльність, можливості працевлаштування та подальшої професіоналізації. Помірні показники розвитку реалізму (ЕГ до - 12,51%, ЕГ після – 7,35%) виявились у тому, що старшокласники стали більше аналізувати власну відповідність вимогам сучасного соціуму до фахівця з обраної професії. Досліджувані з низьким рівнем розвитку (ЕГ до - 54,17%, ЕГ після – 37,50%) стали чіткіше аналізувати свої можливості реалізації професійних планів, враховувати не лише соціальні, але й наявні особистісні ресурси.

Висока *незалежність* випускників (ЕГ до - 29,16%, ЕГ після - 37,50%) у професійному самовизначенні стала виявлятися в тому, що вони не лише виявляли готовність відстоювати свій професійний вибір, але й прагнули при цьому зберегти гармонійні взаємини зі значущими іншими, зокрема батьками. Помірні показники розвитку незалежності випускників (ЕГ до - 41,68%, ЕГ після - 54,17%) відображали процес переосмислення ними здійсненого професійного вибору як дійсно власний і розвиток готовності приймати на себе відповідальність за здійснений вибір. Досліджувані з низькими кількісними даними (ЕГ до - 29,16%, ЕГ після - 8,33%) стали виявляти більшу готовність наполягати на своєму професійному виборі та шукати компроміси у взаєминах зі значущими іншими, які намагались визначити вибір старшокласниками їх майбутньої професії.

У **контрольній групі** показники *рішучості* у професійному самовизначенні не змінились. Старшокласники з високим рівнем (КГ до - 41,68%, КГ після - 41,68%) виявляли значну впевненість у здійсненому виборі професії. Досліджувані з помірними показниками (КГ до - 29,16%, КГ після - 29,16%) обрали найбільш бажану професію, але виявляли зацікавленість у вступі і на інші,

привабливі для них професії. Респонденти з низькими показниками (КГ до - 29,16%, КГ після - 29,16%) досить мало виявляли зацікавленість у подальшій праці, однак визначили деякі професії, що певною мірою відповідали їх життєвим інтересам.

Старшокласники з високими показниками *раціоналізму* самовизначення (КГ до - 33,32%, КГ після - 37,50%) надавали перевагу активним засобам підготовки до ЗНО, однак впродовж формувальних впливів їх активність із самопідготовки не підвищилась. Досліджувані з помірними показниками (КГ до - 25,00%, КГ після - 25,00%) здійснювали невпорядковані спроби ознайомлення з додатковою навчальною літературою за профільними дисциплінами. Старшокласники з низькими показниками (КГ до - 41,68%, КГ після - 37,50%) виявляли певну зацікавленість у підвищенні своїх фахових компетентностей.

Розвиток *реалізму* професійного самовизначення досягав високого рівня в 29,16% випускників до і в 33,32% досліджуваних після формувального експерименту. Вони утворювали чіткі, реалістичні, хоча і не досить повні та деталізовані уявлення про подальшу роботу за фахом. Старшокласники з помірними показниками (КГ до - 16,67%, КГ після - 12,51%) демонстрували досить адекватні образи своєї професійної підготовки й працевлаштування. Респонденти з низьким рівнем (КГ до - 54,17%, КГ після - 54,17%) ще не здійснили обміркований вибір професії. Тому їх уявлення про своє професійне майбутнє були досить абстрактними і надміру оптимістичними.

Незалежні у виборі своєї майбутньої професії респонденти (КГ до - 29,16%, КГ після - 33,32%) орієнтувались виключно на результати самоаналізу при виборі професії, ігнорували поради інших людей. Старшокласники з помірними показниками (КГ до - 41,68%, КГ після - 45,83%) дещо розвинули здатність з автономного планування кар'єри, однак значний вплив на їх професійний вибір здійснили значущі інші. Старшокласники з низькими показниками незалежності (КГ до - 29,16%, КГ після - 20,85%) обрали лише напрям професійної підготовки під впливом значущих інших. Здійснювали лише окремі спроби планування значущих соціальних подій професіоналізації у майбутньому.

Результати аналізу динаміки основних складових професійного самовизначення випускників під час формувальних впливів дали можливість виявити особливості становлення структурних компонентів їх професійного самовизначення (рис. 3.3).

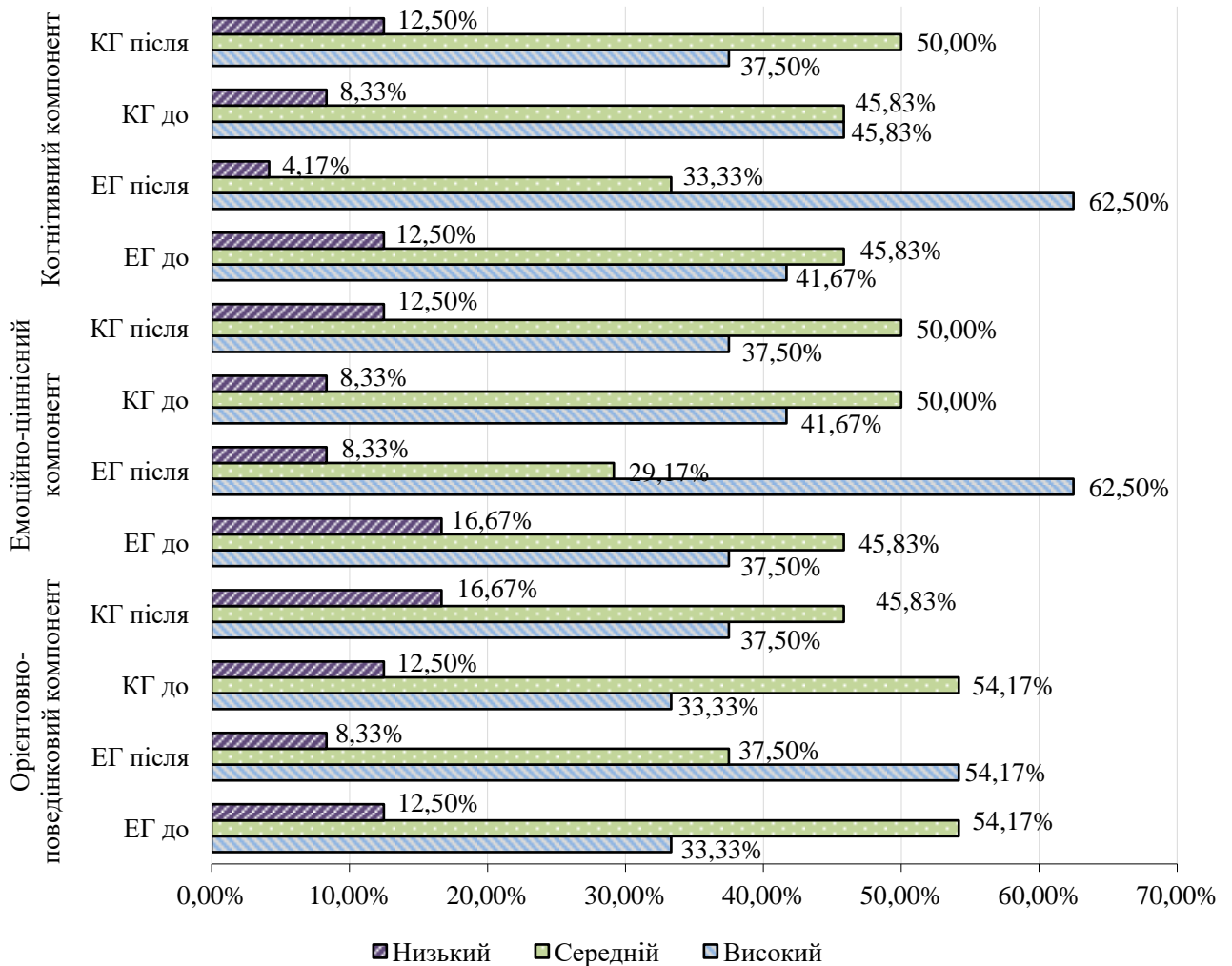

Рис. 3.3. Кількісні показники розвитку структурних компонентів професійного самовизначення випускників під час формувального експерименту

Як видно з наведеної діаграми, в експериментальній групі за когнітивним компонентом професійного самовизначення високі показники зросли від 41,67% до 62,50%. Ці випускники значно розширили власні уявлення про зміст обраної професії та особливості праці фахівця. Вони сформували повні й деталізовані когніції, що відображають їх власну подальшу професійну діяльність. Усвідомили

відповідність обраної професії власній індивідуальності, набули професійної ідентичності.

Середнього рівня розвитку досягли понад третина респондентів (ЕГ до - 45,83%, ЕГ після - 33,33%). Вони сформували більш конкретні та реалістичні уявлення про зміст обраного фаху та його вимоги до особистості фахівця. Набули впевненості в успішності своєї подальшої професіоналізації, розвинули професійну самосвідомість.

Низькому рівню відповідали результати окремих досліджуваних (ЕГ до - 12,50%, ЕГ після - 4,17%). Вони розширили наявні знання про обрану професію. Дещо розвинули професійні інтереси та частково переорієнтовувались з зовнішнього на внутрішній локус контролю у виборі професії. Подальша праця за обраною спеціальністю стала для них більш привабливою внаслідок активізації професійних мотивів. Однак вони ще не актуалізували стійку професійну спрямованість.

У **контрольній групі** на високому рівні *когнітивного компонента* професійного самовизначення старшокласники (КГ до - 45,83%, КГ після - 37,50%) чітко усвідомлювали вимоги обраної професії до молодого фахівця та міру власної відповідності цим вимогам. На середньому рівні розвитку досліджувані (КГ до - 45,83%, КГ після - 50,00%) мали уявлення про найбільш важливі для успішності подальшої праці за фахом професійно важливі якості й наявність цих якостей у себе. Досліджувані з низьким рівнем (КГ до - 8,33%, КГ після - 12,50%) орієнтувались переважно на можливості обраної професії для задоволення своїх матеріальних і побутових потреб. Вони інтуїтивно встановлювали власну відповідність обраній професії.

У таблиці 3.7. наведені кількісні зміни когнітивного компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Як бачимо, після формувального впливу серед досліджуваних експериментальної групи на 20,83% збільшилася, порівняно з початком експеримента, кількість випускників сільських шкіл, що характеризуються чітким уявленням про зміст обраної професії (до експерименту – 41,17% випускників,

після – 62,50%). Кількість таких випускників збільшилася за рахунок тих, які раніше мали часткове уявлення про особливості обраної професії (після експерименту їх кількість зменшилась на -12,50%). Відповідно ті, які мали низький рівень усвідомленості поняття відповідальності, після формувального впливу перейшли в категорію випускників з частковим уявленням про зміст обраної професії (до експерименту їх число становило 12,50 %, після – 4,17%).

Таблиця 3.7.

Зміни рівнів когнітивного компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл після формувального експеримента

n=48

Рівні	Експериментальна група						Контрольна група					
	ЕГд		ЕГп		Різниця		КГд		КГп		Різниця	
	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%
високий	10	41,67	15	62,50	5	20,83	11	45,83	9	37,50	-3	12,50
середній	11	45,83	8	33,33	-3	12,50	11	45,83	12	50,00	2	8,33
низький	3	12,50	1	4,17	3	12,50	2	8,33	3	12,50	1	4,17

Випускники сільських шкіл контрольної групи не показали значущих змін у показниках рівнів уявлення про зміст обраної професії (різниця у кількості випускників до- і після експеримента становить: повне уявлення про зміст обраної професії та особливості праці фахівця зменшилось на 12,50%, часткове – 8,833%, низьке – 4,17%).

Отримані результати свідчать про ефективність застосованих нами засобів щодо розвитку рівня уявлення про зміст обраної професії та особливості праці фахівця як показника її когнітивного компонента.

Як видно з вище наведеної діаграми (рис. 3.3), в **експериментальній групі** сформоване *емоційно-ціннісне ставлення* до свого професійного самовизначення на етапі констатувального експерименту було виявлено в 37,50% випускників, а на етапі контрольного - в 62,50% випускників. Ці досліджувані прагнули реалізувати в своїй подальшій праці цінності сприяння благополуччю інших людей, творчості, професійного саморозвитку.

Середній рівень розвитку емоційно-ціннісного компонента (ЕГ до - 45,83%, ЕГ після - 29,17%) відображає активізацію їх прагнення працювати за обраною спеціальністю, глибоко пізнавати зміст праці, вдосконалювати свої професійні компетентності в майбутньому. Однак високої значущості для них не втратили і досить прагматичні цінності матеріального збагачення й успішної кар'єри.

Досліджуваних з низькими показниками після формувальних впливів виявлено 8,33 (до експерименту 16,67%). Їх прагнення працювати за обраною спеціальністю перестало зводитись лише до переживання необхідності виконувати вимоги соціуму.

Показники високого рівня *професійних цінностей* випускників (КГ до - 41,67%, КГ після - 37,50%) виявлялись у їх сильному, однак не досить глибоко осмисленому прагненні приносити соціальну користь людям, реалізувати власне «Я» в умовах праці. Старшокласники з середніми показниками (КГ до - 50,00%, КГ після - 50,00%) виявляли готовність сумлінно працювати, однак досить мало виявляли потреби в професійній творчості, саморозвитку й вдосконаленні своїх професійних компетентностей. Низькі показники ціннісного компонента (КГ до - 8,33%, КГ після - 12,50%) виявлялись в тому, що молоді люди готові працювати, однак дуже мало цікавились змістом праці та специфікою обраною професії. Прагнули задовольнити потреби в соціальній автономії, успішній самопрезентації в референтній групі, а також матеріальні потреби.

У таблиці 3.8. презентовано зміни емоційно-ціннісного компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Як бачимо, після формувального експеримента в експериментальній групі високі показники *емоційно-ціннісного ставлення до свого професійного самовизначення* випускників сільських шкіл підвищились на 20,83% за рахунок середніх показників розвитку емоційно-ціннісного компоненту, які зменшились на 16,67% та підвищення на 8,33% низького рівня розвитку емоційно-ціннісного компоненту професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Таблиця 3.8.

**Зміни рівнів емоційно-ціннісного компонента професійного самовизначення
випускників сільських шкіл у процесі формувального експерименту**

n=48

Рівні	Експериментальна група						Контрольна група					
	ЕГд		ЕГп		Різниця		КГд		КГп		Різниця	
	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%
високий	9	37,50	15	62,50	5	20,83	10	41,67	9	37,50	-1	4,17
середній	11	45,83	7	29,17	-4	16,67	12	50,00	12	50,00	0	-
низький	4	16,67	2	8,33	2	8,33	2	8,33	2	8,33	0	-

В контрольній групі високий рівень *емоційно-ціннісного ставлення* до свого професійного самовизначення випускників сільських шкіл дещо знизився (на 4,17%), а середній і низький рівні залишилися без змін. Можна стверджувати, що розроблена програма супроводу сприяла актуалізації ціннісного ставлення до своєї подальшої професійної діяльності й професійного саморозвитку у випускників сільських шкіл.

Як видно з діаграми (рис. 3.3.), в **експериментальній групі** до високого рівня розвитку *орієнтовно-поведінкового компонента* професійного самовизначення нами було зараховано більше третини випускників (ЕГ до - 33,32%, ЕГ після - 54,17%), які виявляли готовність відстоювати свій професійний вибір навіть всупереч значним соціальним труднощам. Вони утворювали реалістичні плани, що цілком відповідали їх цілям професійного саморозвитку. Старшокласники переосмислили свій професійний вибір як власний, вільний від соціальних впливів та прийняли на себе відповідальність за його здійснення.

Показники середнього рівня (ЕГ до - 54,17%, ЕГ після - 37,50%) відображають прагнення респондентів до проектування свого професійного майбутнього в обраній галузі праці. Втім, їх локус контролю у власному професійному виборі був інтернально-екстернальним. Вони конструювали й додаткові варіанти організації своєї навчально-професійної діяльності за іншими професіями. Тому їх професійні плани подальшої праці ще не набули чіткості й

визначеності. Досліджувані ставились до свого професійного вибору як соціально детермінованого, однак такого, що відповідає їх життєвим інтересам і прагненням.

Випускники, що залишились на низькому рівні розвитку (ЕГ до - 12,50%, ЕГ після - 8,33%), у процесі формувальних впливів стали утворювати більш чіткі плани навчально-професійної діяльності та працевлаштування в найближчій життєвій перспективі. Їх плани стали дещо більш конкретними та реалістичнішими, оскільки вони розвинули свої вміння прогнозувати ймовірні професійні труднощі в індивідуальному майбутньому. Їх вибір професії залишався соціально детермінованим, однак старшокласники стали більш автономно конструювати уявлення про свою подальшу кар'єру.

Респонденти з **контрольної групи**, яких було зараховано до високого рівня розвитку *орієнтовно-поведінкового компонента* професійного самовизначення (КГ до - 33,33%, КГ після - 37,50%) , виявляли впевненість в незмінності та особистісній детермінованості свого професійного вибору. Вони утворювали чіткі, реалістичні, хоча і не досить обмірковані плани подальшої професійної діяльності. У плануванні професійного майбутнього враховували не всі можливі професійні труднощі та необхідні життєві ресурси. Досліджувані з помірними показниками (КГ до - 54,17%, КГ після - 45,83%) виявляли стійку професійну спрямованість на обрану ними професію та конструювали чіткі, хоча й не узгоджені та мало пролонговані в майбутнє професійні плани. Старшокласники на низькому рівні розвитку досліджуваного утворення (КГ до - 12,50%, КГ після - 16,67%) не виявляли стійкого прагнення в подальшому працювати за обраним фахом.

У таблиці 3.9. наведені зміни *орієнтовно-поведінкового компонента* професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

До проведення експеримента показники високого рівня *орієнтовно-поведінкового компонента* професійного самовизначення випускників сільських шкіл в експериментальній групі підвищилися на 20,85% і, відповідно, середній

рівень знизився на 16,67%, що наводить на думку про те, що випускники сільських шкіл проектують своє професійне майбутнє в обраній галузі праці, а 4,17% респодентів з низьким рівнем набули дещо більшої впевненості у виборі напряму навчально-професійної підготовки.

Таблиця 3.9.

Зміни рівнів орієнтовно-поведінкового компонента професійного самовизначення випускників сільських шкіл у процесі формувального експерименту

n=48

Рівні	Експериментальна група						Контрольна група					
	ЕГд		ЕГп		Різниця		КГд		КГп		Різниця	
	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%	Абс. к-сть	%
високий	8	33,33	13	54,17	5	20,83	10	41,67	9	37,50	-1	4,17
середній	13	54,17	9	37,50	-4	16,67	12	50,00	12	50,00	0	-
низький	3	12,50	2	8,33	1	4,17	3	12,50	4	16,67	-1	4,17

У контрольній групі по закінченні експеримента значних змін не відбулося, оскільки середні показники залишилися незмінними, а полярні рівні (високий і низький) зазнали незначних змін (лише на 4,17%). Це засвідчує ефективність застосованих нами засобів щодо розвитку вміння у випускників сільських шкіл проектувати своє професійне майбутнє в обраній галузі праці як показника орієнтовно-поведінкового компонента їх професійного самовизначення.

Аналіз та узагальнення одержаних кількісних даних та якісних показників дослідження дали можливість підрахувати динаміку професійного самовизначення в учасників експериментальної та контрольної груп у цілому. Результати проведених підрахунків наведено на рис. 3.4.

Як видно з рис. 3.4, в експериментальній групі показники високого рівня зросли від 37,50% до 66,67%. Ці старшокласники набули повні й ґрунтовні знання про вимоги сучасного соціуму до особистості представника обраного фаху. Значно розвинули когніції «Я-ідеального» та «Я-реального» в професії, успішно співставили їх, накреслили шляхи професійного саморозвитку. В подальшій праці актуалізували цінності професійної творчості, саморозвитку, сприяння добробуту

багатьох людей та утворення гармонійних професійних взаємин. Автономно сконструювали реалістичні, узгоджені та пролонговані в майбутнє професійні плани.

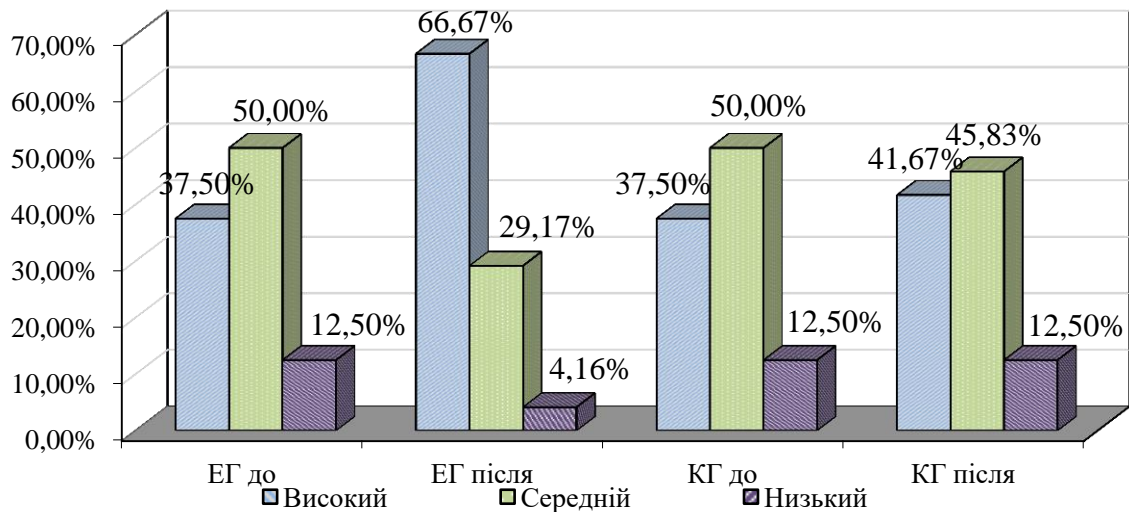

Рис. 3.4. Динаміка розвитку рівнів професійного самовизначення випускників під час психологічного супроводу

Респонденти з *середнім рівнем* (ЕГ до - 50,00%, ЕГ після - 29,17%) набули чітких уявлень про вимоги обраної професії, наявність та рівень розвитку в себе найбільш важливих професійних здібностей. У подальшій професійній діяльності прагнуть поєднати як альтруїстичні, так і досить прагматичні цінності. Успішно інтегрували уявлення про себе в професійній та інших складових життєвого світу. Вибудували конкретні, хоча і не завжди обмірковані й деталізовані плани подальшої професіоналізації.

На *низькому рівні* розвитку після формувальних впливів залишились окремі досліджувані (ЕГ до - 12,50%, ЕГ після - 4,16%). Ці респонденти здійснили професійний вибір лише останнім часом і ще лише незначною мірою ідентифікували себе з обраною професією. Втім, вони сформували базові знання про обрану галузь праці, дещо розвинули свої професійні інтереси та визначили ті життєві цінності, які можуть реалізувати в обраній галузі праці.

Кількісні показники професійного самовизначення респондентів **контрольної групи** впродовж формувальних впливів не зазнали значних змін. Досліджувані з *високими показниками* (КГ до - 37,50%, КГ після - 41,67%) мали

чіткі й конкретні уявлення про обрану професію, виявляли впевненість у власному прагненні до професійного самоздійснення в ній. Виявляли готовність сумлінно працювати, якісно виконувати професійні обов'язки. Автономно накреслили проект свого професійного майбутнього, виявляли готовність докладати значні зусилля для його реалізації.

Помірний рівень професійного самовизначення респондентів (КГ до - 50,00%, КГ після - 45,83%) виявлявся в розвитку їх професійних когніцій, що відображали найбільш значущі аспекти обраної професії. Старшокласники мали уявлення про необхідні професійно важливі якості, виявляли впевненість у наявності їх у себе. Прагнули до побудови успішної кар'єри з метою соціальної самопрезентації та самореалізації. Утворювали плани професійного зростання в теперішньому і найближчому майбутньому.

Досліджувані на *низькому рівні* розвитку професійного самовизначення (КГ до - 12,50%, КГ після - 12,50%) мали досить поверхневі уявлення про зміст праці фахівців з обраної професії, здобуті зі ЗМІ й тому не досить чіткі й реалістичні. Вони дещо розвинули бажання реалізувати в подальшій праці гуманістичні цінності, хоча це прагнення ще не набуло конкретизованості й визначеності. Утворювали професійні плани на рівні окремих, не узгоджених між собою уявлень про події свого професійного майбутнього.

Для виявлення особливостей розподілу емпіричних даних, як і на констатувальному етапі дослідження, нами було підраховано показники їх асиметрії (skewness) та ексцесу (kurtosis) за допомогою програми SPSS-17.0. Розподіл емпіричних даних професійного самовизначення досліджуваних експериментальної (ЕГ після) та контрольної (КГ після) груп відповідав нормальному, оскільки показники знаходились в межах від -1 до +1 (додаток В1). Тому для виявлення інтеркореляційних зв'язків між показниками досліджуваного психологічного утворення нами було використано критерій Пірсона. Результати обробки математико-статистичних даних наведено в таблиці 3.10.

Таблиця 3.10.

Результати дослідження інтеркореляційних зв'язків між складовими професійного самовизначення випускників (група ЕГ після)

n=24

Показники	Показники					
	Професійна обізнаність	Рефлексія	Самооцінка	Ясність «Я-концепції»	Ціннісне ставлення до свого професійного вибору	Професійна готовність
Професійна обізнаність	1	0,618**	0,682*	0,786**	0,909**	0,784**
Рефлексія	0,618**	1	0,876*	0,797**	0,667**	0,820**
Самооцінка	0,682**	0,876**	1	0,802**	0,703**	0,917**
Ясність «Я-концепції»	0,786**	0,797**	0,802*	1	0,798**	0,686**
Ціннісне ставлення до свого професійного вибору	0,909**	0,667**	0,703*	0,798**	1	0,779**
Професійна готовність	0,784**	0,820**	0,917*	0,686**	0,779**	1

Як видно з таблиці 3.10, найвищою є кореляція між показниками самооцінки й професійної готовності досліджуваних ($r \approx 0,917$, ** - $p \leq 0,01$). У процесі формувальних впливів старшокласники розвинули власну професійну свідомість і самосвідомість, встановили відповідність власних особистісних особливостей вимогам обраної професії. Це надало їм впевненості у власних можливостях професійного саморозвитку й самоздійснення в обраній галузі праці та, як наслідок, сприяло становленню мотивації досягнення успіху й готовності докладати значні зусилля для реалізації своїх професійних планів.

Дуже високою є і кореляція між кількісними даними професійної обізнаності та цінностей респондентів ($r \approx 0,909$, $p \leq 0,01$). На нашу думку, чим більше старшокласники дізнавались про зміст та соціальну значущість праці фахівця з обраного фаху, тим більше можливостей для реалізації своїх життєвих цінностей в обраній професії вони віднаходили.

Високими є і позитивні кореляції між показниками становлення рефлексії з самооцінкою ($r \approx 0,876$, $p \leq 0,01$) та професійною готовністю ($r \approx 0,820$, $p \leq 0,01$). Під час тренінгових занять досліджувані розвинули власні здібності з рефлексивного

осмислення впливу якості своєї подальшої праці на життя інших людей. Це сприяло актуалізації їх цінностей та професійної спрямованості. Усвідомлення впливу своєї праці в майбутньому на благополуччя інших людей обумовило і підвищення самооцінки респондентів як суб'єктів професійної діяльності.

Розвиток ясності «Я-концепції» респондентів тісно пов'язаний з їх професійною обізнаністю ($r \approx 0,786$, $p \leq 0,01$) та рефлексією ($r \approx 0,797$, $p \leq 0,01$). Вважаємо, що чим більше старшокласники дізнавались про своє професійне «Я», досягнутий рівень розвитку власних здібностей та рефлексивно осмислювали своєї навчально-професійної діяльності з позиції значущих інших, а також здійснювали рефлексію соціальних впливів своєї подальшої праці, тим більш успішно вони узгоджували уявлення про своє професійне «Я» з іншими складовими власної особистості.

В цілому, впровадження розробленої програми психологічного супроводу сприяло активізації всіх складових професійного самовизначення учасників формувального експерименту та подальшій інтеграції цих складових, оскільки інтеркореляційні зв'язки між всіма досліджуваними показниками на етапі контрольного експерименту були позитивними достовірними (додаток В2). Показники інтеркореляційних зв'язків між складовими професійного самовизначення випускників з контрольної групи також були позитивними достовірними, хоча і нижчими, ніж в експериментальній групі (додаток В3). Таким чином, в контрольній групі не відбулась дезінтеграція досліджуваних складових професійного самовизначення випускників, однак їх кількісні дані та якісні показники не зазнали значних змін.

Впровадження розробленої системи психологічного супроводу в практику роботи зі старшокласниками сільських шкіл дало можливість значно підвищити їх обізнаність не лише про обрану професію загалом, але й про вимоги сучасного українського соціуму до особистості фахівця. Усвідомлення впливу якості своєї подальшої праці на благополуччя багатьох людей сприяло актуалізації буттєвих (за термінологією А.Маслоу [141]) цінностей професійної діяльності. А цінності матеріального збагачення, соціальної автономії, навпаки, стали менш значущими

для респондентів. Інтерналізація локусу контролю, прийняття досліджуваними на себе відповідальності за свій професійний вибір сприяли актуалізації особистісних мотивів вибору професії й прагненню до самопізнання, рефлексивної самооцінки свого професійного «Я». Це дало їм можливість накреслити плани професійного самовдосконалення, автономно визначити шляхи й засоби підвищення своїх фахових компетенцій та саморозвитку професійних здібностей. Все це (розширення професійної свідомості, активізація професійної рефлексії, підвищення значущості гуманістичних цінностей в професії, розвиток рефлексії) сприяло мобілізації життєвої енергії досліджуваних для подолання труднощів реалізації своїх професійних планів і, відповідно, становленню професійної готовності, а також інтеграції реконструйованих складових професійного самовизначення з іншими структурами власного «Я». Все це засвідчує високу ефективність розробленої системи психологічного супроводу для активізації професійного самовизначення випускників та дає підстави рекомендувати її для впровадження в практику роботи психологів, педагогів, соціальних працівників зі саршокласниками сільських шкіл, а також самим юнакам і юнкам та їх батькам.

3.3. Рекомендації щодо підвищення ефективності професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл

Для подальшої активізації професійного самовизначення старшокласників нами було розроблено рекомендації для 1) психологів та вчителів-предметників сільських шкіл, 2) старшокласників, що завершують навчання в сільських школах, 3) батьків старшокласників з сільської місцевості.

Психодіагностична робота психологів, що працюють зі старшокласниками, передбачає виявлення кількісних та якісних показників їх професійного самовизначення за сконструйованим нами комплексом психодіагностичних методик, а саме: авторською анкетною «Світ професій та мій професійний вибір» для дослідження професійної обізнаності старшокласників; «Опитувальником вимірювання індивідуального рівня рефлексивності» А.В. Карпова та

В.В. Пономарьової [93]; методикою «Дослідження самооцінки за допомогою процедури рангування» авт. С. Будасі в адапт. Т. І. Пашукової, А. І. Допіри, Г. В. Дьяконова [29]; «Методикою визначення ясності Я-концепції (SCC)» Д. Кемпбелла в адапт. А.Я.Шемелюк [257]; опитувальником «Ціннісні орієнтації особистості – 8» авт. Г.Є. Леєвік [125]; методикою «Професійна готовність» А.П. Чернявської [247]; «Опитувальником професійних настанов» І.М. Кондакова [105].

Оскільки успішність професійного самовизначення старшокласників зумовлюється ще й специфікою їх професійних мотивів і спрямованості, то виявлення особливостей професійного їх самовизначення буде більш деталізованим за використання теста-опитувальника «Дослідження професійної спрямованості особистості» Н.Д. Дубовицької [63] та інших методик.

По завершенні діагностування важливо анонімно якомога швидше повідомити респондентам результати діагностування в форматі індивідуальної співбесіди або консультації. При цьому важливо, щоб під час обговорення результатів методик психолог не навіював старшокласникам свою думку щодо оптимального для них вибору професії, а надавав лише об'єктивну інформацію. Важливо значну увагу приділити вислуховуванню юнаків та юнок, визначенню адекватності їх самооцінки, реалістичності уявлень про своє професійне майбутнє. Необхідно надавати емоційну підтримку респондентам, які невпевнені в собі й важко переживають відсутність соціальних гарантій успішності свого професійного самоздійснення.

Для подальшої активізації професійного самовизначення випускників ефективними будуть спеціальні психорозвивальні заняття, групи зустрічей, групові консультації та дискусії. Результати дослідження *професійної обізнаності* старшокласників саме з сільських шкіл, презентовані в розділі 2 дисертаційного дослідження, показали, що вони не ознайомлені з багатьма новими професіями в сучасному українському соціумі та орієнтуються переважно на традиційні, добре відомі їм професії. Тому важливо, щоб після визначення професійної спрямованості старшокласників на певну галузь праці («Людина-Людина»,

«Людина-Природа», «Людина-Техніка», «Людина-Мистецтво», «Людина-Знакова система» за термінологією Є.О.Клімова [98]) психолог допоміг респондентам ознайомитись з якомога більшою кількістю сучасних професій в обраній галузі праці. Більш ефективною буде організація самостійної пошукової активності старшокласників, якщо вони не сприйматимуть готову інформацію про різні професії в готовому вигляді від психолога, а одержать самостійне завдання здобути цю інформацію та презентувати її одноліткам на спеціальному занятті.

У нашому дослідженні було виявлено недостатність розвитку в більшості юнаків *рефлексії*. Тому вони часто переживають труднощі при співставленні вимог обраної професії та своїх особистісних особливостей. Для актуалізації рефлексії особистості ранньої юності в контексті її професійного самовизначення ефективними будуть спеціальні вправи на кшталт «Я-ідеальне» - «Я-реальне» [169], «Суд» [88], «Професійні ролі» [61] та ін.

У основу тренінгової вправи «Я-ідеальне» - «Я-реальне» покладено техніку списків. При виконанні цієї вправи юнаки самостійно конструюють переліки професійно важливих якостей, що складають їх професійний ідеал, та проводять їх рангування за значущістю для висококваліфікованого фахівця. По завершенні вони рангують ці ж самі якості за рівнем розвитку їх у себе. У груповому обговоренні старшокласники обговорюють виявлені відмінності між образами реального та ідеального «Я». На завершальному етапі вправи її учасники в мікрогрупах накреслюють шляхи саморозвитку тих професійно важливих якостей, які проявляються мало.

Вправа «Суд» виконується в мікрогрупах по три особи. У цій вправі «адвокат» і «прокурор» проводять співбесіду з «обвинувачуваним» і вирішують питання про те, чи зможе він стати висококваліфікованим і успішним фахівцем з обраної професії. «Адвокат» і «прокурор» висловлюють свою думку іншим учасникам групи. «Обвинувачуваному» також надається «останнє слово». По завершенні виступів інші учасники групи анонімно голосують. Після голосування тренер проводить обговорення для більш чіткого визначення наявних переваг старшокласника та напрямів його професійного самовдосконалення.

У вправі «Професійні ролі» кожен учасник по черзі презентує себе в мікрогрупах в ролях «агресивного», «невпевненого» й «впевненого в собі» фахівця. По завершенні презентацій юнаки обговорюють питання про те, яка презентація професійної ролі була найбільш легкою та найбільше відповідала їх власному «Я», яка була суб'єктивно найбільш складною, які патерни поведінки з продемонстрованих соціальних ролей юнаки хотіли б інтеріоризувати.

За результатами дослідження самооцінки старшокласників також було виявлено, що більшість з них є не досить впевненими в собі та сумніваються в успішності реалізації своїх планів з вступу на бажані спеціальності ЗВО через більш низьку конкурентоздатність, ніж їх однолітки з міст. Прогнозуючи своє подальше проживання у великих містах під час професійної підготовки, досліджувані також зазначали, що вони переживають сором'язливість, оскільки вважають себе менш «сучасними» та обізнаними в культурі української молоді, інформаційних технологіях, ніж випускники міських шкіл.

Вважаємо, що підвищенню *самооцінки* й впевненості в собі випускників сільських шкіл сприятимуть групові бесіди й дискусії. Предметом таких обговорень можуть бути: 1) аналіз прикладів сучасних українців з сільської місцевості, які досягли значних соціальних успіхів для здійснення старшокласниками позитивних самоідентифікацій, 2) інвентаризація власних життєвих досягнень та наявних здібностей й складання самоописів, 3) спеціальні рольові ігри, що відображають типові для сучасної молоді конфлікти, 4) техніки візуалізації свого ідеального професійного майбутнього та аналізу необхідних для цього ресурсів, 5) медитативні техніки для підвищення вмінь контролю стресу, життєстійкості. Подальшій інтеграції реконструйованих та динамічно змінених старшокласниками професійних когніцій з іншими структурами їх особистісному розвитку сприятимуть технології психосинтезу Р.Асаджолі [11] та лайф-коучингу, зокрема техніки узгодження власних субособистостей зі змінами модальності [155].

Становлення *цінностей* професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл було суперечливим: вони прагнули безкорисливо реалізувати себе

в подальшій професійній діяльності. При цьому високу значущість для них мали і цінності матеріального збагачення та соціально успішної кар'єри. Активізації буттєвих (за термінологією А.Маслоу [141]) цінностей в професійному самовизначенні випускників сприятимуть міні-дискусії на теми «Цінність моєї праці для людей», «Моє ідеальне професійне майбутнє», «Ідеальна робота: цікава чи високооплачувана?» та ін. Підвищенню чіткості ієрархії цінностей старшокласників у їх подальшій професійній діяльності сприятимуть і спеціальні вправи, зокрема «Аукціон цінностей» В.Л. Блінової [19], «Чорне-біле» В.Л. Блінової [19], «Колесо життя» П.Дж. Майєра в адапт. І. Пінтосевич [176], психотехніка «Гідна ціль» Г.С. Альтшуллера та І.М. Верткіна в адапт. А. М. Жалевича [71] та ін.

Розвиток професійних когніцій та цінностей сприяє активізації орієнтувально-поведінкового компонента професійного самовизначення випускників. Однак, за результатами дослідження було виявлено, що їх *професійна готовність* до відстоювання свого професійного вибору та подолання різних життєвих труднощів була б більш сформованою, якби старшокласники конструювали більш чіткі професійні цілі й плани. Для деталізації юнаками в найближчій, середній та віддаленій життєвій перспективі власних життєвих цілей може бути використана «Методика п'ятирічних інтервалів» Д.О. Леонтєва [126]. В ранній юності особистість часто конструює значну кількість життєвих планів та досить мало аналізує власні можливості й необхідні для їх досягнення ресурси. Використання технік «матриці Ейзенхауєра», «ABCDE», «графіку Ганта» [52] та ін. забезпечує формування в молодих людей умінь визначати пріоритетні та менш важливі для них життєві плани. Аналіз власних життєвих цілей і планів за методом «SMART» [88] може бути застосований психологом для активізації здатності респондентів обирати найбільш ефективні для реалізації їх професійних цілей плани. Старшокласникам, які конструюють цілі професійного самовизначення переважно як конкретні соціальні досягнення й переживають значні труднощі при плануванні реальних засобів досягнення цих цілей може бути рекомендована техніка «Лист собі з минулого в майбутнє» І.Г. Малкіної-Пих

[138]. Все це сприятиме конкретизації образу професійного майбутнього випускника та більш детальному, заснованому на об'єктивному прогнозуванні своїх життєвих перспектив, плануванні реалізації визначених цілей.

Важливою для підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл є *профорієнтаційна робота вчителів*. Дуже важливо в процесі викладання виразніше показати учням ті сторони знань і навиків, які мають практичне значення для сучасної виробничо-трудової діяльності, захопити школярів перспективою практичного застосування отримуваних ними знань. Саме усвідомлення практичного значення шкільного предмету, його місця в професійній діяльності формує інтерес до нього, а разом з тим і до професій, науково-теоретичну основу яких він складає. Формами профорієнтаційної роботи вчителя при вивченні програмних тем є: бесіда про професії, які пов'язанні з вивчаючим матеріалом; розв'язання різних типів задач з практичним змістом; участь в олімпіадах, вечорах, теоретичних конференціях; екскурсії на підприємства, виставки; зустріч із спеціалістами. Оскільки основною формою навчально-виховного процесу є урок, то саме від ступеня включення в хід уроку профорієнтаційного матеріалу буде залежати ефективність роботи всієї школи при підготовки учнів до правильного вибору професії.

Успішність професійного самовизначення старшокласників значною мірою залежить не лише від якості профорієнтаційної роботи психологів і вчителів сільських шкіл але й від їх *власної активності з самоаналізу та самопізнання свого професійного «Я»*. Основними напрямками такої роботи можуть бути:

- самоаналіз юнаками власних інтересів і потреб. Діалоги з самими собою для пошуку відповідей на питання: «Хто я?», «Чого я хочу в житті?», «Яким я бачу своє майбутнє?» та ін. Чим більше таких питань юнаки задаватимуть собі, тим більш конкретно вони зможуть накреслити шляхи особистісної самореалізації в професії. Якщо одразу відповіді на такі складні буттєві питання знайти не вдається, то юнаки можуть здійснити ідентифікації з різними людьми, подумати, як на це питання могли б відповісти як значущі інші, так і малознайомі їм люди;

- самопізнання випускниками власних емоційних станів у різних видах життєдіяльності. При виконанні різних видів активності вони можуть замислюватись над тим, наскільки відчувають себе комфортно та переживають задоволення в такій діяльності, за якими професіями, схожими на ці види діяльності, будуть почувати себе комфортно і впевнено;
- ревізія власних уявлень та ставлень до обраної професії, наявних інтересів і спрямованості для виявлення зовнішнього впливу (особливо, навіювання батьків) на власний вибір професії. При виявленні таких впливів старшокласники можуть підбирати аргументи та конструювати різні сценарії розмов з батьками для відстоювання власного вибору професії;
- «Щоденники професійного самопізнання та самопостереження». У таких щоденниках юнаки та юнки можуть вести записи власних думок про обрану професію та свій вибір, фіксувати власні роздуми, відзначати власні професійні ставлення, аналізувати здібності. З часом старшокласники зможуть переглядати свої щоденники й спостерігати, як змінюється їх професійна свідомість і самосвідомість. Це також сприятиме інтеграції їх професійної рефлексії в минулому, теперішньому й майбутньому часі.

В ранній юності особистість лише починає виробляти соціальну позицію дорослої людини. У більшості старшокласників не досить розвинена життєстійкість, готовність приймати автономні життєві рішення, долати соціальні труднощі. Тому успішності їх професійного самовизначення сприяє емоційна та екзистенційна підтримка батьків. Результати проведеного експериментального дослідження дали можливість сформулювати наступні *рекомендації для батьків старшокласників з сільської місцевості*:

1. Не нав'язувати старшокласникам свою точку зору, не здійснювати соціальний тиск та не змушувати їх вступати на конкретну спеціальність у конкретний професійний навчальний заклад, навіть виходячи з найкращих міркувань.
2. Не навіювати старшокласникам прагнення переїхати з сільської місцевості в міську або змінити громадянство задля «кращого життя».

3. Не орієнтувати випускників виключно на високооплачувані та «престижні» професії в бізнесі, менеджменті тощо.
4. Не рекомендувати старшокласникам обрати професію за конкретним прикладом знайомих, друзів родини, які досягли значних соціальних успіхів.
5. Цікавитись думкою старшокласників про ті професії, які їм цікаві та поважати цю думку. Надавати дітям емоційну та екзистенційну підтримку під час підготовки до складання ЗНО та вступу у ЗВО. Сприяти підвищенню їх самооцінки: схвалювати наявні досягнення, підкреслювати, що вони не менш гідні реалізації свого професійного вибору, ніж однолітки з міської місцевості.
6. Засобами маєтики допомагати старшокласникам обрати таку професію, яка найбільшою мірою відповідає їх схильностям, інтересам.
7. Цікавитись життєвими планами старшокласників, їх уявленнями про своє ідеальне майбутнє.
8. Обговорювати зі старшокласниками їх професійні плани, допомогти сконструювати конкретні та тривалі в часі плани професійного самоздійснення. Допомогти їм здійснити об'єктивний та реалістичний аналіз ймовірних труднощів у конструюванні кар'єри та ресурсів, необхідних для подолання цих труднощів.
9. Цікавитись тим, якої саме допомоги чи підтримки потребують випускники від батьків у процесі професійного самовизначення.
10. Постійно підкреслювати, що старшокласники завжди зможуть розраховувати на емоційну підтримку, розуміння й допомогу батьків незалежно від їх успішності при вступі у ВНЗ та здійсненні подальших професійних планів.

Висновки до розділу 3

1. Психологічний супровід випускників сільських шкіл щодо підвищення ефективності їх професійного самовизначення є недирективною формою психологічної допомоги, спрямованої на психологічне зростання старшокласників, на активізацію їх власних ресурсів у напрямки професійного самовизначення та планування професійної кар'єри.

2. Авторська система психологічного супроводу передбачає роботу психолога зі старшокласниками у напрямку ефективного подолання труднощів їх професійного самовизначення; роботу з батьками з метою забезпечення психологічної основи їх конструктивної взаємодії з дітьми в складний для них період професійного самовизначення, а також активізацію освітнього шкільного середовища з метою впровадження його суб'єктами освітніх технологій, що спонукатимуть школярів до формування якостей, які сприятимуть їх успішному вибору професії та побудові професійної кар'єри після закінчення школи.

3. Доведено, що авторський соціально-психологічний тренінг «Підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл» є ефективною формою психологічного супроводу старшокласників, що дозволяє удосконалити ті показники когнітивного, емоційно-ціннісного та орієнтовно-поведінкового компонентів професійного самовизначення випускників сільських шкіл, що об'єктивно піддаються формуванню за відносно короткий проміжок часу.

Результатами апробації тренінгової програми стали зростання поінформованості про світ професій, активізація рефлексії, підвищення самооцінки старшокласників, автономності, автономії у здійсненні професійного вибору, розвиток цінностей процесу праці й пізнання нового в своїй професії, а також цінностей-засобів саморозвитку власних вольових і моральних якостей, підвищення впевненості у власному професійному виборі, розвитку здатності до планування професійного майбутнього; раціональності й реалістичності професійних настанов. Все це сприяло підвищенню кількісних та розвитку якісних показників становлення професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл у цілому й, таким чином, продемонструвало ефективність запропонованої тренінгової програми для старшокласників сільських шкіл.

4. Розроблені рекомендації для 1) психологів сільських шкіл, 2) учнів, що завершують навчання в сільських школах, 3) батьків старшокласників із сільської місцевості, спрямовані на подальшу активізацію професійного самовизначення випускників сільських шкіл.

Зміст третього розділу дисертації висвітлено у таких публікаціях автора:

1. Федоренко Л. П. Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл. *Актуальні проблеми психології*: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. VI: Психологія обдарованості. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, Випуск 16, 2019. С. 369-379.
2. Федоренко Л. П. Динаміка розвитку професійного самовизначення у випускників сільських шкіл. *Методи і технології загальної і соціальної психології та психотерапії в умовах сучасного суспільства*: Матеріали IV науково-практичної конференції з міжнародною участю (21 травня 2020 року, м. Київ). Київ: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2020. С. 225-228.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та експериментальне вивчення психологічних особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл, визначено сутність поняття «Професійне самовизначення випускників сільських шкіл», обґрунтовано критерії, показники й рівні прояву зазначеного психологічного утворення; розроблено модель психологічного супроводу професійного самовизначення учнів випускних класів сільської школи, здійснено її експериментальне впровадження в ході констатувального та формувального експериментів.

1. Стрімкі зміни в світовому соціально-економічному просторі зумовлюють високу значущість дослідження проблеми розвитку професійного самовизначення особистості. Особливо актуалізується це питання саме на етапі закінчення загальноосвітньої школи – у ранньому юнацькому віці. Оскільки професійне самовизначення являє собою полімотивований процес, який залежить від багатьох умов і чинників, в тому числі демографічних, то у старшокласників сільської місцевості він має свою специфіку, яка залишилась поза увагою науковців. *Професійне самовизначення випускників сільських шкіл* являє собою процес відрефлексування власних здібностей у відповідності з вимогами майбутньої професії, її вибір в залежності від ціннісного ставлення до неї та утвердження власного «Я» засобом реалізації в перспективі своїх професійних планів для підтримання як власного благополуччя, так і близьких людей.

На основі теоретичного аналізу розроблено та обґрунтовано *модель професійного самовизначення випускників* як складноорганізованої системи взаємопов'язаних між собою компонентів та їх конструктів: когнітивного (пізнання світу професій, самооцінка власних здібностей, усвідомлення зовнішніх чинників), емоційно-ціннісного (ціннісне ставлення до вибору професії, задоволеність своїм професійним вибором), орієнтовно-поведінкового (вміння планувати професійне майбутнє, вміння приймати рішення).

Критеріями розвитку професійного самовизначення випускників шкіл є *повнота уявлень про себе, про світ професій; ціннісне ставлення до вибору майбутньої професії; проектування власного професійного майбутнього.*

2. *Психологічні особливості професійного самовизначення випускників сільських шкіл* визначаються специфікою розвитку структурних компонентів (когнітивного, емоційно-ціннісного, орієнтовно-поведінкового) досліджуваного феномена і полягають у тому, що вони обирають професію менш варіативно, орієнтуючись на вибір традиційних професій, уявлення про які у них досить чіткі та повні; майже не вибирають сільськогосподарські професії, оскільки розчаровані обезцінюванням праці людей на селі; орієнтуються переважно на контрактну форму навчання, оскільки вважають себе менш конкурентоздатними порівняно з міськими випускниками; планують здобути освіту за «реальними» спеціальностями, на які легко вступити та в подальшому знайти роботу; виявляють меншу наполегливість і меншу безкомпромісність щодо відстоювання власного вибору всупереч впливу значущих дорослих; більше переживають відповідальність за свій вибір та побоюються осуду з боку значущих інших у випадку невдачі при вступі у ЗВО; в подальшому орієнтуються виключно на високооплачувану роботу, яка дасть можливість уникнути бідності та переїхати з сільської місцевості в місто; вибір майбутньої професії ґрунтується переважно на альтруїстичній мотивації та визначається, насамперед, сімейними цінностями; у подальшій праці низьку цінність надають можливостям творчої самореалізації та професійному саморозвитку; створюють чіткі уявлення про ідеальне професійне майбутнє, але в них не досить розвинена здатність до деталізованого планування свого майбутнього в часі й готовність протистояти значним життєвим труднощам для реалізації своїх професійних планів.

3. Розвиток професійного самовизначення випускників сільських шкіл характеризується наступними рівнями: *високий* – властивий старшокласникам, які мають чіткі та реалістичні уявлення про різні професії, обирають пріоритетні для себе види діяльності, ідентифікують уявлення про власні здібності з вимогами обраного фаху, здійснюють вибір професії автономно, у них переважає позитивне

емоційне ставлення до ситуації вибору, ціннісні орієнтації спрямовані на саморозвиток й можливість своєю працею принести іншим людям якомога більше користі, ефективно планують своє майбутнє професійне зростання; *середній* – узгоджують чіткі, хоча й вужчі уявлення про зміст і вимоги різних професій до особистості фахівця з уявленнями про себе, проте не досить глибоко осмислюють виділені протиріччя, прагнуть реалізувати себе в «реальних» професіях, усвідомлюють вплив інших на вибір фаху, приймають рішення протистояти йому або шукати компроміс, їхні позитивні емоції поєднуються з тривогою через деяку невпевненість у власних можливостях, у майбутній професії хочуть реалізувати цінності саморозвитку й підвищити власний матеріальний статус, узгоджують плани професійного навчання з уявленнями про подальше працевлаштування; *низький* – мало цікавляться змістом різних професій, здійснюють лише окремі спроби їх співставлення зі своїми здібностями, вибір своєї майбутньої діяльності здійснюють імпульсивно, переважно під впливом значущих людей та інших соціальних чинників, переважають зовнішні мотиви вибору майбутнього фаху, власне ситуація вибору викликає негативне ставлення, бажання відтермінувати прийняття остаточного рішення, ціннісні орієнтації спрямовані на придбання коштовних речей і комфортне життя, утворюють лише окремі уявлення про можливі варіанти працевлаштування після завершення професійної освіти.

Достатньо високі показники низького та середнього рівнів розвитку професійного самовизначення зумовили необхідність розробки та апробації психологічного супроводу підвищення ефективності досліджуваного феномена.

4. Активізація розвитку професійного самовизначення випускників сільських шкіл досягається в процесі впровадження психологічного супроводу на основі особистісно-орієнтованого виховання. Ефективність запропонованої програми виявляється в значному підвищенні обізнаності досліджуваними не лише про обрану професію загалом, але й про вимоги сучасного українського соціуму до особистості фахівця, прийняття на себе відповідальності за прийняте рішення, актуалізації особистісних мотивів вибору професії й рефлексивної самооцінки свого професійного «Я», а також прагненні до самопізнання й самореалізації.

Розроблені рекомендації спрямовані на допомогу шкільним психологам, вчителям, батькам у роботі зі старшокласниками сільських шкіл з метою подолання труднощів у їхньому професійному самовизначенні і, відповідно, становлення професійної готовності.

Здійснене наукове дослідження не вичерпує всіх аспектів особливостей професійного самовизначення випускників сільських шкіл. Перспективними, на нашу думку, залишаються дослідження гендерних особливостей вибору професії сільською молоддю.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 299 с.
2. Аверьянова С. Ю. Ключевые компетенции как факторы и результаты профессионального самоопределения старшеклассников. *Научный диалог*. 2013. № 8 (20) Педагогика. М: Народное образование. С. 45-55.
3. Адлер А. Индивидуальная психология как путь к познанию и самопознанию человека. Киев: Наука жить, 1997. 357 с.
4. Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення у контексті подолання кризи ринку праці : матеріали VIII Міжнародної науково-практичної конференції (1 грудня 2015 р., м. Київ) / уклад.: Л.М. Капченко та ін. К. : ІПК ДСЗУ, 2015. 356 с.
5. Ананьев Б. Г. Избранные психологические труды: В 2-х т. М.: Педагогика, 1980. Т. 1. 230 с.; Т. 2. 287 с.
6. Ананьина Е. В. Готовность старшеклассников к профессиональному самоопределению. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. 2006. № 9. С. 34-46.
7. Андреева Н.С. Социально-психологические особенности профессионального самоопределения выпускников психологических специальностей в современных условиях: Дис. канд. психол. наук. М., 2001. 196 с.
8. Андрущук І. П. Стан трудової підготовки старшокласників сільських загальноосвітніх навчальних закладів: цифри та факти. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: Зб. наук. пр. Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини* / Ред. кол.: Побірченко Н.С. (гол. ред.) та інші. К.: Міленіум, 2004. С. 12–20.
9. Ансимова Н.П. Психология постановки учебных целей в совместной деятельности учителя и учеников: автореф. дисс. ... доктора психол. наук. 19.00.07. М. 2007. 51 с.
10. Арон И. С. Психологическая готовность к профессиональному самоопределению. *Вестник КГУ им. Н. А. Некрасова*. 2010. № 1. С. 233-236.

11. Ассаджиоли Р. Психосинтез. Принципы и техники / Пер. с англ. Е. Перовой. М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. 416 с.
12. Балл Г. О. Формування готовності до професійної праці у контексті гуманізації освіти. *Психологічні аспекти гуманізації освіти. Книга для вчителя*. Київ-Рівне, 1996. 167 с.
13. Басхаева И. И. Психологические детерминанты профессионального самоопределения студентов педагогического колледжа: дис. ... канд. психол. наук. М., 2005. – 159 с.
14. Белоусова В. В. Самоопределение студентов и школьников в сфере профессий, связанных с информационными технологиям: автореф. дис..... канд. психол. наук. М: 2007. 17 с.
15. Беляева Л. А. Построение «Я-Концепции» как важнейшее условие профессионального самоопределения старшеклассников. *Вестник Томского государственного педагогического университета*. 2010. № 91. С. 75-80.
16. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Люди, которые играют в игры. С.- Пб. : Прогресс, 1992. 400 с.
17. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей : монографія. Київ - Чернівці: «Букрек», 2018. 320 с.
18. Бех І. Д. Особистісно-орієнтована модель виховання як науковий конструкт [Електронний ресурс] *Психолого–педагогічні проблеми сільської школи* : електрон. наук. журн. 2002. Вип. 3 : www.library.udpu.org.ua/library_files/psuh.../vypusk_21.pdf.
19. Блинова В.Л. Психологические основы самопознания. Казань: ТГГПУ, 2009. 222 с.
20. Бобровская А. Н. Профессиональное самоопределение старшеклассников в проектной деятельности: автореф. дис. ...канд. пед. наук: спец.: 13.00.01. К.: Институт психологии им. Г. С. Костюка АПН Украины, 1999. 18 с.
21. Богданова И. М. Учителю о профессиональном самоопределении учащихся. *Науковий вісник: Зб. наук. пр. Південноукр. держ. пед. ун-т ім. К.Д. Ушинського*. Одеса, 2000. Вип. 11. С. 13 - 17.

22. Богомаз С. Л. Самоанализ как условие профессионального самоопределения учащихся (на материале сельских школ БССР): дис. ... канд. психол. наук: спец.: 19.00.07. Минск: Минский пед. ин-т имени М. Горького, 1988. 170 с.
23. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности. Учебное пособие для вузов / В. А. Бодров. М.: ПЕРСЭ, 2001. 511 с.
24. Божович Л. И. Этапы формирования личности в онтогенезе. Хрестоматия по возрастной психологии: учебное пособие для студентов / под ред. Д. И. Фельдштейна. М.: Международная педагогическая академия, 1994. С. 87-101.
25. Божович Л. И. Психологический анализ условий формирования и строения гармонической личности *Психология формирования и развития личности* / Под ред. Л.И. Анцыферовой. М.: Издательство «Наука», 1981. С. 257-284.
26. Болкун Т. А. Чинники впливу на професійне самовизначення особистості. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*: [зб. наук. пр.]. Сер. 12: Психологічні науки. Київ: НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. Вип. 32 (56). С. 153-158.
27. Болучевская В. В. Профессиональное самоопределение будущих специалистов помогающих профессий: Монография. Волгоград: Изд-во ВолГМУ, 2010. 264 с.
28. Борисова Е. М, Логина Г.П. Индивидуальность и профессия. Москва: Знание, 1991. 80 с.
29. Будассі С. А. Тест на самооцінку особистості. [Електронний ресурс] Режим доступу до ресурсу: <http://psycabi.net/testy/527-test-na-samoosenku-lichnosti-ya-realnoe-ya-idealnoe-metodikabudassi-issledovaniya-ya-kontseptsii>.
30. Букреева Е. Н. Педагогическое взаимодействие школы и сельских семей в контексте перспектив их развития. *Вестник Ставропольского государственного университета* (Педагогические науки). 2010. № 6. С. 9-14.
31. Булах І. С. Психологія особистісного зростання підлітка : монографія. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2003. 340 с.

- 32.Бушай І. М. Психологічні особливості розвитку «Я-образу» акцентуйованих підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук: спец.: 19.00.07 «Вікова і педагогічна психологія». К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. 19 с.
- 33.Варбан Є. О. Особистісна рефлексія як ресурс психологічного подолання. *Вісник Харківського національного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди. Психологія*. Х.: ХНПУ, 2010. Вип. 37. С. 41-51.
- 34.Варнавських Н. М. Проблеми професійного самовизначення молоді на сучасному етапі ринкових перетворень *Педагогіка і психологія*. 2002. №4. С. 109-115.
- 35.Вечірко М. С. Зміст та структура категорії професійного самовизначення майбутнього вчителя філологічних спеціальностей. *Духовність особистості : методологія, теорія і практика*. 2011. 4 (45). С. 15 – 25.
- 36.Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. 1136 с.
- 37.Вірна Ж. П. Основи професійної орієнтації. Луцьк: РВВ «Вежа». 2009. 156 с.
- 38.Вітковська О. І. Психологічні умови професійного самовизначення випускників середніх шкіл у процесі профконсультації: дис.... канд. психол. наук: 19. 00. 07 Київ. 2002. 24 с.
- 39.Водзинская В.В. Социологический аспект проблемы выбора профессии. *Человек и общество. Социальные проблемы молодежи* /Под общей редакцией Б.Г. Ананьева и Д.А. Керимова. Л., 1963. С. 43-45.
- 40.Войтко А. І. До питання професійного самовизначення підлітків в сучасних умовах. *Оновлення змісту, форм і методів навчання і виховання в закладах освіти*: Зб. наук. пр. Рівне: Рівнен. держ. гуманіт. ун-т., 2002. Вип. 22. С. 20 - 27.
- 41.Волошина В. В. Мотиваційна готовність майбутнього психолога до професійної діяльності. *Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький держ. пед. університет ім. Г.Сковороди»*: збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький, 2011. Вип.21. С. 356-361.

42. Волошина В. В. Теоретичний аналіз специфіки професійного становлення майбутнього психолога. *Проблеми сучасної психології*. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного педагогічного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: «Аксіома», 2010. Вип.8. С.143-153.
43. Вольнова Л. М. Особливості середовища великого міста як чинника соціалізації / десоціалізації сучасної молоді. *Соціальна робота в Україні: теорія і практика*. 2011. №3-4. С.23-31.
44. Гинзбург М.Р. Личностное самоопределение как психологическая проблема. *Вопросы психологии*. 1998. № 2. С. 19 - 27.
45. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание личностного самоопределения. *Вопросы психологии*. 1994. № 3. С. 43-52.
46. Гинзбург М.Р. Психологическое содержание жизненного поля старшего подростка. *Мир психологии и психология в мире*. 1995. С. 21-28.
47. Головаха Е.И. Жизненная перспектива и профессиональное самоопределение молодежи. Киев: Наукова Думка, 1999. 144 с.
48. Головей Л.А. Профессиональное развитие личности: начало пути (эмпирическое исследование) / Л. А. Головей, М. В. Данилова, Л. В. Рыкман, М.Д. Петраш, В. Р. Манукян, М. Ю. Леонтьева, Н. А. Александрова. СПб.: Нестор-История, 2015. 336 с.
49. Гостева П.А. Социально-психологические критерии выбора профессии старшеклассников: Дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Москва, 2003. 170 с.
50. Грецов А. Г. Узнай себя. Психологические тесты для подростков. СПб : Питер, 2006. С. 143–155.
51. Гріньова О. М. Психологічні особливості професійного самовизначення майбутніх учителів в умовах підготовки за двома спеціальностями: автореф. дис.... канд. психол. наук: 19.00.07. К. 2008. 20 с.
52. Гріньова О. М. Психологія проектування життєвого шляху особистістю юнацького віку: автореф. дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.07. Київ, 2018. 44с.

53. Губеладзе І. Г. Сільська молодь у місті: пошук ідентичності: монографія. К. : Міленіум, 2015. 236 с.
54. Гуцан Л. А. Професійне самовизначення старшокласників в умовах освітнього округу : монографія /Л. А. Гуцан, О. Л. Морін, З. В. Охріменко, О. М. Пархоменко, Л. І. Гриценко, І. І. Ткачук. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 220 с.
55. Гуцан Л. Сучасні проблеми професійного самовизначення учнівської молоді. *Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання населення: матеріали V Міжнародної науково - практичної конференції (24 листопада 2011 р., м. Київ): у 2 ч. Ч. 1.* / уклад. Л. М. Капченко, С. О. Тарасюк, Л. Г. Авдєєв та ін. К. : ІПК ДСЗУ, 2011. С. 40 - 48.
56. Дем'яничук Р. В. Психологическое сопровождение профессионально-личностного развития педагогов: антропологический поход. *Российский психологический журнал.* 2016. Т. 13. № 4. С. 157 - 168.
57. Деркач А. А. Акмеологические основы развития профессионала. М.: Изд-во МПСИ; Воронеж: МОДЭК. 2004. 752 с.
58. Диагностика профессионального самоопределения: учеб.-метод. пособие / сост. Я. С. Сунцова. Ижевск: Издательство «Удмуртский университет», 2009. 112 с.
59. Диагностика профессионального самоопределения: учеб.-метод. Пособие. Часть 2 / сост. Я. С. Сунцова. Ижевск: Издательство «Удмуртский университет», 2011. - 142 с.
60. Долинська Л. В. Особливості професійного самовизначення студентів педвузів подвійних спеціальностей. *Психологія: Зб. наук. праць.* К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2000. Вип. 2(9) . Ч. 2. С. 148 -155.
61. Долинська Л. В. Тренінг професійного самовизначення: Навчально-методичний посібник / Л. В. Долинська, О. М. Гріньова. Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. 168 с.
62. Дружинин В. Н. Психология общих способностей. М., 1995. 156 с.

63. Дубовицкая Т.Д. Диагностика уровня профессиональной направленности студентов. Психологическая наука и образование. 2004. №2. С. 82- 86.
64. Дубровина И.В. Психологические аспекты формирования ценностных ориентаций учащихся. *Ценностные ориентации и интересы школьников*. М. : Изд. АПН, 1983. С. 14-21.
65. Дятленко С. М. Міжшкільний навчально-виробничий комбінат – центр підготовки до життя / С. М. Дятленко, Л. Шестаківський. *Освіта України*. 14 серпня 2009. № 59-60. С. 5.
66. Эльконин Д. Б. Психология игры. 2-е изд. М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. 360 с.
67. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризисы. М.: Просвещение, 1996. 344 с.
68. Єгорова Є. Напрями та зміст профорієнтаційної роботи з педагогічно обдарованою молоддю. *Навчання і виховання обдарованої дитини: теорія та практика: зб. наук. пр. / НАПН України, Ін-т психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Київ: Ін-т обдарованої дитини, 2012. Вип. 7. С. 16-23.
69. Еремкин Ю. Л. Формирование личности учащегося старших классов как субъекта профессионального самоопределения: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.01. 2003. Рязань. 170 с.
70. Єрмаков І. Г. Життєвий проект особистості: від теорії до практики: Практико-зорієнтований посібник / І. Г. Єрмаков, Д. О. Пузіков. К.: «Освіта України», 2007. 212 с.
71. Жалевич А.М. Мудрость лидера. М.: Эксмо, 2015. 640 с.
72. Жерноклєєв І. В. Педагогічні умови забезпечення професійного самовизначення учнів основної школи на уроках трудового навчання: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02. Тернопіль, 2002. 212 с.
73. Загребнюк Ю. В. Комплексні методики підготовки учнівської молоді до професійного самовизначення. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології : науковий журнал*. МОН України, Сумський держ.

- пед. ун-т ім. А. С. Макаренка. Суми : СумДПУ ім. А. С. Макаренка, 2015. № 3 (47). С. 259 -265.
74. Загребнюк Ю. В. Професійне самовизначення учнівської молоді в середніх навчальних закладах США : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Умань, 2016. 19 с.
75. Закатнов Д. О. Професійне самовизначення старшокласників : методичний посібник. К. : КНЕУ, 2003. 96 с.
76. Зарицька В. В. Емоційний інтелект як чинник ефективності професійної діяльності. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2016. Вип. 50. С. 117-125.
77. Захаров Н.Н. Профессиональная ориентация школьников. М.: 1989. 78с.
78. Зеер Э. Ф. Психология профессионального самоопределения в ранней юности: Учеб. Пособие. М.: Издательство МПСИ; Воронеж: Издательство НПО «МОДЭК», 2008. 256 с.
79. Зеер Э. Ф. Психология профессий: Учебное пособие для студентов вузов. 2-е изд., перераб., доп. М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. 336 с.
80. Зеличенко А. И. К вопросу о классификации мотивационных факторов трудовой деятельности и профессионального выбора. *Вестник МГУ. Сер. 14. Психология*. 1987. № 4. С.33-43.
81. Иванчик Т. Ф. К вопросу о формировании значимой направленности личности. *Актуальные проблемы социальной психологии: Материалы всесоюзного симпозиума*. Кострома, 1986. С. 46 - 48.
82. Иванчук М.Г. Формування і розвиток особистісного потенціалу школяра в процесі інтегрованого навчання. *Психологія: Зб. наукових праць НПУ імені МП Драгоманова*. К.: НПУ імені МП Драгоманова. 2003. С.127-131.
83. Ігнатович О. М. Психодіагностичне забезпечення профорієнтації в системі педагогічної освіти: монографія. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 228 с.
84. Кавецький В. Є. Особливості професійного самовизначення старшокласників сільських загальноосвітніх шкіл. *Наукові записки*

- Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. 1999. №5. С.116-119.*
- 85.Калюжна Є.М., Бакаленко А.В. Мотиви вибору майбутньої професії випускниками шкіл. *Вісник ЗНУ: Педагогічні науки. Запоріжжя, 2016. № 1(26). С. 76-83. URL: <http://web.znu.edu.ua/herald/issues/2016/2016-ped-1.pdf>*
- 86.Калюжна Є.М., Омельчук В.А., Омельчук В.В. Прийняття рішення особистістю: філософсько-психологічний і правовий аспект. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С.Костюка НАПН України. Запоріжжя: ЗНУ, 2018. № 2 (14). С. 89-96.*
- 87.Калюжна Є. М. Психологічні особливості формування Я-концепції у старшому шкільному віці. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти: електронний науковий журнал. Запоріжжя, 2016. № 1. Режим доступу: <http://journals.uran.ua/apppfo/article/view/59868/55658>*
- 88.Калюжна І. П. Психологічні чинники професійного самовизначення старшокласників: автореф.... канд. психол. наук:19.00.07. Київ, 2019. 20 с.
- 89.Калюжна І. П. Тренінг професійного самовизначення: навчально-методичний посібник /під наук.ред. В.Р. Міляєвої. К.: Альфа Реклама, 2019. 80 с.
- 90.Капустіна О. В. Педагогічні умови активізації професійного самовизначення старшокласників у навчально-виховній діяльності школи: дис. ... канд. пед. наук: 13. 00. 07. К., 2004. 221 с.
- 91.Карнозова Л. М. Самоопределение профессионала в проблемной ситуации. *Вопросы психологии. 1990. № 6. С.*
- 92.Карпенко З.С. Аксіологічна психологія особистості. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2009. 512 с.
- 93.Карпов А. В. Рефлексивность как психическое свойство и методика ее диагностики. *Психологический журнал. 2003. Т. 24, № 5. С. 45-57.*

94. Касаткина Н. Е. Психологические факторы профессионального самоопределения (на примере специалистов физического воспитания: автореф.... канд. психол. наук: 19.00.07. Санкт-Петербург: СПГУ, 2000. 15 с.
95. Кисла О. Ф. Особливості розвитку професійного самовизначення майбутніх учителів початкових класів в умовах ступеневої підготовки: автореф. дис... канд. пед. наук: 13.00.04. АПН України, Ін-т пед. освіти і освіти дорослих. К., 2008. 20 с.
96. Кибирев А. А. Активные методы обучения и профконсультирования. Практикум по профориентации школьников старших классов: методические рекомендации. Хабаровск: ХК ИППК ПК, 2005. 123 с.
97. Климантова Г. П. Жизненные ресурсы сельской семьи в современной России. М.: Изд. РГСУ, 2007. 116 с.
98. Климов Е. А. Психология профессионала: избр. псих. тр. М.: Изд-во Моск. псих.-соц. ин-та; Воронеж: МОДЭК, 2011. 455 с.
99. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения: учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по спец.: 03100 Педагогика и психология, 031300 Соц. педагогика, 033400 Педагогика. 4-е изд. М.: Academia Издат. центр «Академия», 2010. 302 с.
100. Клопота Є. А. Професійне самовизначення як етап успішної інтеграції в соціум молоді з вадами зору. *Проблеми сучасної психології* : зб. наук. пр. [ДВНЗ «Запорізь. нац. ун-т» та Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України]. Запоріжжя: ЗНУ, 2014. № 1 (5) . С. 66-70.
101. Кожурова О. А. Особенности структуры профессионального самоопределения учащихся старших классов. *Вестник Самарской гуманитарной академии*. Серия: Психология. 2007. Выпуск №1. С. 85 - 93
102. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця. Монографія. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2012. 200 с.
103. Колесников И.А. Профессиональное самоопределение старшеклассников как педагогическое понятие. *Вестник Южно-Уральского государственного университета*. 2009. № 31. С. 71-76.

104. Кон И. С. В поисках себя: личность и ее самосознание. М.: Политиздат. 1984. 335 с.
105. Кондаков И. М. Диагностика профессиональных установок подростков. *Вопросы психологии*. №2. 1997. С.122-130.
106. Концепція Нової української школи. 2016.
https://rada.info/upload/users_files/40056237/e74a979f4f08da6b69a20b361f400756.pdf
107. Коробка Л. Особливості психолого-педагогічної підтримки професійного самовизначення старшокласників. *Завуч*. 2000. №16 (червень). С. 74-76.
108. Корнієнко І. О. Професійні орієнтації в системі життєвих стратегій старшокласника. *Практична психологія і соціальна робота*. 2000. №5. С. 35-38.
109. Коропецька О. М. Профорієнтація та профвідбір: монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2009. 347 с.
110. Корчікова І. В. Синхронізація життєвих планів у юнацькому віці. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*. Зб. наук. пр. Луганськ : Видво «Ноулідж», 2011. № 2. С. 175 - 181.
111. Корчікова І. В. Особистісна автономія як чинник визначення життєвої перспективи в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ. 2014. 21 с.
112. Кочкурова О.В. Профорієнтаційне консультування як необхідна складова професійного самовизначення старшокласників. *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2012. Вип. 10 : збірник наукових праць. С. 82-88.
113. Костюк Г. С. Роль професійного самовизначення у формуванні особистості. *Професійна орієнтація учнів*. К.: Рад.школа, 1971. С. 17-26.

114. Кринчик Е. П. К проблеме психологического сопровождения профессионального становления студентов-психологов. *Вестн. Моск. Унта.* Серия 14. Психология. 2005. №2. С. 45 - 55.
115. Кудрявцев Т. В. Психологический анализ динамики профессионального самоопределения личности. *Вопросы психологии.* 1983. № 2. С. 51-59.
116. Кузнецова И. В. Психологическое сопровождение профессионального самоопределения старшеклассников. *Ярославский педагогический вестник.* Ярославль. 2009. С. 69 - 73
117. Кузьмина Н. В. Акмеология: пути достижения вершин профессионализма / Н. В. Кузьмина, А. А. Деркач. М.: РАУ, 1993. – 140 с.
118. Кулаков Р. С. Особливості становлення самооцінки та рівня домагань старшокласників як психологічних детермінант їх професійного самовизначення: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2013. 20с.
119. Курицина М. Формування професійних установок та їх роль в професійному самовизначенні особистості. *Вісник Інституту розвитку дитини* : зб. наук. пр. Серія: Філософія. Педагогіка. Психологія. Київ : Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. Вип. 17. С. 147-155.
120. Курицина М. О. Особливості взаємозв'язку професійних настановлень та самооцінки особистості старшокласника. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.* Серія 12: Психологічні науки. К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. Вип. 44 (68) . С. 187-192.
121. Кухарчук А. М. Профессиональное самоопределение учащихся / А. М. Кухарчук, А. Б. Ценципер. Минск: Нар. Асвета. 1976. 128 с.
122. Кучеренко Є.В. Професійне самовизначення особистості як динамічний процес. *Проблеми загальної та педагогічної психології: Збірник наукових праць інституту психології ім. Г.С. Костюка АПНУКРАЇНИ* /за ред. С.Д.Максименка. Т.ХІ. част.2. К. 2009. С.223 -233

123. Кучеренко Є. В. Інтегративні методи психосинтезу особистості. / Є. В. Кучеренко, Ю. О. Медвін. Ужгород, 2013. 120 с.
124. Левенець А. Є. Психологічні особливості становлення життєвої перспективи в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. К. 2006. 20 с.
125. Леевик Г. Е. Руководство по методике изучения ценностных ориентаций личности. Л.: Ленингр. дом науч.-техн. пропаганды, 1990. 28с.
126. Леонтьев Д. А. Профессиональное самоопределение как построение образов возможного будущего. *Вопросы психологии*. 2001. № 1. С.57-66.
127. Леснянская Ж. А. Временная перспектива старшеклассников сельской школы, её взаимосвязь с профессиональным самоопределением и развитием. *Гуманитарный вектор*. Профессиональное самоопределение личности: новый взгляд. 2015. № 1 (41). С. 167 - 171
128. Ливехуд Б. Кризисы жизни - шансы жизни. Калуга: Духовное познание, 1994. 224 с.
129. Литвинова Н. І. Особливості профорієнтаційного супроводу інтелектуально обдарованих учнів / Н. І. Литвинова // Освіта та розвиток обдарованої особистості. - 2013. - № 12. - С. 23-27. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Otros_2013_12_7.
130. Лозовецька В. Методологічні підходи до визначення форм підтримки особистості у професійному самовизначенні. *Науковий вісник Інституту професійно-технічної освіти НАПН України*. Професійна педагогіка: зб. наук. пр. Київ: Вид-во ІІТО НАПН України, 2012. № 3. С. 11-18.
131. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии М., 1984. 443 с.
132. Лукина В.С. Исследование мотивации профессионального развития. *Вопросы психологии*, 2004. № 6. С. 11-15.
133. Люлька В. С. Професіографічне дослідження як засіб формування професійної спрямованості учнів на сільськогосподарські професії.

- Проблеми трудової і професійної підготовки: наук.-метод. зб. Слов'янськ: СДП, 2002. Вип. 6. С. 137 - 143.*
134. Мадзігон В.М. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах профільного навчання. *Профільне навчання: теорія і практика: зб. наук. праць за матеріалами методологічного семінару АПН України. Київ : Пед. преса. 2006. С. 77 - 84.*
135. Макарова О. П. Професійна ідентичність особистості у психологічних дослідженнях. *Проблеми екстремальної та кризової психології. 2013. Вип. 14(2). С. 201-208.*
136. Максименко С. Д. Життєвий шлях особистості як базова категорія генетичної психології. *Психологічні науки. Збірник наукових праць. Випуск 2.12 (103). С.5 – 13.*
137. Максименко С. Д. Розвиток психіки в онтогенезі: у 2 томах. Т. 1: Теоретико-методологічні проблеми генетичної психології. К.: «Ваклер», 2002. 314 с.; Т. 2: Моделювання психологічних новоутворень: генетичний аспект. К.: «Ваклер», 2002. 329 с.
138. Малкина-Пых И.Г. Техники позитивной терапии и НЛП . М.: Эксмо, 2004. 416 с.
139. Маноха І. П. Професійний потенціал особистості: досвід онтологічного дослідження: автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. К.: КДУ ім. Т.Г.Шевченка, 1993. 22с.
140. Маркова А. К. Психология профессионализма. М.: Знание, 1996. 230 с.
141. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. СПб.: Питер, 2008. 352с.
142. Мачуська І. М. Основні чинники професійного самовизначення старшокласників. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді . 2013. Вип . 17 (1). С . 474–482.*
143. Мачуський В. В. Формування готовності старшокласників до професійного самовизначення у сфері технічної діяльності в позашкільних закладах: дис. ... канд. пед.наук : 13. 00. 07. К. 2001. 184 с.

144. Мельник О. В. Підготовка старшокласників до самостійного вибору майбутньої професії в процесі профільного трудового навчання: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. К. 2003. 214 с.
145. Мерзлякова О. Л. Професійне самовизначення старшокласників як впливовий чинник їх саморозвитку. *Професійне самовизначення особистості в системі «людина - техніка»*: еколого-аграрний напрям: матер. Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2008. С. 54-62.
146. Милакова В.В. Психологические особенности профессионального самоопределения будущих специалистов помогающих профессий социномического типа: автореф. дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.13. Астрахань: Астраханский государственный университет, 2007. 20 с.
147. Мілорадова Н.Е Ретроспективний аналіз науково-психологічних концепцій професіогенезу фахівця. *Scientific Light*. 2017. №8. С.18-23.
148. Моросанова В.И. Индивидуальный стиль саморегуляции : феномен, структура и функции в произвольной активности человека. М. : Наука, 1998. 192 с.
149. Мороховська У. Л. Розвиток мотиваційних складових професійного самовизначення майбутніх психологів: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07.К., 2011. 21 с.
150. Мосол Н. О. Формування особистісної готовності старшокласників до вибору професії психолога: автореф. дис. ...канд. психол. наук: 19.00.07. К., 2009. 23 с.
151. Мотрук Р.В. Етнокультурні чинники професійного самовизначення особистості: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук 19.00.07. Івано-Франківськ., 2013. 21 с.
152. Мотрук Р. Проблема професійного самовизначення особистості в психолого-педагогічній науці. Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. 2011. Вип. 16 (1). С. 184 – 190.
153. Мудрик А. В. Учитель: мастерство и вдохновение. М.: Просвещение, 1986. 160 с.

154. Найдъонов М. І. Репрезентативна рефлексія та рефлексивна ємність середовища спілкування як механізми і процедура профорієнтації при впровадженні Національної рамки кваліфікацій / М. І. Найдъонов, Л. В. Григоровська, Л. А. Найдъонова. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2016. Вип. 37. С. 218-245.
155. Нежинська О. О. Основи коучингу: навчальний посібник/О. О. Нежинська, В. М. Тименко. Київ; Харків: ТОВ «ДІСА ПЛЮС», 2017. 220 с.
156. Нежута А. В. Психологічні особливості професійного самовизначення правоохоронців на засадах гендерного: автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. психол. наук 19.00.07. Харків. 2012. 20 с.
157. Неїжпапа Л. С. Професійне самовизначення майбутніх соціальних педагогів в системі навчально-виховної роботи університету. К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2013. 248 с.
158. Нечитайло И. И. Профессиональная консультация: методические рекомендации. Одесса: ОНМЦОКИТ. 2003. 52 с.
159. Низьева Е.В. Профессиональное самоопределение старшеклассников. Сборник научных трудов. СевКавГТУ. 2008. №6. С.12-18.
160. Нікітіна І. В. Суб'єктивне самовизначення молодшої людини в період повноліття. К.: КНТ, 2008. 192 с.
161. Новиков М. Г. Особенности влияния личностных качеств на профессиональное самоопределение молодежи. *Мир психологии*. 2009. № 3. С. 240-248.
162. Овод Ю. В. Педагогічне керівництво процесом професійного самовизначення. *Науковий вісник Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьковича*: зб. наук. пр. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. 2013. Вип. 654: Педагогіка та психологія. С. 111-118.
163. Оліховська Л. П. Теоретичні основи професійного самовизначення: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «педагогіка. Соціальна робота». 2016. Випуск « (39) С. 161-164.

164. Олпорт Г. Становление личности: Избранные труды. М.: Смысл, 2002. 462 с.
165. Павелків Р.В. Рефлексія як психологічний механізм моральної саморегуляції поведінки особистості. *Психологія : реальність і перспективи* : Збірник наукових праць. Випуск 11. Рівне : РДГУ, 2018. С. 5 -10.
166. Павлютенков О. М. Формування мотивів вибору професії. Київ. 2000. 143 с.
167. Падалко О.В. Профессиональное самоопределение молодого специалиста с высшим образованием в современном российском обществе : автореферат дис. ... кандидата социол. наук : 22.00.04. Санкт-Петербург, 1998. 19 с.
168. Пасічняк Р.Ф. Психологічні особливості особистісного самовизначення старшокласників : автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. К., 1999. 16 с.
169. Патинок О. П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутніх соціальних працівників: соціально-психологічний тренінг. К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2012. 124 с.
170. Патинок О. П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості майбутнього фахівця соціальної сфери: психологічний аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Педагогіка. Соціальна робота, 2016. Вип. 2. С. 176-179.
171. Патинок О.П. Становлення відповідальності як професійно значущої якості соціального працівника: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Національний педагогічний ун-т ім. М. П. Драгоманова. К. , 2008. 20 с.
172. Педагогічна підготовка сімей різного типу до професійного самовизначення старшокласників : методичний посібник / [В. П. Горпинюк, О. М. Докукіна, Т. В. Кравченко, І. М. Мачуська, К. М. Павицька, Л. В. Пovalій, В. Г. Постовий, А. В. Хижняк, О. Л. Хромова ; за заг. ред. Т. В. Кравченко]. - Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 268 с.
173. Педагогічне управління професійним самовизначенням учнівської молоді: метод. посіб. / В. М. Мадзігон, І. Д. Бех, М. П. Тименко та ін. К., 2001. 152 с.

174. Перепелиця А. В. Подолання негативних переживань як чинник професійного самовизначення студентів медичного коледжу: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 20 с.
175. Піддячий М. І. Організаційно-педагогічні умови підготовки старшокласників до професійного самовизначення у міжшкільних навчально-виробничих комбінатах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.07. К., 2002. 19 с.
176. Пинтосевич И. Действуй! 10 заповедей успеха. М.: Агенция АЙПИО, 2017. 304 с.
177. Пильтяй О. М. Організація професійного самовизначення школярів як сучасна проблема учнівської молоді. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*: зб. наук. праць. Чернігів. 2014. Вип. 117. С. 57 - 60.
178. Побірченко Н. А. Моделювання професійного самовизначення в неперервній освіті. *Проф. освіта: педагогіка і психологія*: пол.-укр. журн., укр.-пол. Ченстохова. К., 2008. Вип. 10. С. 257–262.
179. Побірченко Н. А. Психологічний ресурс особистості в розвитку професійних досягнень. *Педагогічна і психологічна наука в Україні*: зб. наук. пр.: до 15-річчя АПН України [у 5 т.]. К., 2007. Т. 5: *Неперервна проф. освіта*: теорія і практика. С. 343-349.
180. Побірченко Н. А. Психологічний супровід неперервної професійної орієнтації учнівської молоді. *Розвиток педагогічної і психологічної наук в Україні 1992–2002*. Ч.ІІ. Зб. наук. праць до 10-річчя АПН України. Харків: ОВС, 2002. С. 231–241.
181. Побудова кар'єри : навч.-метод. посіб. / [О. В. Мельник, О. Л. Морін, Л. А. Гуцан, І. І. Ткачук, О. М. Пархоменко, З. В. Охріменко, Т. С. Попова, М. В. Лузан; за ред. О. В. Мельника]. Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2014. 172 с.

182. Повалій Л. В. Особливості професійного самоовизначення сільських дівчат-старшокласниць. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2013. № 7 (33). С. 84-92.
183. Повалій Л. В. Педагогічна взаємодія школи і сім'ї у контексті професійного самовизначення сільських старшокласниць. *Наукові записки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*. Серія: Педагогічні та історичні науки : зб. наук. статей. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова. 2012. Вип. 107. С. 188-193.
184. Поваренков Ю.П. Психологическое содержание профессионального становления человека. М. : УРАО, 2002. 160 с
185. Пов'якель Н. І. Саморегуляція професійного мислення в системі фахової підготовки практичних психологів: автореф. дис... д-ра психол. наук: 19.00.07. К., 2004. 40 с.
186. Погрібна В. Соціологія професіоналізму: монографія. К.: Алеута: КНТ: ЦУЛ. 2008. 336 с.
187. Помиткіна Л. В. Особливості готовності студентів до прийняття стратегічного життєвого рішення з професійного самовизначення. *Педагогічний процес: теорія і практика : зб. наук. пр.* Київ. ун-т ім. Бориса Грінченка, Благодій. фонд ім. Антона Макаренка. Київ: Едельвейс. 2013. Вип. 2. С. 215-225
188. Пономаренко О. Г. Модель профорієнтаційної роботи щодо професійного визначення особистості на сільськогосподарські професії у середніх навчальних закладах Великої Британії. *Теоретичні питання культури, освіти та виховання*. 2012. № 46. С. 72-74.
189. Попіль М. І. Психологічні особливості становлення професійної ідентичності майбутніх медсестер: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Івано-Франківськ, 2009. 20 с.
190. Професійна орієнтація старшокласників: теорія і практика: науково-методичний посібник. / за ред. О. В. Мельника. К.: «Четверта хвиля». 2009. 223 с.

191. Професійні проби самовизначення учнів. *Педагогічна майстерня*. № 11–12 (119 -120) червень 2015 р. С.14 -16
192. Професійне самовизначення учнівської молоді в умовах освітнього округу: монографія / Л. А. Гуцан, О. Л. Морін, З. В. Охріменко, О. М. Пархоменко, Л. І. Гриценко ; І. І. Ткачук , за ред. О. Л. Моріна. Харків: «Друкарня Мадрид», 2016. 220 с.
193. Професія. Кар'єра. Успіх: Метод. посіб. / Автори-упоряд.: Лях Т. Л., Малієнко Ю. М., Тимошенко Н. Є., Цюман Т. П., Шеламкова А. М.; За заг. ред. Цюман Т. П. Видання друге, перероблене й доповнене. К.: Основа-Принт, 184 с.
194. Пряжников Н.С. Професійне самовизначення. Теорія і практика. М: Академія, 2008. 154 с.
195. Пряжников Н. С. Профессиональное и личностное самоопределение / Н. С. Пряжников. М.: Ин-т практической психологии; Воронеж: МДЭК. 1996. 256с.
196. Пряжников Н. С. Психология труда и человеческого достоинства: Учеб.пособие для студентов вузов, обучающихся по направлению и спец. «Психология». М.: Акад., 2003. 476 с.
197. Пряжников Н. С. Психология труда: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. 5-е изд., стер. М.: Издательский центр «Академия», 2009. 480 с.
198. Пряжникова Е. Ю. Профорієнтація М.: Академія, 2005. 496 с.
199. Психология личности в трудах отечественных психологов. Санкт-Петербург: Издательский дом «Питер», 2001. 478 с.
200. Радул В. В. Дослідження особливостей самореалізації особистості: монографія. К.: Імекс-ЛТД, 2009. 352 с.
201. Радчук Г. К. Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Випуск 5. С.47-54.
202. Реан А. А. Психология личности. Санкт-Петербург: Питер, 2017. 286 с.

203. Рибалка В.В. Особистісний підхід у профільному навчанні старшокласників: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07. К.: Ін-т пед. психол. проф. освіти АПН України, 1998. 446 с.
204. Рибалка В. В. Підготовка учнівської молоді в системі професійної освіти. *Психологічна газета*. 2004. №2 (січень). С. 13-17.
205. Рубинштейн С. Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб: Питер. 2003. 512 с.
206. Савчин М.В. Психологічний супровід розвитку особистості студента з обмеженими можливостями. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України*. 2012. Вип. 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2012_1_41.
207. Саппа Г.-М. М. Процес професійного самовизначення учнівської молоді: модельний аналіз. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2011. №2. С. 343-351.
208. Сафин В. Ф. Психологический аспект самоопределения личности. *Психологический журнал*. 1984. Т. 5. № 4. С. 165-174.
209. Семиченко В. А. Проблеми і пріоритети професійної підготовки. *Педагогічний дискурс*. 2007. Вип. 1. С. 119 - 127.
210. Синявський В. В. Психологічні основи профорієнтаційної професіографії: навч. посіб. К.: ПК ДСЗУ, 2010. 89 с.
211. Синявський В. В. Професіограми і психограм робітничих професій: метод. посіб. К.: Київ. Русь, 2008. 77 с.
212. Смирнова Ю. Е. Психологические предпосылки профессионального самоопределения старшеклассников профильной школы: автореф. дисс. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Санкт-Петербург. 2013. 21 с.
213. Скалько О. В. Індивідуально-психологічні особливості та вибір професії. Типові помилки професійного самовизначення. *Науково-методичні засади формування ключових компетенцій учня гімназії: матеріали наук.-практ. конф. до 70-річчя навч. закл. та 10-річчя гімназії / Ін-т педагогіки АПН*

- України, Ін-т проблем виховання АПН України, Гімназія «Консул» № 86. К. 2008. С. 293–299.
214. Ставицька С.О. Теоретичний аналіз проблеми механізмів розвитку духовної самосвідомості особистості в юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 24. С. 630–645.
215. Становських З.Л. Рефлексія в структурі професійного самовизначення старшокласників. *Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи*: Зб. наук. праць / За ред. І.А.Зязюна та Н.Г.Ничкало. К., 2003. С. 642-650.
216. Становських З.Л. Рефлексивні компоненти професійного самовизначення старшокласників: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07: Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. К. 2005. 20 с.
217. Сунцова Я. С. Диагностика профессионального самоопределения. Учеб.-метод. Пособие. Часть 2. Ижевск: «Удмуртский университет», 2011. 142 с.
218. Тарасюк І.П. Теоретичний аналіз проблеми періодизації професійного самовизначення. *Гуманіт. вісн. Держ. вищого навч. закл. «Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди»*. Педагогіка. Психологія. Філологія. Філософія: наук.-теорет. зб. Переяслав-Хмельницький, 2006. Вип. 10. С. 210-213.
219. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкові парадигма в сучасній психології. *Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії* / заг. ред В.О. Татенка. К.: Либідь, 2006. С. 316–358.
220. Тименко М. М. Особливості організації профорієнтаційної діяльності в середніх навчальних закладах Англії та України. *Освіта та розвиток обдарованої особистості*. 2016. № 10. С. 19-22.
221. Тимошенко Н. Професійне самовизначення старшокласників (за результатами дослідження). *Актуальні питання гуманітарних наук*. 2016. Вип. 16. С. 421-427.
222. Титма М.Х. Факторы, влияющие на выбор профессии. *Проблемы профориентации и профконсультации в школе*. М., 1969. С. 25- 33.

223. Тищук Т., Алєканкіна К. (НЕ) рівні можливості. Аналіз результатів ЗНО в містах та селах. 2020. [Електронний ресурс]. Режим доступу <https://voxukraine.org/uk/mi-buli-na-seli-shho-pokazali-rezultati-zno/>
224. Ткачук Л.В. Професійне самовизначення та його емпатійні детермінанти у сучасного юнацтва: автореф. ... канд. психол. наук : 19.00.07: Харківський нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків, 2003. 20 с.
225. Туриніна О. Л. Психологічні особливості професійного самовизначення учнів профільних підкласів: дис....канд. психол. наук: 19.00.07. К., 1997. 218с.
226. Федоренко Л. П. Психологічний супровід підвищення ефективності професійного самовизначення випускників сільських шкіл. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Том. VI: Психологія обдарованості. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 2019. Випуск 16. С. 369-379.*
227. Федоренко Л. П. Психологічні детермінанти професійного самовизначення старшокласників. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12 : Психологічні науки: зб. наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2018. Вип. 7 (52) . С. 143-149.*
228. Федоренко Л. П. Соціальні чинники професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». 2018. №4. С. 150-155.*
229. Федоренко Л. П. Труднощі професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Збірник наукових праць «Теорія і практика сучасної психології». Запоріжжя, 2018. № 2. С. 177-181.*
230. Федоренко Л.П. Ціннісний аспект професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Запоріжжя: ЗНУ, № 2 (14), 2018. С. 144 - 150.*

231. Федоришин Б. О. Психолого-педагогічні основи професійної орієнтації: дис. ...д-ра. пед. наук.: 13.00.04. Київ. 1996. 383 с.
232. Фельдштейн Д. И. Психология взросления: структурно-содержательные характеристики процесса развития личности: избр. труды М.: Флинта, 1999. 672 с.
233. Фисунова Н. В. Организация профессионального самоопределения учащихся основной школы Германии: автореферат дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Белгород. 2011. 23 с.
234. Франкл В. Основы логотерапии. Психотерапия и религия. СПб.: Речь, 2000. 286 с.
235. Фрейд З. Психоанализ. Религия. Культура / пер. с англ. А.М.Руткевича. – М.: Ренессанс, 1992. – 296 с.
236. Фролова С. В. Психологические особенности профессионального самоопределения старшеклассников: автореф. дис. ... канд. психол. наук. М: Московский психолого-социальный институт, 2009. 21с.
237. Фромм Э. Человек для себя: Исследование психологических проблем этики / Пер. с англ. Л. А.Чернышевой. – Минск: Коллегиум, 1992. – 253 с.
238. Хмара Г.И. Некоторые аспекты управления вузом как системой/ Г.И. Хмара, Л.С. Гурьева. *Проблемы методологии управления социальными процессами*. Томск : ТГУ, 1994. С. 86 -103.
239. Худин В. А. Изучение профессиональной направленности личности в подростковом и юношеском возрасте. К.: Освіта, 1992. 32 с.
240. Хусаинова Р. М. Психологическое сопровождение образовательного процесса: Методическое пособие. Казань.: «Бриг», 2015. 128 с.
241. Хьелл П., Зиглер Д. Теории личности. 3-е изд. СПб.: Питер, 2008. 607 с.
242. Цветкова Н. А. Профессиональное самоопределение личности на разных этапах становления профессионала: дис. ... канд. психол. наук. М. 2000. 20 с.
243. Чебышева В. В. Классификация профессий и профориентация. *Вопросы психологии*. 1971. № 4. С. 143-148. С.17 -26.

244. Чемякина А. В. Психология профессионального развития : учебное пособие; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. Ярославль: ЯрГУ, 2015. 100 с.
245. Чернобровкін В. М. Психологія прийняття педагогічних рішень: монографія; Вид. 2-е, переробл. і допов. Луганськ: ДЗ «ЛНУ ім. Тараса Шевченка», 2010. 447 с.
246. Чернобровкіна В. А. Психологія особистісної свободи: монографія. Луганськ: ДЗ «ЛУ імені Тараса Шевченка», 2012. 458 с.
247. Чернявская А. П. Психологическое консультирование по профессиональной ориентации. М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. 96 с.
248. Чистякова С.Н. Профессиональное самоопределение: от учебы к профессиональной карьере: учеб. пособие для 10-11 кл., программа с методическими указаниями для учителей 10-11 классов. ОИЦ «Академия». 2011. 148 с.
249. Чистякова С. Н. Проблема самоопределения старшеклассников при выборе профессии. *Педагогика*. 2005. № 1. С. 19-26.
250. Шабдінов М. Л. Формування професійного самовизначення старшокласників у процесі технологічної підготовки: дис. ... канд. пед.наук: спец. 13.00.07 «Теорія і методика виховання». К.: Ін-т проблем виховання НАПН України. 2010. 307 с.
251. Шавир П. А. Психология профессионального самоопределения в ранней юности. М. 1981. 95 с.
252. Шапошнікова Н. Психолого-педагогічне забезпечення професійної та соціальної реабілітації учнів-інвалідів в умовах ПТУ. *Проф.-техн. освіта*. 2004. № 3. С. 42-44.
253. Шевенко А. Особистісне зростання старшокласників в процесі їх професійного самовизначення: теоретичні підходи. *Проблеми та перспективи формування національної гуманітарно-технічної еліти* : зб. наук. пр. / ред. Л. Л. ТОВАЖНЯНСЬКИЙ, О. Г. РОМАНОВСЬКИЙ. Харків : НТУ «ХПІ», 2010. Вип. 27 (31) : V Кримські педагогічні читання «Педагогіка

- вищої школи 21-го століття та формування національної гуманітарно-технічної еліти» : в 3 ч. Ч. 3. С. 171-177.
254. Шевченко Н. Розвиток професійної свідомості психолога: від концепції О.М. Леонтєва до авторської моделі. *Психологія і суспільство*. 2018. С. 103 - 111.
255. Шевченко Н. Ф. Особистісні та професійні аспекти ідентичності в ранньому юнацькому віці. *Проблеми сучасної психології*: збірник наукових праць Запорізького національного університету та Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Запоріжжя: ЗНУ, 2019. № 1 (15). С. 152 - 158.
256. Шевченко Н. Ф. Навчально-професійна настанова в структурі професійної свідомості майбутніх фахівців. *Проблеми сучасної психології*. 2016. Вип. 32. С. 558–571.
257. Шемелюк І. Я. Короткий індекс самоактуалізації та шкала ясності Я-концепції як показники особистісної зрілості. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 6. С. 26-27.
258. Шмелев А. Г. Введение в экспериментальную психосемантику: теоретико-методологические основания и психодиагностические возможности. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1983. 158 с.
259. Штифурак В. С. Профорієнтаційна діяльність: теорія та практика: навчальний посібник. Вінниця: ТОВ «Ландо ЛТД». 2013. 418 с.
260. Щотка О. П. Формування психологічної готовності студентів педагогічних університетів до професійно-управлінського самовизначення: автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07. К. 2003. 21 с.
261. Яблонська Т.М. Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів: автореф. дис. ... канд. псих. наук: спец. 19.00.07. Київ, 2000. 20 с.
262. Якиманская И.С. Разработка технологии личностноориентированного обучения. *Вопросы психологии*. 1995. № 2. С. 31-42.

263. Ямницький В. М. Психологічний супровід як засіб гуманізації освітнього процесу гуманітарного університету. *Наука і освіта*. 2011. № 4. С. 226–229.
264. Ярошенко А. О. Ціннісний дискурс освіти : монографія. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. 156 с.
265. Яценко Т. С. Основи глибинної психокорекції: феноменологія, теорія і практика. К. : Вища шк., 2006. 382 с.
266. Betz, N. E. Advances in vocational theories. In S. D. Brown & R. W. Lent (Eds.), *Handbook of counseling psychology*. 2008. (4th ed., pp. 357-374). Hoboken, NJ: Wiley.
267. Chartrand, J.M. The evolution of trait-and-factor career counseling: A person X environment fit approach. *Journal of Counseling and Development*, 69, 1991. P. 518–524.
268. Creed P. Cross-lagged relationships between career aspirations and goal orientation in early adolescents / P. Creed, C. Tilbury, N. Buys, M. Crawford. *Journal of vocational behavior*. 2011. Volume 78. Issue 1. P. 92–99.
269. Deci E.L. Self-Determination Theory: A Macrotheory of Human Motivation, Development and Health / E.L. Deci, R.M. Ryan *Canadian psychology*. 2008. Vol. 49. No. 3. P. 182–185.
270. Frankl K. Time perspective / L.K. Frank // *J. of Philosophy*. 1939. Vol. 4. P. 293–312.
271. Ginzberg, E: *Manpower Connection - Education & Work: Education and Work Hardcover* - 1 July 1976. 288p.
272. Holland J. L. *Making vocational choices: A theory of vocation personalities and work environments*. 3rd Edition. Eutz, FE: Psychological Assessment Resources, 1997. P. 44
273. Holland J.L. *The Psychology of vocational choice*. Walthow Mass. Blaidell, 1996. P. 196.
274. Holland, J. L. A theory of vocational choice. *Journal of Counseling Psychology*, 6, 1996. 35–45.

275. Kleinbeck V. Motivation und Berufswahl / V. Kleinbeck. – Göttingen : Hogrefe, 1995. 200 s. Kroger J. Identity Development during Adolescence / J.Kroger. – California: Sage Publications, 2007. – 320 p.
276. Mansfield C.F. Motivating adolescents: Goals for Australian students in secondary schools / C.F.Mansfield // Australian Journal of Educational & Developmental Psychology. – 2010. – Vol 10. – P. 44–55.
277. Moser U. Zur psychoanalytischen Theorie der Berufswahl: Sublimierung, Identifizierung und berufliche Identität. *Psychologie. Schweizerische Zeitschrift für Psychologie*. 1963. N 1. S. 1—18.
278. Park, R. The city as a social laboratory. 2002 T. 2 № 3. P. 3-12
279. Rogers C. «Client-centered/person-centered approach to therapy», Kirschenbaum H., Henderson V. (eds.) The Carl Rogers Reader. Boston: Houghton Mifflin Co, 1989, p.135-152
280. Super, D. E. Vocational development theory: Persons, positions, and processes. *Counseling Psychologist*, 1, 1969. 2-30.
281. Super, D. E. Coming of age in Middletown: Careers in the making. *American Psychologist*, 40, 1985. 405-414.
282. Swanson, J. L., & Chu, S. P. Applications of person-environment psychology to the career development and vocational behavior of adolescents and adults. In M. E. Martin, Jr., & J. L. Swartz-Kulstad (Eds.), (2000). *Person–environment psychology and mental health: Assessment and intervention* (pp. 143-168). Mahwah, NJ: Erlbaum.
283. Toffler, A. Future shock. New York: Random House, 1970. 505 p.
284. Ulrich, J. G. Übergänge in das duale System der beruflichen Bildung. Ergebnisse der BA/BIBB-Bewerberbefragung 2004, in: Friedrich Ebert Stiftung (Hrsg.): Übergänge zwischen Schule und Beruf und darauf bezogene Hilfssysteme in Deutschland, S. 21- 36.
285. Wilensky H.L. The professionalization of everyone? *American sociology*. 1980. 51. P. 298.

ДОДАТКИ
ДОДАТОК А
Психодіагностичний інструментарій

Додаток А1

Анкета «Світ професій та мій професійний вибір»

(автор Л.П. Федоренко) [228]

Ваша стаття _____

Клас, в якому ви навчаєтесь _____

1. Чи варто в наш час чесно працювати? Чому?
2. Задля чого ви збираєтесь прожити своє життя?
3. Яку професійну сферу ви вважаєте найбільш соціально значущою? Чому?

«Людина – Природа»	«Людина – Людина»
«Людина – Знакова система»	«Людина – Мистецтво»
4. Про яку групу професій ви найбільш проінформовані:
 а) економічні; б) фінансові; в) юридичні; г) гуманітарні; д) медичні;
 е) технічні; є) сільськогосподарські; ж) військові та силові структури;
 з) педагогічні; и)
5. Яка професія є для Вас найбільш привабливою?
6. Чим вона вас приваблює?
7. Чи обрали ви собі майбутню професію? Яку?
8. Чи Ви можете сказати, що:
 - а) зробили остаточний вибір;
 - б) зробили вибір, але не можете сказати, що він остаточний;
 - в) ще не вибрали.
9. Хто допомагав вам з вибором професії?
 - а) батьки; б) представники професії; в) товариші, знайомі, однолітки;
 - г) вчителі, шкільні психологи; д) гурткова, позашкільна робота;
 - е) засоби масової інформації; є) література;
 - ж) інше (вказати).
10. Чому ви обрали саме цю професію?
 - а) сімейні традиції; б) вплив батьків; в) переконаність у своїх здібностях;
 - г) престиж; д) інтерес до предмета;
 - е) бажання цікаво жити; є) бажання присвятити себе улюбленій справі;
 - ж) матеріальний інтерес; з).....(ваш варіант).
11. Назвіть три самі неприємні для вас моменти, пов'язані з вибором професії

12. Який у вас рівень знань про особливості обраної професії:

а) високий; б) середній; в) низький.

13. Чи є обрана вами професія найбільш бажаною? Чи вона просто найбільш «реальна» для вас?

14. Коли ви вперше зацікавилися цією професією (обведи).

а) до 4 кл. ; б) в 5-7 кл.; в) в 8 кл.; г) в 9-11 кл.

15. Як навчання у школі впливає на розвиток вашого інтересу до професії ?

а) розвиває інтерес; б) ніяк не впливає; в) формує негативне ставлення; г) важко сказати.

16. Які шкільні предмети мають найбільший вплив на розвиток вашого інтересу до професії ?

17. Чи легко даються вам ці предмети?

18. Чи займаєтесь ви додатково у гуртках, працюєте з репетитором тощо?

19. Після закінчення школи ви плануєте:

а) працювати; б) навчатися у коледжі; в) навчатися в університеті;
г) не визначилися; д) інше.

20. Як ви готуєте себе до майбутньої професії?

21. Як ви думаєте, чи зможете ви реально здобути обрану вами професію (чи вистачить коштів, наполегливості тощо)?

22. Що може зашкодити здобуттю вами професії?

23. Чи наполегливо ви будете йти до виконання поставленої цілі?

24. Чи розраховуєте ви у цьому процесі на допомогу батьків, родичів, знайомих?

а) так; б) частково; в) ні

25. Як ви думаєте від чого залежать ваші успіхи у здобутті вами обраної професії?

а) від зовнішніх обставин;

б) деякою мірою від мене, але більше від зовнішніх обставин;

в) рівною мірою від мене і від зовнішніх обставин;

г) більшою мірою від мене;

д) тільки від мене.

26. Які ваші власні недоліки можуть завадити вам на шляху до професійної цілі?

27. Якщо ви хочете у майбутньому отримати вищу освіту, то яку мету ви переслідуєте?

- а) стати більш освіченим;
- б) одержати диплом про вищу освіту;
- в) одержати цікаву роботу;
- г) для подальшої кар'єри;
- д) продовжити безтурботне життя;
- е) відстрочка від армії;
- є) перспективи великого заробітку;
- ж) престижність професії;
- з) престижність вищої освіти;
- и) за вимогою батьків;

Інше

28. Виділіть основні етапи на шляху до реалізації вашої професійної мрії.

29. На скільки ви впевнені, що вам вистачить сил і енергії здійснити свої професійні плани?:

- а) впевнений/а;
- б) більш впевнений/а, ніж ні;
- в) більш не впевнений, ніж впевнений/а;
- г) не впевнений/а

Додаток А2**«Опитувальник вимірювання індивідуального рівня рефлексивності»,
розроблений А.В.Карповим та В.В.Пономарьовою [93]**

Опитувальник складається з 27 пунктів, відповіді на які формуються за 7-бальною шкалою Ліккерта. Сирі дані переводяться в стандартизовані. За допомогою опитувальника визначається загальний ступінь розвитку рефлексивності особистості. Так, високі результати (більше 7 стенів) говорять про те, що людина схильна аналізувати свою діяльність і вчинків інших людей, виявляти причини і наслідки своїх дій як в минулому, так в сьогоденні і майбутньому. Їй властиво обдумувати свою діяльність в найдрібніших деталях, ретельно її планувати і прогнозувати всі можливі наслідки. Ймовірно також, що таким людям легше зрозуміти іншого, поставити себе на його місце, передбачити його поведінку, зрозуміти, що думають про них самих.

Низькі результати (менше 4 стенів) вказують на те, що люди, які мають такий рівень рефлексивності не схильні аналізувати події, які відбуваються, не замислюються над причинами своїх дій, вчинків інших людей, над їхніми наслідками. Такі люди не завжди планують свою діяльність, бувають імпульсивні і менш варіативні у прийнятті рішення. У них можливе виникнення труднощів у спілкуванні з іншими через неможливість завжди точно зрозуміти іншого, передбачити його реакцію.

Окрім цього методика дозволила виявити рівень розвитку чотирьох видів рефлексії. Зокрема, рівень рефлексії теперішньої діяльності, яка забезпечує безпосередній самоконтроль поведінки людини в актуальній ситуації, осмислення її елементів, аналіз того, що відбувається, здатність суб'єкта до співвідношення своїх дій з ситуацією. Поведінковими проявами цього виду рефлексії є час обмірковування суб'єктом своєї поточної діяльності, ступінь розгорнення процесів прийняття рішення; схильність до самоаналізу в конкретних життєвих ситуаціях. Наступний вид рефлексії – перспективна рефлексія, яка співвідноситься з функцією аналізу майбутньої діяльності; плануванням та прогнозуванням. Її основна поведінкова характеристика – орієнтація на майбутнє.

Ретроспективна рефлексія проявляється в схильності до аналізу вже виконаної в минулому діяльності і доконаних подій. В цьому випадку предмети рефлексії – передумови, мотиви і причини події; зміст минулої поведінки. Ця рефлексія проявляється, зокрема, в тому, як часто і наскільки довго суб'єкт аналізує і оцінює події, що відбулися, чи схильний він взагалі аналізувати минуле і себе в ньому. Рефлексія спілкування і взаємодії з іншими людьми проявляється у схильності людини аналізувати себе у взаємодії з іншими, свої труднощі і успіхи у спілкуванні.

Інструкція. «Вам належить дати відповіді на кілька тверджень опитувальника. У бланку відповідей навпроти номера питання проставьте, будь ласка, цифру, відповідну варіанту Вашої відповіді: 1 - абсолютно невірно

- 2 - невірно
- 3 - скоріше невірно
- 4 - не знаю
- 5 - швидше вірно
- 6 - вірно
- 7 - абсолютно вірно

Не задумуйтесь над відповідями. Пам'ятайте, що правильних або неправильних відповідей в даному випадку бути не може. Перша, яка прийде на думку, і є вірною».

Текст методики

1. Прочитавши хорошу книгу, я завжди потім довгий час думаю про неї, хочеться її з ким-небудь обговорити.
2. Коли мене раптом несподівано про щось запитують, я можу відповісти перше, що спало на думку.
3. Перш ніж подзвонити по справі я, зазвичай, подумки планую майбутню розмову.
4. Зробивши якийсь промах, я довго потім не можу відволіктися від думок про нього.
5. Коли я розмірковую над чимось або розмовляю з іншою людиною, мені буває цікаво раптом згадати, що послужило початком ланцюжка думок.
6. Приступаючи до важкого завдання, я намагаюся не думати про труднощі, що мене очікують.
7. Головне для мене - уявити кінцеву мету своєї діяльності, а деталі мають другорядне значення.
8. Буває, що я не можу зрозуміти, чому хтось незадоволений мною.
9. Я часто ставлю себе на місце іншої людини.
10. Для мене важливо в деталях уявляти собі хід роботи, яку я повинен/а виконати.

11. Мені було б важко написати серйозне повідомлення, якби я заздалегідь не склав/ла плану.
12. Я віддаю перевагу діяти, а не розмірковувати над причинами своїх невдач.
13. Я досить легко приймаю рішення щодо дорогої покупки.
14. Як правило, щось задумавши, я прокручую в голові свої задуми, уточнюючи деталі, аналізуючи всі варіанти.
15. Я турбуюся про своє майбутнє.
16. Думаю, що в багатьох ситуаціях треба діяти швидко, керуючись першою думкою, що прийшла в голову.
17. Часом я приймаю необдумані рішення.
18. Закінчивши розмову, я, буває, продовжую вести її в думках,, приводячи все нові і нові аргументи на захист своєї точки зору.
19. Якщо відбувається конфлікт, то, розмірковуючи над тим, хто в ньому винен, я, насамперед, починаю з себе.
20. Перш ніж прийняти рішення, я завжди намагаюся все уважно обміркувати і зважити.
21. У мене бувають конфлікти від того, що я часом не можу передбачити, якої поведінки чекають від мене оточуючі.
22. Буває, що, обмірковуючи розмову з іншою людиною, я ніби подумки веду з ним діалог.
23. Я намагаюся не замислюватися над тим, які думки і почуття викликають в інших людях мої слова і вчинки.
24. Перш ніж зробити зауваження іншій людині, я обов'язково подумаю, в яких словах це краще зробити, щоб її не образити.
25. Вирішуючи важке завдання, я думаю над ним навіть тоді, коли займаюся іншими справами.
26. Якщо я з кимось сварюся, то в більшості випадків не вважаю себе винним.
27. Рідко буває так, що я шкодую про сказане.

Додаток АЗ

Методика «Дослідження самооцінки особистості» (авт. С. Будассі,

адапт. Т. І. Пашукова, А. І. Допіра, Г. В. Дьяконов) [29]

Вік _____ Стать _____ Клас _____

Інструкція: Прочитайте уважно запропонований перелік якостей. Розгляньте їх із погляду необхідності, значущості для своєї майбутньої професії. Виберіть із запропонованого переліку 20 найбільш важливих, на Вашу думку, якостей. Запишіть їх посередині, в стовпчик «Якості моєї майбутньої професії». Спочатку розгляньте ці якості з погляду їх належності особисто Вам. Проранжуйте їх у колонці зліва «Я-реальне», оцінивши кожен від 20 до 1. Оцінку 20 поставте зліва від тієї якості, яка притаманна Вам найбільше, оцінку 19 поставте тій якості, яка характерна для Вас трохи менше, ніж перша, і так далі. Тоді оцінкою 1 у Вас буде позначено ту якість, яка властива Вам найменше, порівняно з іншими. Пильуйте, щоб оцінки-ранги не повторювалися! Після цього розгляньте ці якості з погляду їх належності еталону професіонала. Тепер проранжуйте їх у колонці справа «Я-ідеальне», оцінивши кожен від 20 до 1. Оцінку 20 поставте справа від тієї якості, яка має бути притаманна цьому еталонові найбільше, оцінку 19 поставте тій якості, яка має бути характерна йому трохи менше, ніж перша, і так далі. Тоді оцінкою 1 буде позначено ту якість, яка має бути найменше властива «Якості моєї майбутньої професії», Важливо, щоб оцінки-ранги не повторювалися.

Ранг	«Я-реальне»	Якості моєї майбутньої професії	«Я-ідеальне»
1.			
2.			
3.			
4.			
5.			
6.			
7.			
8.			
9.			
10.			
11.			
12.			
13.			
14.			
15.			
16.			
17.			
18.			
19.			
20.			

Зразок якостей: відповідальність, холодність, поступливість, ентузіазм, сором'язливість, безпечність, чуйність, енергійність, ретельність, ввічливість, чесність, життєрадісність, упертість, вдумливість, тактовність, спритність, нерішучість, уважність, доброзичливість, повільність, вередливість, обережність, пасивність, захоплюваність, терпимість, совісність, ерудованість, співчутливість, професійна компетентність, сміливість, байдужість, толерантність, організованість, відвертість, скрупульозність, добросовісність, комунікабельність, неупередженість, старанність, щирість, наполегливість, цілеспрямованість, високоморальність, гуманність, рішучість, пунктуальність, емоційна стриманість, відданість справі, грубість, принциповість, дисциплінованість, охайність, працьовитість, освіченість, автоматизм, педантичність, емоційна лабільність, суворість, спостережливість, прагнення до самопізнання, прагнення до самовдосконалення, самовладання, точність рухів, розподіл і переключення уваги, стресостійкість.

Додаток А4

«Методика визначення ясності Я-концепції (SCC)» (автор Т.Кемпбелл),
адаптована І.Я.Шемелюк [257]

Інструкція: «Перед Вами 12 тверджень. Оцініть їх, використовуючи 5 - бальну шкалу:

- 1 - абсолютно не згоден;
- 2 - не згоден;
- 3 - частково згоден, частково не згоден;
- 4 - згоден;
- 5 - абсолютно згоден».

Текст опитувальника

1. Мої думки часто суперечать одна одній.
2. Сьогодні у мене може бути одна думка про себе, завтра - інша.
3. Я витрачаю багато часу , розмірковуючи про те, якою людиною я насправді є.
4. Іноді я відчуваю, що не є дійсно тією людиною, якою я повинна бути.
5. Коли я намагаюся згадати, яким/ою людиною я був/ла в минулому, мені важко це зробити.
6. Я рідко переживаю конфлікт між різними сторонами моєї особистості.
7. Іноді я думаю, що знаю інших людей краще, ніж самого себе.
8. Мої уявлення про себе, здається, змінюються досить часто.
9. Якби мене попросили описати мою особистість, мій твір кожен раз би закінчувався по-різному.
10. Навіть якщо б я хотів/ла, не думаю, що зміг/змогла би кому-небудь розповісти, яким/якою насправді я є.
11. Взагалі, у мене є чітке уявлення, хто я і який/яка я.
12. Мені часто буває важко скласти власну думку про різні речі, тому що я не знаю, чого я хочу насправді.

Показник SCC отримується шляхом підсумовування балів за всіма пунктами і відображає вищу ясність Я-концепції при вищих значеннях.

Методика «Ціннісні орієнтації особистості - 8» (автор Г.Є.Леєвік) [125]

Ціннісна орієнтація на працю узагальнює в собі такі цінності, як придбання багатого професійного досвіду, тонке, до дрібниць, знання спеціальності, знання сучасного стану науки й техніки за своєю спеціальністю, а також отримання задоволення від самого процесу праці, усвідомлення його суспільної цінності, сумлінного ставлення до справи.

Ціннісна орієнтація на спілкування пов'язана з можливостями задоволення потреб людини в спілкуванні, в тому числі з такими цінностями як: поінформованість, наявність властивостей характеру, які сприяють спілкуванню (життєрадісність і почуття гумору), наявність можливості спілкування у спокійному стані, обговоренні філософських і виробничих проблем. Орієнтація на спілкування передбачає також доброзичливі відносини з товаришами по роботі й особистими друзями.

Ціннісна орієнтація на пізнання об'єднує прагнення людини до самовдосконалення, розширення свого кругозору, освіти, підвищення культурного й інтелектуального рівня, а також самокритичності, з одного боку, й освіченості, зрілості, мудрості в розумінні життя, з іншого.

Ціннісна орієнтація на суспільно-політичну діяльність включає в себе різні види громадської роботи, що є цінністю для людини: це пропаганда ідей і знань, різного роду громадська робота у себе в професійній спільноті або за місцем проживання, робота у виборних громадських органах.

Ціннісна орієнтація на матеріальні цінності узагальнює цінності, які притаманні матеріальній забезпеченості – висока заробітна плата, упорядкована квартира і особиста автомашина, можливість одягатися за модою. У той же час бути матеріально забезпеченим передбачає або швидке кар'єрне просування, або хороші взаємини з потрібними людьми.

Ціннісна орієнтація на розвиток моральних якостей об'єднує цінності, які характеризують ставлення людини до інших людей – любити людей, поважати їх, бути чуйним, щирим, прощати їхні помилки та омани, вміти відчувати чужу біду і

допомогти людям. Ціннісна орієнтація на розвиток ділових якостей включає в себе досить суперечливий набір цінностей: організаторські та педагогічні здібності, ініціативність, самостійність і підприємливість, уміння швидко і правильно оцінити ситуацію, зробити прогноз наявності власного плану дій, висока працездатність. Ціннісна орієнтація на розвиток волевих якостей проявляється у високій оцінці наполегливості й завзятості в подоланні перешкод, цілеспрямованості, витримці й самовладінні, сміливості й рішучості, впевненості в своїх силах, швидкості в рішенні виробничих і життєвих питань.

Ціннісна орієнтація на розвиток моральних якостей характеризується також ставленням людини до себе – скромність і безкорисливість, вимогливість і почуття власної гідності, а також здатність зрозуміти, відчувати прекрасне в людині, природі та мистецтві.

Інструкція: *Перед Вами список різних цінностей, кожній з яких людина може володіти, а може й не мати. Для одного дуже важливо одне, для іншого - інше. Ми просимо Вас оцінити, наскільки важливо Вам володіти цими цінностями, незалежно від того, є вони у Вас чи ні.*

Ми просимо оцінити їх за семибальною шкалою. Цифри позначають:

- 1 - абсолютно не важливо, є у мене це якість чи ні
- 2 - скоріше не важливо, ніж важливо
- 3 - не дуже важливо
- 4 - важливо у стані середнього ступеню
- 5 - скоріше важливо, чому не важливо
- 6 - дуже важливо
- 7 - володіти цією якістю для мене найголовніше в житті.

Спочатку ознайомтеся з усім списком цінностей, а потім почергово оцініте кожен. Свою оцінку (цифру від 1 до 7) напишіть на бланку для відповідей в клітинку, що відповідає номеру.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
11	12	13	14	15	16	17	18	19	20
21	22	23	24	25	26	27	28	29	30
31	32	33	34	35	36	37	38	39	40
41	42	43	44	45	46	47	48	49	50

1.	Бути освіченим (мати широкі і глибокі знання, високу загальну культуру).	28.	Вміти швидко оцінити і передбачити можливі варіанти перебігу подій.
2.	Одягатися по моді.	29.	Бути вимогливим до себе.
3.	Швидко опанувати професійними вміннями.	30.	Виконувати окремі важливі громадські доручення в своєму колективі (в групі, гуртожитку).
4.	Бути в курсі останніх місцевих новин		
5.	Бути сміливим у прийнятті рішень.	31.	Намагатися розширити свій кругозір, підвищити освіту, загальну культуру і інтелект.
6.	Вміти розуміти свої помилки і помилки інших людей.		
7.	Розуміти прекрасне в людині, природі і мистецтві.	32.	Отримувати високу заробітну плату.
8.	Мати педагогічні здібності		
9.	Вміти навчати і виховувати людей). Бути скромним.	33.	Придбати багатий професійний досвід.
10.	Займатися громадською роботою в групі.	34.	Відчувати задоволення від спілкування з товаришами з виробничих і невиробничих питань.
11.	Знати останні досягнення науки і техніки у своїй професійній галузі		
12.	Мати своє впорядковане житло	35.	Бути наполегливим/ою і завзятим/ою у подоланні труднощів і досягненні мети.
13.	Усвідомлювати, розуміти корисність своєї праці для інших людей	36.	Бути безкорисливим.
14.	Мати можливість спілкуватися з товаришами.	37.	Любити людей, поважати їх, бути чуйним до їхніх поглядів, звичаїв, звичок.
15.	Бути ініціативним, самостійним у вирішенні завдань.	38.	Володіти організаторськими здібностями, вміти організувати, мобілізувати, згуртовувати працю і відпочинок людей.
16.	Бути щирим у стосунках з людьми.		
17.	Бути впевненим у собі і своїх силах.	39.	Бути самокритичним, критично ставитися до досягнутого.
18.	Вміти встановлювати добрі відносини з потрібними людьми.	40.	Працювати в групі, сприяти охороні порядку і т.п.
19.	Мати почуття власної гідності.	41.	Мати власну думку з найрізноманітніших виробничих і життєвих питань.
20.	Займатися громадською роботою, працювати в виборчих органах	42.	Бути матеріально забезпеченим.
		43.	Бути хорошим фахівцем, що знає свою справу.
21.	Бути зрілим, мудрим в судженнях, опиратися на здоровий глузд в розумінні життя.	44.	Бути в хороших відносинах з товаришами по навчанню.

22.	Мати особисту автомашину	45.	Вміти володіти собою у важких життєвих ситуаціях.
23.	Отримувати задоволення від процесу праці.	46.	Бути готовим словом і ділом допомогти іншим людям.
24.	Відпочивати в приємному спілкуванні з друзями.	47.	Бути життєрадісним, мати почуття гумору.
25.	Вміти швидко вирішувати виробничі та життєві питання.	48.	Бути витривалим, здатним тривалий час і напружено працювати.
26.	Бути відповідальним за доручену справу.	49.	Прагнути до самовдосконалення.
27.	Вміти відчуті і співпереживати горе, біду іншої людини.	50.	Приймати участь у вирішенні суспільних і державних питань.

Діагностична методика «Професійна готовність» (автор А.П. Чернявська) [247]

Методика є опитувальником, що складається з п'яти шкал: автономність – 20 питань, інформованість – 17 питань, орієнтація в часі – 20 питань, прийняття рішень – 20 питань, емоційне ставлення – 22 питання. Питання окремих шкал розподілені в методиці у випадковому порядку.

У нашому дослідженні визначення ознак автономності випускників сільських шкіл надає необхідний набір новоутворень: старшокласник відчуває свою незалежність від батьків (в справах, думках, вчинках), від зовнішньої детермінації своєї поведінки, переходить на самодетермінацію, усвідомлення свого ідеального образу «Я-концепції» й прагне до його досягнення.

Показник «інформованість про світ професій та вміння співвіднести цю інформацію зі своїми особливостями» дав нам можливість діагностувати рівні (високий, середній, низький) знайомства старшокласника з різними професіями (умовами роботи), вимогами професії до людини, вимогами до рівня освіти і конкретними місцями її отримання; перспективи професійного росту, знання старшокласника про способи оволодіння бажаною професією; знання соціально-економічних потреб суспільства, конкретного регіону і потреба в кадрах окремих підприємств.

Уміння приймати рішення при виборі професії старшокласниками сільських шкіл потребує визначення альтернативи та її оцінки. Саме наявність кількох можливих шляхів вирішення (альтернатив), призводить до того, що людина сприймає ситуацію як таку, що потребує прийняття рішення. Уміння приймати рішення виникає тільки в тому випадку, коли людина приймає на себе відповідальність за рішення та його наслідки, коли вона спроможна самостійно висувати й оцінювати альтернативи.

Шкала «уміння планувати своє професійне життя» дозволила з'ясувати рівень реалістичності, оптимістичності та диференційованості професійного планування. Реалістичність перспективи – це здатність особистості розділяти в

уявленнях про майбутнє реальність і фантазію, концентрувати зусилля на тому, що має реальні підстави для реалізації в майбутньому. Оптимістичність перспективи – це співвідношення позитивних і негативних прогнозів щодо свого майбутнього, а також ступінь впевненості в тому, що очікувані події відбудуться в намічені терміни. Диференційованість перспективи характеризується здатністю особистості виокремлювати послідовні етапи на шляху до омріяного майбутнього.

Емоційна включеність у ситуацію рішення є важливою для дослідження, оскільки емоційний компонент професійної готовності проявляється в загальному настрої старшокласника, життєвому оптимізмі; емоційній врівноваженості; здатності переносити невдачі.

Інструкція: Вам пропонується ряд тверджень про особливості ваших уявлень про світ професій. Якщо ви згодні з тим, що написано в твердженні, то поставте в бланку відповідей плюс (+), якщо незгодні мінус (-).

Текст методики:

1. Я належу до тих людей, які обирають не конкретну професію, а рівень освіти
2. Я не приймаю серйозних рішень миттєво.
3. Коли мені потрібно зважитися на якусь важливу справу, я серйозно оцінюю свої здібності.
4. Я знаю, в яких умовах я буду працювати.
5. Я аналізую своє минуле.
6. Я важко переношу невдачі в житті.
7. Я знаю обов'язки, які я буду виконувати на роботі.
8. Мене обов'язково будуть поважати за мої знання і досвід.
9. Я шукаю в минулому витоки того, що зі мною відбувається в сьогоденні.
10. Мені не подобається, що пошук справи до душі вимагає великих зусиль.
11. Всі мої дії підпорядковані певним цілям.
12. У мене звичка думати про те, що зі мною відбувалося раніше.
13. На мою думку, знання майбутньої роботи до найдрібніших подробиць не гарантує від розчарувань.
14. Я докладу всіх зусиль, щоб мати високі знання і навички хоча б в одній сфері (практичній чи теоретичній).
15. У мене стало звичкою аналізувати важливі події мого життя.
16. Я нічого не роблю без причини.
17. Мене цілком влаштовує моя пасивність.
18. Я замислююся про те, що мене чекає в майбутньому.
19. Я надаю перевагу спокійній роботі.
20. Я належу до тих людей, які діють нерозважливо.
21. Я буду міняти місце роботи до того часу, поки не знайду те, що мені потрібно.

22. Перша ж велика невдача може «вибити мене із сідла».
23. Я не замислююся про своє майбутнє.
24. Я не вибиратиму роботу, що вимагає великої віддачі.
25. Я знаю себе.
26. Я буду домагатися свого, навіть якщо цим будуть невдоволені рідні і близькі.
27. Чим більше професій я знаю, тим легше мені буде вибрати.
28. Мені не подобається бути самотійним.
29. Я не збираюся заздалегідь планувати рівень освіти, який я хотів би/ я хотіла б отримати.
30. Мене лякають ситуації, в яких я повинен сам приймати рішення.
31. Я не шкодую часу на обдумування варіантів складних математичних задач.
32. Коли мене досягають невдачі, я починаю думати, що ні на що не здатний/ не здатна.
33. Я не уявляю себе працівником, що вирішує виробничі і особисті проблеми, пов'язані з виробництвом.
34. Я навряд чи зміг би/ змогла би виконати виробничі завдання без допомоги керівника.
35. Мені важко думати про перспективи, які дає та чи інша професія.
36. Я вважаю, що інтуїція заснована на знанні.
37. Читання довідників про професії нічого мені не дає.
38. У мене немає стійких поглядів на моє професійне майбутнє.
39. У моєму житті мало успіхів.
40. Я прагну цілеспрямовано дізнаватися про професії, навчальні заклади та місця роботи.
41. Я дуже турбуюся, чи зможу я впоратися з труднощами, а може, і невдачами в своєму професійному житті.
42. Я визнаю тільки обдуманий ризик.
43. Багато моїх планів зривається через мою невпевненість в собі.
44. Я належу до тих людей, які живуть сьогоднішнім.
45. Я з дитинства звик/ звикла доводити почате до кінця.
46. Я боюся робити важливі кроки в своєму житті.
47. Я знаю, що мені цікаво.
48. Був час, коли я будував/ будувала образ «ідеальної професії» без конкретної назви.
49. Коли я йду на компроміс, у мене псується настрій.
50. Я готовий/ готова докласти багато зусиль, щоб домогтися того, що мені потрібно.
51. Я знаю, чого я доб'юся в житті.
52. Я можу назвати професії, які цікавили мене в дитинстві.
53. Я мало замислююся про своє життя.
54. Я не можу визначити, свого ставлення до того, що мені необхідно приймати рішення
55. В оцінці професій емоції у мене грають велику роль.
56. Якщо я чогось дуже хочу, я подолаю будь-які перешкоди.

57. У мене немає певних вимог до майбутнього.
58. При прийнятті рішень я покладаюся на інтуїцію.
59. Мені не подобається, коли від мене вимагають ініціативи та активності.
60. Я знаю, що у мене є такі риси характеру, які абсолютно необхідні для моєї професії.
61. Я соломинка, зваблена плином життя.
62. Коли я думаю про те, що мені потрібно вибрати професію і місце роботи (навчання), у мене псується настрій.
63. При виборі з двох або кількох можливостей я покладаюся на ту, яка зовні привабливіша.
64. Своєю поведінкою в сьогоднішні я буду фундамент для майбутнього.
65. Якщо щось завадить мені отримати обрану професію, я легко поміняю її на іншу.
66. Я ніколи не замислювався/ не замислювалася, за якими законами влаштований світ професій.
67. Я вважаю, що люди, які багато чого досягли в житті, знали, чому вони чинять так, а не інакше.
68. Практична робота (в гуртках, на практиці) дуже допоможе мені в розумінні світу професій
69. Я насилу уживаються з іншими людьми.
70. Я свідомо прагну до досягнення намічених цілей.
71. Будь-яка порада, даний мені з боку, може похитнути мій вибір професії.
72. Я знаю, що для мене в житті важливо.
73. Я не довіряю тому, що написано в книгах про професії.
74. Я планую своє життя хоча б на тиждень вперед.
75. Я не знаю, чому я вибиратиму саме цю професію!
76. Кращий спосіб познайомитися з професією - поговорити з тим, хто по ній працює.
77. Мені не подобається, коли багато хто думає про майбутнє.
78. У навчальному закладі я отримаю всі необхідні знання і більше ніколи вчитися не буду.
79. Я знаю сферу, в якій я доб'юся великих успіхів, ніж в інших.
80. Заздалегідь відомих способів вивчення світу професій не існує.
81. Мені не подобається, коли багато міркують про те, ким бути.
82. Мені важко спланувати своє життя навіть на тиждень вперед.
83. Я вважаю, що в суспільстві всі рівні за своїм становищем.
84. Більшість відомостей про професії я сприймаю як непотрібні.
85. Фактично я вибираю навчальний заклад, не думаючи, де я буду працювати після його закінчення.
86. Мені все одно, чи будуть поважати мене на роботі як професіонала.
87. У своїх вчинках я завжди опираюся на перевірені відомості.
88. Все, що зі мною відбувається, справа випадку.
89. Мені не хочеться брати на себе відповідальність за вибір професії.
90. У важливих рішеннях я не йду на компроміси.

91. Я не довіряю рекламі професій.
92. Я не розумію причин багатьох моїх вчинків.
93. Моя самооцінка збігається з тим, як оцінюють мене друзі.
94. Я не розумію себе.
95. Я починаю нервувати, коли замислююся про те, що мене чекає.
96. Мій досвід показує, що від аналізу своїх думок і переживань користі мало.
97. Я не знаю, як здійснити свій професійний вибір.
98. Я можу відмовитися від багато чого зараз цінного для мене, заради перспективних професійних цілей.
99. Я уявляю, яким/ якою я буду через 10 років.

Додаток А7**Методика «Опитувальник професійних настанов» (автор І.М.Кондаков) [105]**

Інтерпретація результатів здійснюється за кожною шкалою окремо:

1 шкала – високі значення за цією шкалою свідчать про нерішучість в професійному виборі, яка проявляється у невпевненості, відсутності чітких уявлень і критеріїв щодо професійного розвитку, погану інформованість про світ професій. Низькі значення за цією шкалою свідчать про рішучість і впевненості в професійному виборі.

2 шкала – раціоналізм професійного вибору. Високі значення за цією шкалою свідчать про обґрунтованість, раціоналізм, розсудливість, готовність діяти за планом після ґрунтовних роздумів. Протилежний полюс цього фактору можна розглядати як показник імпульсивності і безпідставності.

3 шкала – високі результати свідчать про оптимізм щодо професійного майбутнього, пов'язаний з ідеалізацією, юнацьким максималізмом, почуттям вибраності, з відчуттям, що абсолютно всі проблеми можна вирішити. Протилежний полюс – реалізм професійного вибору.

4 шкала – самооцінка. Високі результати свідчать про завищену самооцінку, віру в свої сили і здібності, надмірну довіру своєму суб'єктивному враженню, наполегливість і готовності до подолання труднощів. Низькі значення цього чинника можуть свідчити про занижену самооцінку і наявність невдалого досвіду вирішення життєвих завдань.

5 шкала – залежність у професійному виборі. Високі показники за цією шкалою свідчать про несамостійність, конформізм, залежність від інших, соціальну незрілість. Низькі показники відображають незалежність у професійному виборі.

Інструкція. Прочитайте запропоновані нижче вислови. Якщо ви з ними згодні, то в бланку відповідей обведіть той номер питання, з яким ви згодні. Якщо ви не згодні з висловлюванням, то в бланку відповідей нічого відмічати не треба. Час діагностики не обмежений.

Опитувальник

1. Я дуже погано знаю світ професій.
2. Вибір професії не повинен робитися під впливом емоцій.

3. Багато від чого зараз цінного я можу відмовитися заради перспективних професійних цілей.
4. Якщо на моєму професійному шляху виникнуть проблеми, то ніяк не через нестачу у мене знань.
5. Я з великою увагою прислухаюся до кожної поради про мій професійний вибір.
6. У професійному виборі я відчуваю безпорадність, і мені потрібна чиясь підтримка і допомога.
7. Уже зараз мені варто робити конкретні кроки до вибору майбутньої професії, а не обмежуватися лише обмірковуванням становища.
8. Я відрізняюся від інших, тому і моя професія буде особливою.
9. Немає сумнівів, коли я виберу професію, докладу всіх зусиль, щоб стати першокласним фахівцем.
10. Мої вимоги до професії такі ж звичайні, як і у моїх однолітків.
11. У виборі професії мені вкрай не вистачає власної рішучості.
12. Вважаю, що мені необхідний такий план, який дозволить мені вибрати професію абсолютно вірно.
13. Я можу багато в собі міняти, щоб відповідати майбутній професії.
14. У майбутній професії я обов'язково знайду застосування всім своїм якостям.
15. Я відчуваю себе значно впевненіше, коли знаю, що мій професійний вибір хвилює і інших.
16. Зовсім не знаю, якими критеріями мені керуватися у виборі професії
17. Описи різних професій мають зазвичай не дуже об'єктивний характер.
18. Вважаю, що мені обов'язково повинна дістатися професія, яка дасть змогу проявитися моїй індивідуальності.
19. У мене досить здібностей, щоб стати дуже хорошим фахівцем.
20. Мені здається, що зазвичай не створюється умов, щоб людина працювала з повною віддачею.
21. Зовсім не знаю, з чого почати свій професійний шлях.
22. Навіть якщо професія вже вибрана, варто ще і ще раз подумати на цю тему.
23. Для мене дуже бажано якомога швидше набути соціальну незалежність.
24. Немає сумнівів, що в моєму професійному становленні мені будуть супроводжувати щастя і удача.
25. У виборі професії я занадто піддаюся зовнішнім впливам, порадам, прикладам.
26. Часом я сварю себе за зайву нерішучість у виборі професії.
27. Для мене дуже важливо знайти людину, яка передала б мені секрети професійної майстерності.
28. Я відчуваю емоційний підйом від згадки про можливості, які відкриє переді мною моя майбутня професія.
29. Перешкоди на моєму професійному шляху я обов'язково подолаю, навіть відмовляючись при цьому від чогось особистого.
30. Я зовсім не поспішаю за всяку ціну набути статус дорослого.
31. Через моє невезіння мені може не пощастити і з вибором професії.
32. Я не довіряю зовнішній привабливості професій.
33. У виборі професії я покладаюся в першу чергу на інтуїцію.

34. Мій професійний вибір буде остаточним і назавжди.
35. Я, ймовірно, поступлюся, якщо мене занадто наполегливо будуть переконувати вибрати ту чи іншу професію.
36. У мене немає стійких поглядів на моє професійне майбутнє.
37. Я не дуже довіряю почуттям у виборі професії.
38. Головне в моїй майбутній професії - домогтися особистих досягнень.
39. У майбутньої професії мені хотілося б робити що-небудь виняткове.
40. У будь-якому випадку, якщо є можливість вчитися далі, не слід поспішати йти працювати.

Опитувальник виявлення мотивів професійного вибору

(авт. Я.С. Сунцова) [217]

Інструкція: При згоді з твердженням в бланку опитувальника біля цифри номера питання позначте (+). Якщо ви не згодні з твердженням, нічого не позначайте. Якщо в питанні є дужки з пропущеними словами, то на реєстраційному бланку впишіть в дужки свій текст, вказавши номер питання.

Текст опитувальника:

1. Я вибираю свою професію (поступаю в університет, коледж, училище) за бажаннями моїх батьків
2. Свою професію я вибиратиму за рекомендаціями фахівця (профконсультанта, психолога, педагога)
3. У нашому селі працювати практично немає де, тому я піду на підприємство, де є вільні місця
4. Мені дуже подобаються заняття з (_____), тому я буду (_____)
5. Професія (_____) зробить мене сильним / сильною, сміливою і впевненою в собі, хоча поки що в мене цих якостей не вистачає.
6. Я виберу навчальний заклад, який близький до мого села
7. Я ще не задумувався / не задумувалася над вибором професії
8. У навчальному закладі буду навчатись, бо: не беруть в армію, більший вибір хлопців (дівчат), можна добре повеселитися в гуртожитку, пожити без батьків, інше _____
9. Я хотів би / хотіла б стати (_____), але (психолог, вчитель, мама, тато, друзі) переконали мене вибрати професію, про яку я раніше навіть не думав/ не думали.
10. Я повинен продовжити сімейну традицію і стати (_____)
11. У дитинстві я начитався/ начиталася книг з (_____), тому хочу стати (_____)
12. Я вибрав/ вибрала цю професію (спеціальність) тільки тому, що місце роботи (навчання) знаходиться недалеко від мого села. (Ваш варіант: _____)
13. У мене немає своєї думки щодо майбутньої професії
14. Я виберу свою майбутню професію за рекомендацією (проханням, наполяганням) своїх батьків
15. Я піду тільки на ту роботу, де платять високу зарплату і можна зробити хорошу кар'єру
16. Мені дуже подобається герой фільму (_____) і я хочу вибрати професію таку, як у нього
17. Я хочу вибрати професію юриста (слідчого, судді, прокурора), щоб помстися за загибель моїх близьких

18. Мої найулюбленіші книги - це розповіді про пригоди (подорожах, відкриття), тому я обираю професію (_____)
19. Мої батьки будуть оплачувати навчання в цьому вузі, тому я буду вступати в (_____.)
20. Тільки я несу відповідальність за свій професійний вибір і ніхто інший
21. Я вибрав цю професію, тому що вона дає високу зарплату, престиж, статус, можливість кар'єрного росту. Хоча я міг би/ могла би стати (_____)
22. У мене було важке дитинство. Я не стану жити в злиднях, як мої батьки. Чому я не можу отримати того, чого вартий?
23. Всі мої предки були (____), і я просто не маю права вибрати іншу професію
24. Разом з друзями я вирішив/ вирішила поступати в (_____)
25. Я багато знаю про позитивні і негативні сторони цієї професії, але впевнений/впевнена, що вона мені підходить
26. Вибором цієї професії я зобов'язаний/зобов'язана вчителю з (_____)
27. Найбільше мені подобається читати книги з (_____), тому я вибрав/ вибрала професію (_____)
28. Зараз більшість людей мого села працюють (_____). Я теж піду/поїду туди
29. Чому я повинен жити гірше інших? Просто треба вміти робити гроші. Зараз всі нормальні люди живуть собі на втіху
30. Мені взагалі нічого не охота робити
31. Мені подобаються герої серіалу (_____), і я хочу вибрати професію (_____), як у них
32. Я стану податковим інспектором (поліціонером, офіцером і т.д.), щоб відчувати себе захищеним, щоб мене поважали і боялися
33. Ми будемо вступати до університету всім класом (з друзями, подругами і т.д.)
34. Я хочу стати лікарем, тому що мої близькі хворіють
35. Мені найлегше даються заняття з (_____), тому я буду поступати (_____)
36. У моїй родині всі чоловіки (жінки) працювали (_____)
37. На підставі результатів навчання мені рекомендують вибрати професію (_____), хоча вона мені не подобається
38. Чому у деяких людей є машина (будинок, бізнес, фірма), а у мене немає? Чим я гірше, мені теж треба
39. Я хотів би/ хотіла б працювати (_____), але, на жаль, не підходжу (за здоров'ям, статтю і т.д.). Тому я буду працювати ким завгодно, тільки б в цій сфері
40. Я сам/сама вибираю собі цю професію (роботу), мене ніхто не змушує
41. По телевізору часто показують політиків (депутатів, журналістів, фотомоделей і т.д.). Я хочу стати таким/ою, як вони. Це так цікаво.
42. Я хочу стати (_____), тому що цього хочуть мої родичі, дуже близькі мені люди.

Додаток А9

Анкета «Спрямованість. Інтереси. Наміри.» (автор Б.О.Федоришин) [231]

1. Назвіть по одній професії з наступних сфер діяльності:
 “Природа” _____ “Техніка” _____
 “Знакова система” _____ “Мистецтво” _____
2. Уявіть собі, що ви можете вибрати професію з будь-яких вказаних сфер. Якій сфері ви б віддали перевагу?
 _____ Чому? _____
3. Професії обраної вами сфери одержують в різних навчальних закладах. Де б ви хотіли здобути освіту (ЛТУ, коледж, вищий навчальний заклад)? Підкресліть
4. Назвіть 2-3 навчальні дисципліни, знання яких необхідні для вашої професії? _____
5. Якщо ви вже вирішили, за якою професією будете навчатись, то який ступінь міцності вашого остаточного рішення? (за 5-бальною шкалою) 1 2 3 4 5
6. Де б ви хотіли отримати освіту? Підкресліть
 в найближчому місті
 в обласному місті
 в столиці
 в іншій країні
7. Чи є у вас родичі або друзі, які працюють за обраною вами професією? Так
 Ні
8. Чи є у вас друзі, які мають намір вибрати ту ж професію, що і ви?
 Так Ні
9. Яку професію ви збираєтесь обрати? _____
10. Що приваблює вас у майбутній професії? Позначте відповідні букви:

а) Умови праці	л) Часті відрядження, поїздки.
б) Власне процес трудової діяльності.	м) Можливість створити щось власноруч.
в) Стабільний матеріальний прибуток	н) Робота на свіжому повітрі.
г) Рухливаа робота, нові враження.	о) Романтична професія.
д) Спокійна робота.	п) Корисність праці (результату)
е) Підвищена відповідальність.	р) Незалежність в роботі.
ж) Самостійність ухвалення рішень.	с) Перспективність
з) Виникнення складних ситуацій	т) Близькість до місця проживання
і) Контакт з людьми.	у)
к) Можливість творчої діяльності.	Інше _____

ДОДАТОК Б

**Система заходів психологічного супроводу професійного самовизначення
випускників сільських шкіл**

ДОДАТОК Б1

**Зміст програми психологічного супроводу батьків щодо підвищення
ефективності професійного самовизначення старшокласників сільських
шкіл**

Етапи	Мета	Завдання	Форми
1	2	3	4
Підготовчий	Ознайомлення батьків із специфікою професійного самовизначення старшокласників	- створення позитивної атмосфери діалогічного спілкування щодо професійного самовизначення старшокласників; - налаштування на конструктивну взаємодію з батьками у підвищенні ефективності професійного самовизначення їх дітей.	<i>Бесіда</i> «Професійне самовизначення та професійний розвиток юнаків і юнок» <i>Проблемна лекція</i> «Психологічні особливості раннього юнацького віку»
Основний	Розвиток у батьків розуміння когнітивної складової професійного самовизначення старшокласників	- формування у батьків сутності професійного самовизначення; - інформування батьків про світ професій, ринок праці та освітні послуги; - формування у батьків здатності співвіднести інформацію про професію із особливостями своїх дітей;	<i>Круглий стіл</i> «Світ професій і вимоги часу» <i>Брейнстормінг</i> «Як досягти успіху у підготовці дітей до професійного вибору»
	Враховання батьками емоційно-ціннісного компоненту професійного самовизначення старшокласників	- формування у батьків усвідомлення життєвих цінностей їхніх дітей як основи професійного самовизначення; - формування позитивного ставлення до вибору їхніми дітьми професійного шляху; - формування орієнтації на пізнання та розвиток моральних якостей, які визначають ставлення дітей до себе; - розвиток усвідомлення праці і майбутньої професії як важливої цінності життя; - усвідомлення емоційного ставлення дітей до вибору професії і його впливу на цей вибір;	<i>Інтерактивна бесіда</i> «Сходинки до успіху» <i>Семинар-практикум</i> «Емоційно-ціннісне ставлення батьків до вибору професії їхніх дітей» <i>Сократівський діалог</i> «Професійний вибір випускника: матеріальне забезпечення чи внутрішнє задоволення»

1	2	3	4
Основний	Сприяння розвитку батьками орієнтовно-поведінкового компоненту професійного самовизначення старшокласників	<ul style="list-style-type: none"> - устремління батьків на підтримку у дітей спрямованості, самостійності та усвідомленості їх життєвих виборів; - формування вміння приймати рішення про свій вибір професії; - підвищення у батьків професійної компетентності в процесі планування професійного шляху; - формування у школярів вміння планувати професійну кар'єру; 	<p><i>Ярмарка професій, Фестиваль ремесел, Професіографічна екскурсія за участю батьків</i></p> <p>(деревообробний цех, ткацький цех, перукарня, кулінарний цех тощо)</p>
Заключний	Сприяння розвитку в батьків вміння аналізувати проблеми вибору професії дітьми.	<ul style="list-style-type: none"> - усвідомлення батьками внутрішніх ресурсів дітей щодо подолання труднощів їх професійного самовизначення; - обговорення пропозиції щодо покращення профорієнтаційної роботи в школі. 	<p><i>Тематичні батьківські збори «Вибір професії старшокласниками: труднощі і перспективи»</i></p>

ДОДАТОК Б2

**Система заходів психологічного супроводу вчителів щодо підвищення
ефективності професійного самовизначення старшокласників сільських
шкіл**

Форми роботи	Зміст роботи	Показники розвитку професійного самовизначення випускників
Проблемні лекції	«Кваліфікаційна характеристика соціального педагога», «Роль професійних та духовно-моральних якостей», «Професійне самовизначення та професійний розвиток молоді людини».	<ul style="list-style-type: none"> - знання про майбутню професійну діяльність, - знання про вимоги до особистості майбутнього фахівця, - знання про професійне самовизначення, - інтерес до професійно орієнтованих предметів,
Воркшоп	«Життєві цінності особистості – основа правильного вибору професії» «Життєва стратегія та життєве проектування особистості».	<ul style="list-style-type: none"> - знання про майбутню професійну діяльність, - знання про вимоги до особистості фахівця,
Рольові ігри	«Знавці професій», «Усі професії потрібні, усі професії важливі» «Влаштування на роботу», «Моя лінія життя», «Як переконати батьків у виборі майбутньої професії».	<ul style="list-style-type: none"> - визначення професійної мети, етапів її досягнення задоволеність від здійсненого професійного вибору, - емоційне ставлення до обраної спеціальності,
Кейс-технології	«Майбутня професія мого учня», «Кар'єра та професійне зростання майбутнього фахівця»	<ul style="list-style-type: none"> - знання про майбутню професійну діяльність, - узгодження особистісних і професійних якостей,
Дискусії	«Вдалий чи невдалий вибір», «Матеріальне забезпечення чи внутрішнє задоволення», «Вибір професії: вибір батьків чи мій особистий».	<ul style="list-style-type: none"> - наявність професійних намірів і планів, - узгодження особистісних і професійних цінностей, - емоційне ставлення до обраної професії,
Професіографічна екскурсія	Фермерське господарство, «Будинок вишивальниць»	<ul style="list-style-type: none"> - наявність мотивації вибору даної професії, - узгодження особистісних і професійних якостей, - бачення перспективи професійного зростання, - відповідальність професійного вибору,

Професійні проби	Деревообробне підприємство, ковальський цех, підприємство «Сімейна кухня», ткацький цех.	<ul style="list-style-type: none"> - узгодження особистісних і професійних цінностей, - задоволеність від здійсненого професійного вибору, - активність особистості в реалізації власної позиції,
Майстер-клас	«Професії мого регіону», «Навчання в Україні і за кордоном», «Професійна особистість в умовах сучасного ринку праці», «Твій професійний маршрут»	<ul style="list-style-type: none"> - наявність мотивації вибору професії, - узгодження особистісних і професійних цінностей, - визначення професійної мети, етапів її досягнення,
Класні виховні години	«Цікавий світ професій», «Наш вибір», «Мій крок у світ професій», «Здібності особистості і вимоги професії»	<ul style="list-style-type: none"> - знання про майбутню професійну діяльність, - емоційне ставлення до обраної спеціальності,
Творчі зустрічі з випусниками школи, із спеціалістами села і регіону.	«У кожного свій професійний шлях», «Як знайти свою дорогу у житті?»	<ul style="list-style-type: none"> - наявність мотивації вибору професії, - прагнення до саморозвитку та самовдосконалення, - здатність до професійного зростання,
Круглі столи	«Основні помилки при виборі майбутньої професії», «Основні ситуації вибору професії», «Мої індивідуальні особливості у процесі побудови кар'єри», «Професійне становлення особистості».	<ul style="list-style-type: none"> - узгодження особистісних і професійних цінностей, - визначення професійної активності особистості в реалізації власної позиції, - емоційне ставлення до обраної спеціальності,
Творчий профорієнтаційний проект	«Я – майбутній фахівець?!»	<ul style="list-style-type: none"> - знання про професійне самовизначення, - наявність мотивації вибору даної професії.

ДОДАТОК БЗ

**Програма тренінгу підвищення ефективності професійного самовизначення
випускників сільських шкіл**

Етап тренінгу К-сть занять	Мета	Завдання	Теми занять
Підготовчий 2 заняття	Ознайомлення старшокласників із специфікою тренінгу, створення позитивної групової атмосфери та налаштування на конструктивну взаємодію	<ul style="list-style-type: none"> - ознайомлення учасників з правилами роботи групи; - діагностування очікування учасників та виокремлення їхніх проблем; - згуртування учасників групи та створити позитивної атмосфери; - освоєння методів самодіагностики і способів саморозкриття. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Знайомство 2. Зустріч з собою
Розвивальний 9 занять	Розвиток когнітивної складової професійного самовизначення старшокласників: розвиток навичок пізнання та самопізнання, адекватної самооцінки та рефлексії	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток більш глибокого усвідомлення школярами сутності поняття «професійне самовизначення»; - розвиток поінформованості про світ професій, ринок праці та освітні послуги; - оцінка здатності старшокласника до вибору професії; - формування здатності співвіднести інформацію про професію зі своїми особливостями; - підвищення усвідомленості впливу зовнішніх чинників на проф. самовизначення старшокласників; - розвиток рефлексії теперішньої діяльності; - підвищення внутрішнього інтересу до самого себе; - аналіз особливостей своєї особистості як одного із чинників вибору професії - розвиток уміння враховувати сильні і слабкі сторони своєї особистості при виборі професії; 	<ol style="list-style-type: none"> 3. Мандрівка у світ професій 4. Визнання власної самоцінності 5. Формула професійного пошуку
	Розвитку емоційно-ціннісного компонента професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл: розвиток усвідомлення власних	<ul style="list-style-type: none"> - актуалізація та пізнання власних цінностей для їх врахування в процесі вибору професії; - формування орієнтації на пізнання та розвиток моральних якостей, які визначають ставлення школярів до себе; - стимулювання до усвідомлення праці і майбутньої професії як важливої цінності життя; 	<ol style="list-style-type: none"> 6. Мої життєві цілі 7. Моя система цінностей. 8. Ставлення до вибору професії

	життєвих цінностей як основи професійного самовизначення та позитивного ставлення до самого себе як до суб'єкта вибору професійного шляху	<ul style="list-style-type: none"> - спонукання до вмотивованого вибору професії на базі виражених нахилів та життєвих цінностей; - усвідомлення власного емоційного ставлення до вибору професії і його впливу на цей вибір; - розвиток позитивного ставлення до себе і свого професійного вибору, почуття власної самоцінності; 	
	Розвиток орієнтовно-поведінкового компонента професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл: устремління старшокласників до самореалізації.	<ul style="list-style-type: none"> - формування у старшокласників спрямованості на самостійність та усвідомленість життєвих виборів; - спонукання до усвідомлення ними власної відповідальної за свій професійний вибір; -засвоєння алгоритму прийняття рішення; - формування уміння приймати рішення про вибір професії; -підвищення у старшокласників сільських шкіл рівня професійної компетентності в процесі планування професійного шляху; - формування у школярів уміння планувати професійну кар'єру; - ознайомлення учнів з методами самоорганізації й самопрезентації особистості на початкових етапах професійного становлення. 	<p>9. Логіка вільного вибору.</p> <p>10. Особистий професійний план</p> <p>11. Мій професійний імідж</p>
Заключний 2 заняття	Пошук внутрішніх ресурсів професійного самовизначення старшокласників та підведення підсумків спільної роботи.	<ul style="list-style-type: none"> - усвідомлення старшокласниками своїх внутрішніх ресурсів щодо подолання труднощів їхнього професійного самовизначення; - підведення підсумків спільної роботи; - отримання зворотного зв'язку; - обговорення пропозиції щодо покращення роботи групи. 	<p>12. Ресурси особистості</p> <p>13. Підсумки.</p>

ДОДАТОК В.

Математико-статистичний аналіз результатів контрольного експерименту

Додаток В1.

Дослідження нормальності розподілу випускників сільських шкіл за кількісними показниками професійного самовизначення: асиметрії (skewness) та ексцесу (kurtosis)

FREQUENCIES VARIABLES=samoviznE /STATISTICS=STDDEV MEAN
SKEWNESS SESKEW KURTOSIS SEKURT /ORDER=ANALYSIS.

Експериментальна група:

Statistics

N	Valid	48
	Missing	1
Mean		2,4792
Std. Deviation		,61849
Skewness		-,763
Std. Error of Skewness		,343
Kurtosis		-,347
Std. Error of Kurtosis		,674

Експериментальна група

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	low	3	6,1	6,3	6,3
	medium	19	38,8	39,6	45,8
	high	26	53,1	54,2	100,0
	Total	48	98,0	100,0	
Missing	System	1	2,0		
Total		49	100,0		

Контролна група:

Statistics

N	Valid	48
	Missing	1
Mean		1,9167
Std. Deviation		,70961
Skewness		,121
Std. Error of Skewness		,343
Kurtosis		-,946
Std. Error of Kurtosis		,674

Контролна група

		Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Valid	low	14	28,6	29,2	29,2
	medium	24	49,0	50,0	79,2
	high	10	20,4	20,8	100,0
	Total	48	98,0	100,0	
Missing	System	1	2,0		
Total		49	100,0		

ДОДАТОК В2.

Результати дослідження інтеркореляційних зв'язків між складовими професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл за критерієм Пірсона в експериментальній групі

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,6042	,49420	48
Рефлексія	2,3542	,63546	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Рефлексія
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,727**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Рефлексія	Pearson Correlation	,727**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,6042	,49420	48
Самооцінка	2,5208	,58308	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Самооцінка
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,878**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Самооцінка	Pearson Correlation	,878**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,6042	,49420	48
Ясність «Я-концепції»	2,2917	,74258	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Ясність «Я- концепції»
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,785**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Ясність «Я- концепції»	Pearson Correlation	,785**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,6042	,49420	48
Професійні цінності	2,5417	,50353	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Професійні цінності
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,880**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation	,880**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,6042	,49420	48
Професійна готовність	2,4167	,67896	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Професійна готовність
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,819**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійна готовність	Pearson Correlation	,819**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Рефлексія	2,3542	,63546	48
Самооцінка	2,5208	,58308	48

Correlations

		Рефлексія	Самооцінка
Рефлексія	Pearson Correlation	1	,812**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Самооцінка	Pearson Correlation	,812**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Рефлексія	2,3542	,63546	48
Ясність «Я-концепції»	2,2917	,74258	48

Correlations

		Рефлексія	Ясність «Я-концепції»
Рефлексія	Pearson Correlation	1	,904**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Ясність «Я- концепції»	Pearson Correlation	,904**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Рефлексія	2,3542	,63546	48
Професійні цінності	2,5417	,50353	48

Correlations

		Рефлексія	Професійні цінності
Рефлексія	Pearson Correlation	1	,784**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation	,784**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Рефлексія	2,3542	,63546	48
Професійна ГОТОВНІСТЬ	2,4167	,67896	48

Correlations

		Рефлексія	Професійна ГОТОВНІСТЬ
Рефлексія	Pearson Correlation	1	,884**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійна ГОТОВНІСТЬ	Pearson Correlation	,884**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Самооцінка	2,5208	,58308	48
Ясність «Я-концепції»	2,2917	,74258	48

Correlations

		Самооцінка	Ясність «Я-концепції»
Самооцінка	Pearson Correlation	1	,821**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Ясність «Я-концепції»	Pearson Correlation	,821**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Самооцінка	2,5208	,58308	48
Професійні цінності	2,5417	,50353	48

Correlations

		Самооцінка	Професійні цінності
Самооцінка	Pearson Correlation	1	,903**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation	,903**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Самооцінка	2,5208	,58308	48
Професійна готовність	2,4167	,67896	48

Correlations

		Самооцінка	Професійна готовність
Самооцінка	Pearson Correlation	1	,891 ^{**}
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійна готовність	Pearson Correlation	,891 ^{**}	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Ясність «Я-концепції»	2,2917	,74258	48
Професійні цінності	2,5417	,50353	48

Correlations

		Ясність «Я- концепції»	Професійні цінності
Ясність «Я- концепції»	Pearson Correlation	1	,820 ^{**}
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation	,820 ^{**}	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Ясність «Я-концепції»	2,2917	,74258	48
Професійна готовність	2,4167	,67896	48

Correlations

		Ясність «Я- концепції»	Професійна готовність
Ясність «Я- концепції»	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 48	,851** ,000 48
Професійна готовність	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,851** ,000 48	1 48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна готовність	2,4167	,67896	48
Професійні цінності	2,5417	,50353	48

Correlations

		Професійна готовність	Професійні цінності
Професійна готовність	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	1 48	,882** ,000 48
Професійні цінності	Pearson Correlation Sig. (2-tailed) N	,882** ,000 48	1 48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

ДОДАТОК ВЗ.

Результати дослідження інтеркореляційних зв'язків між складовими професійного самовизначення старшокласників сільських шкіл за критерієм Пірсона в контрольній групі

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,2917	,54415	48
Рефлексія	2,1250	,60582	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Рефлексія
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,791**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Рефлексія	Pearson Correlation	,791**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,2917	,54415	48
Самооцінка	2,0208	,63546	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Самооцінка
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,720**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Самооцінка	Pearson Correlation	,720**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,2917	,54415	48
Ясність «Я-концепції»	2,2292	,62704	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Ясність «Я-концепції»
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,822**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Ясність «Я-концепції»	«Я- Pearson Correlation	,822**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,2917	,54415	48
Професійні цінності	2,0417	,74258	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Професійні цінності
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,812**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation	,812**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна обізнаність	2,2917	,54415	48
Професійна готовність	2,0208	,69923	48

Correlations

		Професійна обізнаність	Професійна готовність
Професійна обізнаність	Pearson Correlation	1	,767**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійна готовність	Pearson Correlation	,767**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Рефлексія	2,1250	,60582	48
Самооцінка	2,0208	,63546	48

Correlations

		Рефлексія	Самооцінка
Рефлексія	Pearson Correlation	1	,822**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Самооцінка	Pearson Correlation	,822**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Рефлексія	2,1250	,60582	48
Ясність «Я-концепції»	2,2292	,62704	48

Correlations

		Рефлексія	Ясність «Я-концепції»
Рефлексія	Pearson Correlation	1	,875**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Ясність «Я-концепції»	Pearson Correlation	,875**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Рефлексія	2,1250	,60582	48
Професійні цінності	2,0417	,74258	48

Correlations

		Рефлексія	Професійні цінності
Рефлексія	Pearson Correlation	1	,839**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation	,839**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Рефлексія	2,1250	,60582	48
Професійна готовність	2,0208	,69923	48

Correlations

		Рефлексія	Професійна готовність
Рефлексія	Pearson Correlation	1	,798**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійна готовність	Pearson Correlation	,798**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Самооцінка	2,0208	,63546	48
Ясність «Я-концепції»	2,2292	,62704	48

Correlations

		Самооцінка	Ясність «Я-концепції»
Самооцінка	Pearson Correlation	1	,789**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Ясність «Я-концепції»	«Я- Pearson Correlation	,789**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Самооцінка	2,0208	,63546	48
Професійні цінності	2,5417	,50353	48

Correlations

		Самооцінка	Професійні цінності
Самооцінка	Pearson Correlation	1	,629**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation	,629**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Самооцінка	2,0208	,63546	48
Професійна ГОТОВНІСТЬ	2,4167	,67896	48

Correlations

		Самооцінка	Професійна ГОТОВНІСТЬ
Самооцінка	Pearson Correlation	1	,719**
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійна ГОТОВНІСТЬ	Pearson Correlation	,719**	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Ясність «Я-концепції»	2,2292	,62704	48
Професійні цінності	2,0417	,74258	48

Correlations

		Ясність «Я-концепції»	Професійні цінності
Ясність «Я-концепції»	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	1	,847**
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	,847**	1
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Ясність «Я-концепції»	2,2292	,62704	48
Професійна готовність	2,0208	,69923	48

Correlations

		Ясність «Я-концепції»	Професійна готовність
Ясність «Я-концепції»	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	1	,814**
	N	48	48
Професійна готовність	Pearson Correlation Sig. (2-tailed)	,814**	1
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Descriptive Statistics

	Mean	Std. Deviation	N
Професійна готовність	2,0208	,69923	48
Професійні цінності	2,0417	,74258	48

Correlations

		Професійна готовність	Професійні цінності
Професійна готовність	Pearson Correlation	1	,841 ^{**}
	Sig. (2-tailed)		,000
	N	48	48
Професійні цінності	Pearson Correlation	,841 ^{**}	1
	Sig. (2-tailed)	,000	
	N	48	48

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).